

Asszociációk

Terbe Teréz: **Szocio és öko.** *A közösségi gazdálkodás dilemmáiról*

A mai Magyarország alternatívái két irányból látszanak érkezni a szerző szerint: egyesek kényszerből (szociók), mások önszántukból (ökók) próbálnak megvalósítani olyan posztkapitalista életformákat, amelyek kiutat jelenthetnek az özszeomlással fenyegető és egyre mélyülő általános válságból. E két markánsan különböző csoport találkozásában rejlik lehetőség, a találkozások minősége nagyban meg fogja határozni a közösségi kezdeményezések sikerességét. Van másik Magyarország? 5

Tényről tényre

Fülöp Ádám: **Egy másik Európa bölcsői.** *Az európai Longo máï szövetkezetek története, 1968–2012*

1972 decemberében Bazelban kétnapos összejövetelt rendeztek 10 európai ország fiataljai, hogy létrehozzák „egy szolidáris Európa kísérleti övezeteit; békés és demokratikus közösségeket [...], amelyek önfenntartók a mezőgazdaságnak, a kézművességnek és a szövetkezeti iparnak köszönhetően”. A cikk, amely Beatriz Graf 2006-ban megjelent könyvében, valamint egy 2012 nyarán Heike Schiebeckkel készített interjú alapján, betekintést kíván adni a Longo máï szövetkezetek gazdag történetébe..... 27

Kislexikon

Via Campesina. *„Globalizáljuk a harcot, globalizáljuk a reményt!”* (F. Á.).... 38

Analízis

Don Kalb: **A pénz, a démosz és az etnikum mély „összjátéka” az új-régi Európában**

A nagyívű tanulmány egy, a globalizáció által inspirált új elméleti keret, a „globális rendszerek antropológiája” és a hagyományos marxi osztályelemzés egyesítésével vizsgálja az állam és a tőke dinamikus viszonyának történelmi szerepét, párhuzamot vonva Angliának a holland tőke általi, XVII. század végi alávetése és az egy évszázaddal későbbi holland oligarchia-ellenes lázadás, illetve a jelenkori neoliberális globalizáció és a neonacionalizmusok 1989 utáni felvirágzása között, különös tekintettel a strukturálisan eltérő helyzetű Hollandia és Magyarország hasonlóságaira 41

Periszkóp

Szilágyi Ágnes Judit: **Nők helyzete, politika és feminizmus az elmúlt két évtizedben Latin-Amerikában**

A latin-amerikai diktatúraellenes mozgalmakban prominensen jelen voltak a nők, és az általános emberi jogokért folytatott küzdelemhez szervesen hozzákapcsolódott a nemek közti egyenlőség célkitűzése. Az elmúlt két évtized jelentős változásokat hozott a nők helyzetében, ami összekapcsolható a szubkontinensen végbement baloldali politikai fordulattal. A javulás azonban egyenlőtlen: számottevő előrehaladás történt a gazdasági előremenetellel és a tanulási lehetőségekkel kapcsolatban, ám a nők elleni erőszak terén lassú a haladás, a reprodukciós jogoknál pedig retrográd tendenciák is megfigyelhetők, még a baloldali kormányzás alatt álló országokban is..... 78

Arcok

Szarka Klára: **A chilei élet krónikása, Patricio Guzmán Campos**..... 95

Kultúra

Szergej Szolovjov: **Az elkerülhetetlen magány. Varlam Szalamov és az eszmei örökség**

A Nyugaton „befutott”, sőt sztárolt Szolzsenyicin árnyéka ma is eltakarja az olvasóközönség elől a „lágerirodalom” nála nagyságrenddel mérvadóbb formátumú képviselője, Varlam Szalamov életművét. Az irodalmi jelentőségében Gogollal, Platonovval, Bjelijel párhuzamba állítható író élete végéig ragaszkodott a húszas évek trockista ellenzéke, „a szó és a tett egysége” s az orosz értelmiség forradalmi küldetése étoszához, akinek antisztálinizmusa soha nem párosult szovjetellenességgel. 98

Mark Goloviznyin: **Varlam Szalamov „felszabadítási teológiája”**

A salamovi életmű eszmeisége a pravoszláv egyházon belül 1917 után Alexandr Vvegyenszkij metropolita vezetésével kibontakozott megújulási mozgalom egyfajta „felszabadítási teológiájában” gyökerezik, amelynek az író apja, Tyihon Szalamov is lelkes híve volt. Az Élő Egyház nevű mozgalom elfogadta az Októberi Forradalom erkölcsi igazságát, amit aktívan, a számára elérhető egyházi mód-szerekkel kívánt bevezetni az életbe. Követői szerint „a kommunizmus azonos az Evangéliummal, csak ateista betűkkel van írva”. A sztálini thermidor állama azonban a 30-as években inkább a „feketeszázas” papsággal lépett szövetségre, amely elfogadta diktátumait..... 114

Dokumentum

Szergej Szolovjov: **Szalamov és Szolzsenyicin**..... 128

Másképp – más kép

Tütő László: **Beletörődés, „jobb nem tudni”, stréberség. Változatok a meghátrálásra**

Érthető, ha valaki azt teszi, ami neki örömet okoz. Örömeink, kedvteléseink azonban rövidebb-hosszabb távon a létünket is veszélyeztethetik. Az elemzés ezt a konfliktust próbálja több síkon körüljárni..... 136

Bartha Eszter: **Rendszerváltó szociológia. Kritikai diagnózisok.** Szalai Erzsébet: *Globális válság, magyar válság, alternatívák*; Ferge Zsuzsa: *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában*; Ladányi János: *Leselejtezettek. A kirekesztett népesség társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének átalakulása Magyarországon a piaccgazdasági átmenet időszakában.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2012..... 151

Artner Annamária: **Globális tőkerendszer – nemzeti válaszok?** Frédéric Lordon: *A pénz markában. Válogatott cikkek.* Budapest, Le Monde diplomatique – online magyar kiadás, 2012 166

Tromf

Gyáni Gábor: **Pontatlan olvasatok, avagy hogyan konstruáljuk meg a vitapartner**

Az akadémikus szerző Krausz Tamásnak a honi történetírás és a marxizmus kapcsolatát taglaló, előző lapszámunk mellékletében közölt tanulmányára reagál. Mondandójának summázata: Krausz nem érti vagy félreértelmezi írásait, ezért „egyelőre” nincs helye kettőjük közt érdemi vitának 173

Krausz Tamás: **A meg nem értett Gyáni Gábor**

„A magyar történetírás [...] többet nyert volna azzal, ha az egyik vezető mainstream-történész, Gyáni Gábor komolyan veszi ideológusi funkcióját, és érdemben reflektál a kritikára” – írja viszontválaszában Krausz. „[...] Gyáni Gábornak is illene elfogadnia, hogy nem bírálhatatlan személy, és a neomarxista irányzat létezéséhez is ideje lenne már hozzászoknia, s tudomásul vennie, hogy az mint intellektuális-szellemi irányzat a világ sok országa mellett Magyarországon is megszilárdulóban van.” 185

E számunkat Patricio Guzmán Campos fotográfiai illusztrálják.

Címlapkép: Jan Krizsevszkij: Varlam Salamov arcképe (1987)

Következő számunk tartalmából:

- A kelet-európai posztszocialista kapitalizmus
- Munkástörténet – határok nélkül
- A Kádár-korszak nőpolitikája
- A chilei diákmozgalom

Az Eszmélet folyóirat támogatói 2012-ben

*Nemzeti
Kulturális
Alap*

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

a Szabad Sajtó Alapítvány és
a Lukács György Alapítvány.
Segítségüket köszönjük.

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Nagy Évától, lapunk terjesztési és előfizetési ügyekkel megbízott szerkesztőségi tagjától (tel.: +36 30 567-6815) vehetik át.

Szocio és öko

A közösségi gazdálkodás dilemmáiról

Szabadulni a fogyasztói társadalomból, a természetellenes, művi környezetből, a mókuskerék kényszeres taposásától, a finansiális, morális és szellemi kiszolgáltatottságtól, a szüntelen létbizonytalanságtól, a jövő teljes kiszámíthatatlanságtól, a tervezés lehetetlenségétől, a személyes autonómia, az önrendelkezés fájdalmas hiányától – ezt a vágyat és ezeket az érzéseket manapság már csaknem mindenki átéli valamelyik életszakaszában kisebb-nagyobb intenzitással. S manapság egyre többen vannak, akik el is indulnak, hogy ezt a vágyukat valamilyen formában megvalósítsák.

Egy fiatal pár fogja magát, és a Dunakanyarba költözik egy aprócska hétvégi házba, ahol víz csak a távoli kútban van, fűteni csak egy kis vaskályhával lehet, a technika vívmányai közül csupán az internetet nem tudják nélkülözni – erről tudósít az Index egyik videója.

Mások messzi, világtól elzárt, elnéptelenedett vidéken, a rengeteg erdő közepén telepednek le családostul, hogy természetközeli életet éljenek, távol a gyűlölt kötöttségektől, saját normáik szerint.

De van-e valóban esélyünk szabadulni, kiszakadni és elindulni egy megálmodott posztkapitalista életforma felé? Elvileg igen, ez derül ki például Cristoph Spehr: „Az ökocsapda és az Észak felszámolása” c. írásából (*Eszmélet* 39. 1998. ősz), mely az uralmi viszonyok piramisának szemléletes leírását adja. Ne feledjük – mondja Spehr – hogy az uralmi viszonyoknak is a természet a végső forrása. Itt egyaránt gondolunk a külső természetre és az emberre. A piramisban a komplex uralmi viszonyok úgy épülnek föl, hogy az erőforrásokat az alsóbb szintek rendre felfelé továbbítják. Minél magasabb szinten helyezkedik el valaki ebben az építményben, annál mesterségesebb-mesterkéltebb világban él, de létének alapja akkor is a természet, melyet az alsóbb szintek lakói továbbítanak számára. A természetre mindenképp szükségük van a piramis tetején élőknek is, ezért állandóan szükségük van a lentiek szolgálatára, akik a fölfelé továbbítást végzik. Más szavakkal, a piramis csúcsán élők léte bizony az alattuk levők munkálkodásától függ. Minél magasabbra jutott valaki, annál függőbb, annál kevésbé szabad. A függetlenség csak a piramis alján volna megszerezhető – állítja Spehr. Ugyanis csak az itt élők

férhetnek hozzá közvetlenül az elemi természethez, csak ők ismerhetik azokat a tevékenységeket és életmódokat, amelyek a hatalmas építmény nélkül is működőképeseek és biztosítják a fennmaradásukat. A piramis alsó szintjén élők tehát elvileg szabadok és akár le is válhatnának a piramisról. De hát akkor miért nem teszik meg ezt? Mert a felsőbb szinten élőknek van egy ravasz módszerük, hogy hatalmuk megőrzése céljából szüntelenül akadályozzák ezt a függetlenedést. A módszer lényege az, hogy a csúcson lévő hatalmasok a piramis alapjainál úgy változtatják meg a természetet, hogy az használhatatlanná váljon az alsó szint számára. A tőkés rendszer legfőbb támasza ebben az ipar volt.

Az ipari munkamegosztás (és az iparszerű mezőgazdálkodás is) a természetet olyan egységekre tagolta, melyek önmagukban használhatatlanok, s csak a felső szinten egyesíthetők újra, megvalósítva a felső szint természettel való ellátását. A piramis alján a termelők egy önmagában értéktelen résztudás birtokában végeznek rész-munkafolyamatokat speciális eszközökkel, melyeknek nem tulajdonosai, s többé semmit nem tudnak az egészről, amellyel munkájuk összefügg. Elfelejtették azokat az ismereteket, amelyek lehetővé tennék, hogy közvetlen anyagcserét folytassanak a természettel, önellátókká váljanak. Ha innen nézzük, létüknek csak akkor van értelme, ha kizsákmányolják őket, mivel részképességük, résztudásuk önmagában haszon nélkül való. De hát miért kellene bele-törődniük ebbe, mikor elvi szinten oly kézenfekvőnek tűnik a megoldás: az alsó szinten élők, ha úgy tetszik nekik, újra összerakhatnák ezt az uralmi viszonyok által mesterségesen darabokra szabdalt természetet és visszaállíthatnák az ember és a külső természet szerves egységét, melyben a részek új értelmet kapnak. Elméletileg teljesen elképzelhető, hogy a termelés ilyen módon szerveződjön, s ez a szerveződés formálja át az emberek egymás közötti viszonyait is. Nevezhetjük ezt talán egy közösségi gazdálkodás, egy közösségi társadalom alapsejtjeinek.

Érzelmekben egyre többen vágyunk túllépni a kapitalizmuson, elméletben el tudjuk képzelni, hogy ez megtörténhet, de a legfontosabb az, hogy ha figyelmünket erre koncentrálnak, akkor egyre több gyakorlati alkotó elemét is felfedezhetjük ennek az újfajta szerveződésnek. Fontos azonban, hogy látásunkat ne zavarják meg, felfedező kedvünket ne vegyék el eközben megrögzült ideológiai és politikai előítéleteink; a lényeget próbáljuk megragadni a felszíni formák kavalkádja mögött.

Szociók és ökók

Kik azok, akik a legkönnyebben a közösségi gazdálkodás alanyaivá válhatnak? Először is azok, akik a piramis alján küszködtek az önmagában használhatatlan, részekre bontott természettel, és akiknek léte az ipari társadalomban akkor kapott csak értelmet, ha kizsákmányolták őket. Most gyengélkedik az ipar, ezért nagyrészt fölöslegessé váltak. De ők

vannak legközelebb a természethez, s így, ha élelmiszer-biztonságot keresik, ha egyáltalán életben akarnak maradni, rákényszerülnek, hogy helyreállítsák mikro környezetükben a természetes világukat, s így fõn tudják tartani magukat, elszakadva a piramistól. Őket nevezem a *szocióknak*. Másodsor, azok is a közösségi gazdálkodás alkalmas alanyai lehetnének, akik valamivel följobb vannak a piramisban, valahogy meg tudnak még élni az uralmi viszonyok hálóját használva, de idegennek érzik maguktól ezt az életformát, nem vágnak technokrata karrierre, szabadulni akarnak a fogyasztói társadalom kényszereitõl egy természetközeli életforma ígézetében. Tartalmas emberi kapcsolatokra vágnak, olyan közösségre, amelynek kötõanyaga nem a pénzszerzés, a versengés, hanem az együttmûködés. Az ökoszisztéma egységének helyreállításáért környezettudatosan elkötelezettek, mivel úgy látják, hogy a természet nem bontható szektorokra. Őket *ökóknak* nevezem. Az ökók, akik közül sokan diplomások, s rendelkeznek némi pénzzel ahhoz, hogy új életet kezdjenek, tudatos elhatározásból költöznek ki családostul távoli falvakba, ahol harmóniában akarnak élni a természettel. Önálló életmódot próbálnak megvalósítani, legalább részlegesen függetlenül a piramis államától és hivatalos piacától, s ennek érdekében fognak hozzá valamilyen formában a mezõgazdálkodáshoz. Igyekeznek megtermelni maguknak az élelmiszerüket, próbálnak elszakadni a közmûvektõl, kialakítják a tanulás, a mûvelõdés és a kulturális tevékenység helyi kereteit, újfajta közösséget építenek saját normáik szerint, újfajta szokásokkal, újfajta hagyománnyal.

A falun élõ szociók, akiket a történelem viharai esetenként a városi iparba vittek, majd visszavetettek a faluba, nem tudatos elhatározásból, hanem megélhetési kényszerbõl foglalkoznak mezõgazdálkodással. Ők vagy valóban nagyon szegények, vagy pedig szegénynek, hátrányos helyzetûnek érzik magukat. Nekik nem a szabadságot, a megszabadulást jelenti a falu, hanem a reménytelenséget. Az idõsebbek az iparszerû szocialista mezõgazdaságban vagy az iparban dolgoztak, de munkahelyük megszûnt, fõlszámolták, csõdbe jutott. Alkalmi munkáktól kezdve kényszervállalkozásig, közmunkákig sok mindennel próbálkoztak, idõlegesen segélyeken tengõdtek. Néha megjelent a körzetükben egy iparvállalat, melynek egy idõre az alkalmazottai lettek, de ezek a vállalatok rövid ideig voltak csak életképesek. Ez a réteg, társadalmi szocializációja folytán nem érezte vonzó célnak, hogy kertet mûveljen, csirkét tartson, nem érezte úgy, hogy társadalmi presztízse volna ennek a munkának vagy önbecsülést adna, csupán a túlélés kényszerébõl próbálkoztak ilyesmivel. Helyzetüket nehezíti, hogy valójában nincsenek mezõgazdasági ismereteik, vagy csupán az iparszerû mezõgazdálkodás egyes részfolyamatairól, s ez az õnmagában használhatatlan készség és jártasság nem segíti õket, ha önállósággal akarnak boldogulni. Az ökók, akik tudatosan válnak le a rendszer piramisáról, ugyanazon a terepen vannak, mint a szociók, akik viszont a leválás passzív alanyai, fõlśle-

gesek a rendszer számára. A két társaság óhatatlanul találkozik, sok minden függ attól, hogyan alakul majd kapcsolatuk a jövőben, képessé válnak-e az együttműködésre a széttagoltság megszűntetése érdekében, vagy pedig újra kezdik a piramisépítést.

Kikapcsolni azt, ami elválaszt a használati értéktől

A szabadulás, az önellátás, az autonómia felé haladva vannak különböző fokozatok. Miután a kapitalizmus személyében is radikálisan elkülönítette egymástól a termelőt és a fogyasztót, iszonyatosan sok mesterségesen kialakított áttételen kell keresztülvergődni ahhoz, hogy az egyén megszerezze azokat a javakat, melyek nélkülözhetetlenek természetes szükségleteinek kielégítése céljából. A természetes világból, ahol az egyén szükséglete jelentkezik, hogy használati értékén mérve megszerezze a javakat, át kell lépnie először a közgazdasági értelemben vett értékek művi világába, és az itt képződött akadályokat legyőzve tudja csak megszerezni a számára fontos dolgot, hogy azután ismét visszatérjen ezzel – mint zsákmánnyal – a maga természetes világába. Minél több áttételt, minél több koloncot jelentő „közgazdasági” akadályt képes kiküszöbölni az egyén alapvető szükségleteinek kielégítése során, annál jobban növekednek esélyei az önellátásra és ennek segítségével személyes autonómiájának megteremtésére. Részleges győzelemnek tekinthető a függetlenedés útján – a termelő és a fogyasztó szempontjából egyaránt – már az is, ha a nagykereskedelmi láncot kihagyva sikerül a helyi piacon értékesíteni vagy beszerezni az alapvető élelmiszereket.

Helyi piac, zöldségközösség – a termelő és a fogyasztó közelítése

Napjainkban a „helyi élelem” fontos kulcsfogalom ökológiai és szociális szempontból egyaránt. Ökológiai szempontból nyilvánvaló, hogy az élelmiszerek utaztatása körben a földgolyón súlyos környezeti terhelést jelent. A termékek, amelyekhez hozzájutunk, a hosszú szállítás miatt szintén szennyezettebbek, minőségüket kedvezőtlenül befolyásolja, hogy nem frissek, tartósítani kell őket, illetve például a gyümölcsöt nem lehet érett állapotban leszedni, mert nem bírja a szállítást. Ismerjük a szemre szép, hatalmas, színes barackot, melybe beleharapni már nem érdemes, mert beletörik a fogunk. A helyben termett barack, ha azonnal értékesíteni tudják, zamatosabb, ízletesebb. Ha a szociális szempontjából vizsgáljuk a témát, azt látjuk, hogy nálunk, Magyarországon leginkább az önkormányzatok elhivatottságán múlik, hogy a helyi piacok jól funkcionáljanak, ti. elsősorban az önkormányzatok szokták segíteni és koordinálni az élelmiszerek online értékesítését. A *Helyi Termék Szövetség* országos hálózatának honlapján regisztrálhatják települé-

süket önkormányati tagok, de közvetlenül helyi termelők, gyártók is. A híradásokban a legtöbbet Rozsály, Túrístvándi, Panyola pozitív példáját szokták emlegetni. Panyolán találták ki például azt a megoldást, hogy a helyi boltban biztosítanak egy méternyi polcot a helyi termékeknek. Így jól jár a helyi termelő, akinek nem kell külön piacengedélyt kiváltani, és jól jár a kereskedő is, aki így olcsóbban tudja adni az árut. (Ha nem élelmiszerről van szó, hanem más használati tárgyakról, ruhákról, gépekről, könyvekről stb., akkor helyenként jól működnek a közvetlen cserepiacok is, ahol pénz közvetítése nélkül cserélnek gazdát a tárgyak [Várpalota, Magyarok Szövetsége]).

Számtalan lehetőség van arra, s ebben nemzetközi minták is segítenek (*Transition network*), hogyan lehet a hosszú kereskedelmi láncolat kikerülésével a termelőtől a fogyasztóig eljuttatni a mezőgazdasági terményeket. Az internetes értékesítés mellett ilyenek például a háztól, gazdaságtól értékesítés, a bevásárló körök, a dobozrendszerek, a házhoz és gyűjtőpontra szállítás, az „úton-útfélen” értékesítés, a „szedd magad” akciók. Ezeknek a lehetőségeknek a megismertetésében fontos szerepet játszanak például a *Védegylet* csoportjai, a *Tudatos Vásárlók* közösségei. A *Humusz* honlapján tájékozódhatunk ezekről a kezdeményezésekről, a honlapon megtalálhatók a megtartott rendezvények videói, amelyeken részletesen ismertetik ezeket a gyakorlatokat. Vannak például úgynevezett „szatyor”-közösségek: a városi fogyasztók egy csoportja számára lista alapján egy közvetítő vásárol be a környékbeli őstermelőktől. Budapesten, Szegeden, Kecskeméten, Debrecen környékén több ilyen közösség működik. Ezeknél a formáknál nagyon fontos, hogy személyes ismeretségen alapulnak, s egy szorosabb, közvetlenebb város–vidék kapcsolat kialakítását segítik elő. A *Közösségileg Támogatott Mezőgazdaság* (Community Supported Agriculture – CSA) nemzetközileg elterjedt formái között szerepel olyan megoldás, hogy fogyasztók egy csoportja megvásárol egy mezőgazdasági szolgáltatást, bizonyos mértékig vállalja a termelési kockázatot. Szerződést kötnek egy gazdával arra, hogy az rendszeres időközönként egy láda friss terményt juttat el számukra, mindig azokból, amelyek a szezontól, időjárástól függően a legérettebbek, legízletesebbek. Termelők és fogyasztók jól ismerik egymást, közvetlen kapcsolatban állnak egymással, a termelő állandó visszajelzéseket kap, pontosan föl tudja mérni az igényeket. Előfordulhat olyan is, hogy a fogyasztó egy időszakban nem pénzzel, hanem munkával fizet a terményekért, maga is részt vesz a termelésben. Elképzelhető még több másféle módja is a pénz kiküszöbölésének, mindez közvetlen megegyezés kérdése. Ilyen rendszer működik sikeresen például Vác és Tahitótfalu között (*Három Kaptár gazdaság*), valamint Szegedre és Budapestre is szállítanak zöldségdobozt az *Évkerék* ökotanya gazdái.

Léteznek már nálunk is közösségi kertek. Ha ezt vizsgáljuk, Magyarországon ennek két vonulata van. Az egyik esetében elsősorban hátrányos helyzetű településekről van szó, a kezdeményezés alapvetően súlyos szociális problémákat próbál enyhíteni, szociális földprogramhoz, szociális szövetkezethez kapcsolódik, s irányítói, szervezői alapvetően az önkormányzatok. Vannak városi közösségi kertek is, amelyek kezdeményezői, szervezői ökök, különböző civil szervezetek. Náluk a környezettudatosság és a közösségépítés, a tartalmas együttlét igénye a legerősebb motiváció. Békásmegyeren van például a *Reclaim the fields* nemzetközi mozgalomhoz tartozó *Földkelte* szerveződés kertje, ami ma már csak zárt baráti kertként működik, de a közösségi kertek megjelenésében fontos szerepe volt. A legaktívabbak a Védegylet különböző munkacsoportjai, érdemes figyelni a honlapjukat, ahol mindig található új kezdeményezések, projektek, programok, videók. A *Kortárs Építészeti Központ* indította el a *Millenáris parki Lecsős Kert* névre hallgató kezdeményezést, ahol a résztvevőknek névre szóló parcellájuk van, ahol kedvükre kísérletezhetnek, és ahol rendszeresen meghívott előadók tartanak fejtágitást az érdeklődőknek a kertészkedés fortélyairól. Óbudán az önkormányzat bocsátott rendelkezésre egy kihasználatlan területet a helyiek számára kisparcellás közösségi kert létrehozására. A városi kertészkedés (*urban farming*) rengeteg példáját szolgáltatja az *Átalakuló városok* (Transition network) nemzetközi hálózata. Magyarországon a Wekerle-telep tartozik ebbe a hálózatba, ahol több más közösségi kezdeményezés mellett nemrég alakítottak ki közösségi kertet, amely mintakertként fog működni, ahol a gyermekek is ismerkedhetnek a kertműveléssel. Olvashatunk olyan híradást is, hogy hajléktalanszálló udvarán alakult közösségi kert. A riportban megszólaltatott hajléktalan arról beszél, hogy itt tevékenykedve úgy érzi, mintha visszatérne, vagyis hazatérne abba az időbe, amikor még hajléka volt és normális emberi életet élt. Nálunk is terjed az a világtendencia, hogy az élhetőbb környezet érdekében igyekeznek minél több területet zölddé tenni a városokban. Elviekben a „városi kert”, a „városi tanya” a zöltség-önellátásról is szól, de nálunk ez nem terjedt még el annyira, hogy valódi súlya legyen a gyakorlatban. Vannak olyan példák a világban, ahol egyértelműen a megélhetés, az élelmiszer-ellátás kényszerítő szükséglete a városi kertészkedés fő motivációja – például Detroitban, az egykori autóipar területein. Lepusztult ipartelepek volnának nálunk is, ahol hasonló foglalatosságot lehetne folytatni. Fontos ez a mozgalom abból a szempontból is, hogy mintakertek alakulnak, amelyeket mindenki tanulmányozhat a gyakorlatban, tanulhat belőle, hogyan csinálhat hasonlót. Nálunk még nem alakult ki igazán, de kívánatos lenne, ha elterjedne a kertmegosztás (*share garden*) Angliában rendkívül gyakori modellje: akinek van kertje, de valami miatt nem képes művelni, az rendelkezésére bocsátja a művelendő területet olyanoknak, akik mű-

velni szeretnék, szükségük van rá önellátás céljából, és rendelkeznek megfelelő jártassággal. Nem fizetnek bérleti díjat, hanem a megtermelt termény egy részét odaadják a tulajdonosnak. A korábban említett békásmegyeri kert ezen az elven működik még ma is.

Cserekörök, klímabarát települések

Az a tapasztalat, hogy azok a települések, közösségek, ahol kialakult és működésnek indult már egyfajta termeléssel kapcsolatos közösségi kezdeményezés, ott más területeken más közösségi kezdeményezések is létrejönnek, a kulturális programoktól kezdve a különböző csereklubokig, szívességi körökig. A közös tevékenység erősíti a személyes kapcsolatokat, bizalmat épít az egymást egyre jobban megismerő emberek között, s ez mindig újabb kezdeményezéseket indít ugyanabban a körben. A pénzt kiküszöbölő csere megvalósítására szolgálnak a csereklubok, cserekörök. Itt valóságos pénzt nem használnak, az csupán virtuális értékmérő. Ha az egyik tag a másiknak elvégez valamilyen szolgáltatást, akkor ő kap ezért egy virtuális összeget, akinek a szolgáltatást végezte, attól pedig levonják azt. A legrégebb cserekör nálunk a *Talentum*, mely ma is rendszeres időközönként tart tagjainak összejeveteleket. Sikerrel működik egy számítógépes program alapján például a *Pilis cserekör* és a várpalotai *Bakony cserekör*. Ők nemcsak szigorú elszámolás alapján dolgoznak, hanem pénz nélkül, szívességi alapon segítséget nyújtanak idős embereknek – megjavítják az elromlott háztartási gépüket, vagy például csőtörés esetén azonnal segítenek. Sokan pénz híján teljesen reménytelen helyzetbe kerülnének, ha nem kapnának segítséget problémáik megoldásában. Léteznek a Humusz-házhoz kapcsolódó cserekörök is, mint például a *Suska-kör*. Nagyon sikeres Békésben, a Körösök vidékén a *KörösKör*, ami hasonló elv alapján működik és szintén az interneten szerveződik. Találkozunk olyan esettel is, amikor beindul egy cserekör, a tagok egyre jobban megismerik egymást, megerősödik a közösség, összebarátkoznak, s elindítanak másfajta kezdeményezéseket is. Például a Facebookon szerveződő *Kőbányai cserekör* tagjai elhatározták, hogy kialakítanak együtt egy közösségi kertet Nógrád megyében. Egyelőre lejárnak művelni ezt a területet, de van, aki már odaköltözött. Pilis, ahol a cserekör szintén igen sikeres, foglalkozik közösségileg támogatott kertészkedéssel, s egyúttal a klímabarát települések sorába is tartozik. A klímabarát települések arra szerveződtek az MTA Szociológiai Intézetének támogatásával, hogy válasszanak olyan témát, amely a klímaváltozás okozta kihívásokkal szemben keres megoldást. Pilisen többek között azt vizsgálták, hogy különböző katasztrófahelyzetekben milyen megoldást, kiutat lehet találni, hogyan lehet prognosztizálni az emberek viselkedését. A klímabarát települések hálózatától némileg elkülönült és külön honlappal rendelkezik a kisközösségek hálózata. Ők

úgy látják, hogy nehézségeket okoz, ha az önkormányzatok bevonásával kell szerveződni klímabarát célokra, mert a testületen belüli pártvillongások ezt akadályozzák, ezért kisebb létszámú, független közösségekben gondolkodnak, mely személyes kapcsolatokra épül. Filozófiájuk az, hogy van egy természetes határ, ameddig egy közösség növekedhet, e határon túl már új közösséget kell alapítani, mert túl nagy létszám esetén a közösség elbürokratizálódik, hierarchikussá válik, ellehetetlenül a közvetlen részvételen alapuló konszenzuskeresés.

Szociális gazdaság – egy sajátos szimbiózis

A piramistól – az államtól, illetve az állam által képviselt hivatalos piactól – való független létfeltételek megteremtése, mint szóltunk már róla, kétirányú folyamatot jelent. Egyrészt egyre növekvő mértékben megfigyelhető egy spontán törekvése az állampolgároknak, hogy szabaduljanak annak a fogyasztói társadalomnak a kényszereitől és kötöttségeitől, melynek megtestesítője, képviselője az állam. Másrészt megfigyelhető a kapitalista államnak az a törekvése, hogy valami módon szabaduljon azoktól az állampolgároktól, akiknek eltartása – mivel valódi munkalehetőséget nem tud biztosítani számukra – egyre nagyobb gondot jelent.

Szociális földprogram

A szociális földprogramot a *Népjóléti Minisztérium* vezette be 1992-ben, mint szociálpolitikai eszközt. Kistelepülések kértek termőföld-használatot, szaporítóanyagot, munkagépet, egyéb eszközt. A program elsőként Békés (Sarkad, Mezőgyán) és Szabolcs-Szatmár (Tiszabecs, Rózsály) megyében indult el. Ma már azt mondhatjuk, hogy az ország majd minden részén próbálkoztak vagy próbálkoznak szociális földprogrammal. Az általános cél az volt, hogy a mezőgazdasági termelésre alkalmas környezetben élő, de mezőgazdasági termelésre alkalmas feltételekkel kevésbé, illetőleg nem rendelkező szociálisan hátrányos helyzetű családok megélhetését segítsék. Kedvezményes szolgáltatásokat, juttatásokat nyújtanak (mint természetbeni szociális szolgáltatást), ami lehetőséget teremt háztáji jellegű mezőgazdasági kistermelésre vagy állattartásra. A szociális földprogram célcsoportjai mindenekelőtt: tartósan munkanélküliek, alacsony jövedelmű sokgyermekesek, idősek, megváltozott munkaképességűek, romák. Az 1993. évi III. törvény 47. §-a szerint a földprogram a családi gazdálkodás támogatása természetbeni szociális ellátás formájában. A működtető a települési önkormányzat vagy társulási, önkormányzatok által létrehozott szociális közhasznú szervezetek (alapítvány, közalapítvány, közhasznú társaság). A településeken a szociális földprogram a helyi szociális ellátórendszer részévé vált. Az önkormányzat rendeletet alkot a működésről, a kedvezményezetségek

feltételeiről, a résztvevők kötelezettségeiről, jogairól. A hátrányos helyzetű családok egyénileg kötött szerződésekkel juthatnak hozzá a program által biztosított juttatásokhoz. A minisztérium honlapján található ismertető szerint a program alapelvei a következők: A hátrányos helyzetű családokat aktivizálni kell a megélhetésüket kiegészítő munkavégzés lehetővé tételével (elsősorban kézimunka-igényes növénytermesztés, illetve időráfordítást igénylő kisállattartás ösztönzése a cél). Fontos a családok önszorgató képességeinek és munkavégző készségeinek megerősítése a foglalkoztatási esélyek növelése érdekében (a program által biztosított eszközrendszerhez illeszkedő képzést kaphatnak, illetve szükség esetén mentális gondozásban részesülnek). Egyének, családok célzott szociális segítségnyújtását kell megvalósítani, differenciált, a szükségleteknek megfelelő szolgáltatásokat biztosítani. Más-más típusú támogatás kerül előtérbe a helyi program sajátosságaitól függően. A helyi erőforrások, vagyis a munkaerő, termelői tudás, kihasználatlan gazdasági infrastruktúra, táji sajátosságok optimális kihasználása a cél. A hangsúly a helyi körülményektől függően vagy az önellátásra vagy a piaci értékesítésre helyeződjön. Helyben kell eldönteni, hogy egy vagy több tevékenységet folytassanak-e. A programtól a következő eredmények várhatók: a munkaerő piacra való visszajutása vagy önálló megélhetés. Javul a megélhetési biztonság a hátrányos helyzetű rétegek körében. A népességmegtartó erő nő. Helyi erőforrások hasznosulnak. Erősödik a társadalmi tolerancia. Az öngondoskodás igénye nő, a rászorultság csökken.

2004-től a földprogramokat megvalósító települések a támogatási források drasztikus csökkenésével szembesültek. Az Unió illetékesei úgy ítélték meg, hogy a földprogram valójában bűntudatos mezőgazdasági támogatás, ezért uniós forrásból nem részesedhet. A földprogramok működtetése szempontjából a forráscsökkenés ellenére alapvető jelentősége volt annak a 2006. évi FVM-rendeletnek, mely lehetővé tette, hogy a szociális földprogramot megvalósító települések a *Nemzeti Földalap*ból mezőgazdasági művelésre alkalmas területeket igényeljenek. A pályázati kiírásban ez olvasható: Területi korlát: 1 fő részére legfeljebb 1 hektár terület nagyságú földrészlet juttatható. A program céljára földet legalább két évre, legfeljebb tizenöt évre lehet vagyionkezelésbe adni. Feltételek: A települési (kerületi) önkormányzat a program céljára kizárólag a saját településén fekvő földrészleteket kaphat. A tulajdonviszonyok tisztázatlansága, rendezetlensége, a hiányos nyilvántartások miatt azonban ez a földigénylés eléggé nehézkesen működik. A helyzet inkább romlott, mintsem javult ezen a téren.

Szociális szövetkezet

A szociális gazdaság további bővülését jelentette, hogy Magyarországon a szövetkezetekről szóló 2006. évi X. törvény és a szociális szövetkezetekről szóló 141/2006. (IV. 29.) Kormányrendelet megteremtette a szo-

ciális szövetkezet mint szervezeti forma létjogosultságát, mely a legtöbb helyen szorosan kapcsolódik a földprogramhoz. A jogszabályok viszont itt már arra kötelezik a résztvevőket, hogy pénzforgalmat generáljanak, miközben a tagság nagy részénél a legnagyobb jelentősége továbbra is az öfenntartásnak lenne. Mezőgazdasági tevékenységgel csupán 50 százalékban foglalkozhatnak. A szociális szövetkezeteknél külön problémát jelent az is, hogy a megalakuláshoz kapnak támogatást, a működéshez nem. A jogszabályok viszont megkötik a működés kereteit. Gyakran előfordul ezért, hogy lelkesen megalapítanak egy szociális szövetkezetet, de utána az hamarosan működésképtelenné válik. Legújabb fejlemény, hogy 2012 márciusában megjelentek a szociális szövetkezetek működését szabályozó törvénynek olyan javasolt módosításai, melyek egy része a Szoszöv elnöksége szerint kedvezőtlen irányba befolyásolná a működés lehetőségeit. Ilyen például az a javaslat, mely kötelezően 500 főből álló, munkaerő kölcsönzésre szakosodott foglalkoztatási szövetséget hozna létre, s nem természetes személy is tagja lenne.

Közmunkaprogramok

A gazdasági válság elmélyülésének időszakában a szociális gazdaságban megjelentek a különböző közmunkaprogramok. A szocialista kormányzat idején az *Út a munkához* program, a Fidesz kormány időszakában pedig a *Start* program. A Start munkaprogram hét projektből áll, ezeken belül többek között mezőgazdasági munka, belvízelvezetés, földutak rendbetétele, a közúthálózat javítása, illegális hulladéklerakók felszámolása, újak kialakulásának megelőzése a feladat. Egy korábbi kormányzati elképzelés szerint a közmunkával olyasféle szociális földprogramot kívánnak létrehozni, amelynek a szakmai háttere jobban megalapozott. Először is, a kisebb településeken fel kell mérni a lakosság élelmiszerszükségletét, amely alapján meg lehet tervezni az ellátáshoz szükséges mennyiségeket, másrészt azt, hogy milyen gazdálkodási módra van szükség, mennyi állatot kell tartani, milyen növényeket kell termelni, ehhez hogyan lehet földet biztosítani. A tervek szerint olyan gazdálkodási rendszert kellene kialakítani, oktatási programmal, tan-gazdasági programmal is összekapcsolva, amely a jövőbe mutatóan, mezőgazdasági szakmai szempontból, vidékfejlesztési szempontból is elfogadható. Ezért az ökológiai gazdálkodást kellene elsősorban segíteni, valamint a saját őshonos állatok tartását támogatni a hagyományos gazdálkodás keretében. Az elképzelés szerint, ha a jövőben egy szociális szövetkezet alakul ebből a foglalkoztatásból, akkor már ezt a modellt használják, ne pedig az „iparszerű, tömegtelepeken folyó állattartást végezzék”, ami energetikailag, környezeti szempontból is követhetetlen. A cél a minőségi, ökológiai mezőgazdaság illetve a helyi gazdaság és társadalom erősítése – húzta alá az azóta már lemondásra kényszerült államtitkár.

Ha belepillantunk a szociális gazdaság működésével kapcsolatos hatástanulmányokba, híradásokba, akkor azt látjuk, hogy a szociális földprogram kimondottan a kistelepülések és aprófalvak programja (a települések háromötödén), és mindenekelőtt a települési önkormányzatok látnak benne fantáziát; s végül úgy alakulnak a dolgok, hogy alanyi jogon mindenki részt vesz benne. Szociális földprogram, szociális szövetkezet, közmunkaprogram és önkormányzat sajátos szimbiózisban élnek. Az intézményes és jogi keretek ugyanis eléggé kuszák, kiszámíthatatlanok országos és térségi szinten egyaránt, egy új politikai garnitúra megjelenésével mindig változnak a feltételek. Ugyanakkor ez a szimbiózis – ha a településen hagyományai vannak az együttműködésnek és az önkormányzat vezetése elkötelezetten az ott élők érdekében dolgozik – kedvező lehetőséget teremt a helyi társadalom megerősödésére. A hátrányos helyzetűeket, szegényeket integrálja, védi és segíti a közösség, mely zárt rendszerként működik. Ez a szimbiózis védőburkot jelent a piacgazdaság kiszámíthatatlansága ellen, lehetővé teszi a szimbiózisban együtt élők önellátását. Ha egy-egy földprogram túl is lép az önellátás kategóriáján, a piac szereplőivel általában a termelőket integráló szervezet (legyen az települési önkormányzat vagy egy közalapítvány) lép üzleti kapcsolatba. Az önellátó szimbiózisban élő szocióknak természetesen időről-időre meg kell küzdeniük azokkal az állami elvárásokkal, melyek állandóan pénzforgalom generálására ösztönöznék őket. Az élelmiszer-önellátás eleve bűnös, gyanús dolog az állam szemében (mi lesz az adókkal, járulékokkal?), de vannak másfajta példák is. A szociók számára, akik szemléletükben a piacgazdaság körülményei között sem távolodtak el túlságosan a használati értéktől, teljesen megmagyarázhatatlan például, hogy miért értéktelen tevékenység az, ha saját idős, beteg hozzátartozójukat ápolják. Idegen tőlük az a piaci logika (amit az állam képvisel), miszerint nekik a szomszéd hozzátartozóját kellene pénzért ápolni, miközben a szomszéd az ő hozzátartozójukat ápolná pénzért. Ha nem az állam, hanem a helybeliek szempontjából indulunk ki, ott a legjobb a helyzet, ott a legerősebb a közösségi kohézió, ott tudják teljesen megszüntetni a nyomort, ahol a védőburkot a legjobban sikerül megőrizni. Persze ehhez föld is kell, ahol közösségi gazdálkodást lehet folytatni. Az egyik legpozitívabb példa Rózsály. Amikor 1992-ben felbomlott a *Rákóczi Mgtsz*, a képviselőtestület úgy döntött, nem minden földet ad magánkézbe. Nyolcvanöt hektár föld önkormányzati tulajdonban maradt. Egy évvel később az önkormányzat létrehozta a *Rózsály Községért Jóléti Szolgálat Helyi Alapítványt*, amely az önkormányzati föld egy részének bérlője. „Az önellátás Rózsályon úgy indult, hogy először felmértük a szükségletet, mennyit kell termelnünk az önkormányzati földeken, mennyi zöldségre, húsrá van szüksége a konyháknak” – mondja Sztolyka Zoltán, aki 2006 őszétől polgármester Rózsályon. „Mindent, ami kell, megtermeljük magunknak. A földműveléshez szükséges eszközpark megvan [...] Van saját földünk, traktorunk, traktorosunk, sertésünk. A sertés trágyát ad,

ami a földbe kerülve visszaadja a talaj erejét. A sertésből ebéd készül, amit a gyerekeink esznek meg. A felesleget megeszik a sertések, amiket a saját vágóhidunkon vágunk le. Minden mindennel összefügg, és az egészsnek az alapja a saját föld. Ha valami hiányzik a láncból, akkor külsőst kell igénybe venni. Minél több külsőst veszünk igénybe, annál kiszolgáltatottabbak leszünk” – foglalja össze a rozsályi öfenntartás lényegét a polgármester. „A gázt a kilencvenes évek végén mindenhová bekötötték, de a lelkesedés gyorsan alábbhagyott, mert rájöttünk, hogy a gáz jóval drágább, mint a tűzifával való fűtés. A cigánysoron nincs is olyan, aki gázzal fűtene” – mondja Sztolyka. Hogy függetlenedjenek a közművektől, az önkormányzat intézményeiben is hamarosan áttérnek a helyi tüzelésre. Elsőként az általános iskolában, ahová már be is szerelték a venyigekazánokat. Van szociális bolt, amivel mindenki jól jár. A termelő is, mert egy kis jövedelemforráshoz jut, a vásárló is, mert olcsóbban kapja meg a terményeket, és az a hat közmunkás is, akik korábban a kereskedelemben dolgoztak, de munkanélkülivé váltak. A szociális gazdaság nagyon jól működik még például Túrístvádban, Panyolán. Vannak sikeres alapítványi kezdeményezések is, például a *Máltai Szeretetszolgálat Befogadó Falu* programja Tarnabodon. Hajléktalanokat fedélhez juttatnak nem kifogástalan állapotú, de még lakható házakban, s lehetővé teszik számukra anyagok, eszközök biztosításával, szaktanácsadással, hogy kertjükben részleges önellátásra tudjanak berendezkedni. Összességében elmondhatjuk, hogy a szociális gazdaság ott működik a legjobban, ahol az önkormányzat nem pusztán gazdasági kérdésnek tekinti a szegénységben élő rétegek ügyét. Ahol több más területen is erős a közösség kohéziója, egymást erősíti a többféle kapcsolódás. Ha megnézzük ezeknek a településeknek a honlapját, az állandóan frissül, mindig történik valami a faluban, és többen vannak, akik szívesen írnak erről, szívesen készítenek fotókat, videókat az eseményekről. Gazdag programok vannak, gazdálkodási tanfolyamoktól kezdve közösségi rendezvényekig, kézműves foglalkozásokig, amatőr színjátszókig, utcaszínházi előadásokig. Hogy a kultúrának, a művészetnek milyen hatalmas kohéziós ereje lehet egy település életében, arra jó példát szolgáltat a *Freskófalú Szociális Szövetkezet*. Bódvalenke egy túlnyomórészt romák lakta, reménytelenségbe süllyedt település volt. A szennyező ipari tevékenység annyira tönkretette az ott élők környezetét, hogy hosszú idő kell még ahhoz, hogy ismét mezőgazdasággal foglalkozhassanak. Az oda-költöző művészek a helybeliekkel együtt a házak falára hatalmas, színes freskókat festettek, ez beindított egyfajta falusi turizmust, ami bevételhez juttatta a helyieket és enyhítette a problémákat. Mátraverebélyen, ahol szintén romák laknak többségben, sikerrel működik a keramikus szociális szövetkezet. A művészeti tevékenység – a kézművesség, a zene, a tánc, a színház – tipikusan olyan terület ahol nagyon közel tudnak kerülni egymáshoz ökök és szociók. Először a gyermekek válnak erre fogékonyvá, utána a felnőttek is fokozatosan bekapcsolódnak. Megemlíthetünk

példaképp egy olyan formálódó szerveződést is, mint a pécsi *Üres tér* – színész, képzőművész fiatalok kezdeményezése, akik performanszokat tartanak romák által lakott negyedekben. Mint látjuk, a szociális gazdaság tehát segítséget nyújt az önellátás feltételeinek megteremtésére és fenntartására. Ez a fejlesztés ellentmondásos fogalmával írható le, nem teljesen alulról szerveződő dolog – de ahol jó önkormányzati vagy alapítványi vezetők foglalkoznak vele, ott a közösség már nem egyszerűen végrehajtó, hanem elindul azon az úton, hogy fenntartható módon megszervezze magát, szükség esetén a hivatalosan megfogalmazott állami elvárások ellenében is.

Látunk egy fotót. Vidéki táj. Laikus szemlélő számára műveletlen földnek tűnik. Ha egy olyan cikket illusztrál, melyben munkanélküli falusiakról van szó, akkor a fotó azt a címet kapja: „Reménytelenség”. Ha egy ökofalu életét bemutató cikket illusztrál ugyanaz a fénykép, akkor a címe: „Harmóniában a természettel”. Mit látunk bele a tájba, észrevesszük-e a lehetőségeket, ez a fontos. A krízis mindig új lehetőséget is jelent. A fotó attól kap értelmet, hogy milyen életforma összefüggésébe helyezzük azt, ami a szemünk előtt van.

Szövetkezet – de milyen?

Szövetkezésre szükség van, de nem olyan szövetkezésre, mint amilyenek a ma létező szövetkezetek. Ezek valamiféle részvénytársaságok, s a jogszabályok által szigorú keretbe foglalt mai formájukban nem alkalmasak arra, hogy a közösségi társadalom felé jelentsenek átmenetet. Arra ugyanis nincs lehetőség, hogy a szövetkezet tagjai saját autonómiájukat megerősítsék, saját önellátásukról tudjanak gondoskodni. Az EU-n belül a tendencia az, hogy szövetkezet címen szakosodással, nagyfokú koncentrációval gazdasági társaságok alakulnak, melyek teljesen beilleszkednek a globális piaccgazdaságba. Nem olyan típusú együttműködésről van szó tehát, amelyben a társuló, szövetkező egyének a polgáritól eltérő kapcsolatokat hozhatnának létre.

Az ökök próbálkozásai: élőfalvak, ökofalvak

A kényszerből falun élő szegény szocióktól eltérően az ökök tudatosan kívánnak a természettel harmonizáló életet élni. Ezért egy minimum néhány családból álló közösség, minél kedvezőbb, minél érintetlenebb természeti környezetben alapít egy új falut, felújítja egy régi falu házait, vagy elfoglalja egy még működő település egy részét. Ennek a mozgalomnak kiterjedt nemzetközi beágyazottsága van. A ma világszerte mindenfelé megtalálható ökofalvak többsége egy nagy nemzetközi hálózat, a *Global Ecovillage Network* (GEN) tagja. A hálózat konzultatív státusszal rendel-

kezik az ENSZ-ben. Magyarországon a *Jövő Nemzedékek Országgyűlési Biztosának* volt egy projektje – *A Fenntarthatóság előőrsei* –, amely az ökofalu-kezdeményezések tanulmányozását és támogatását tűzte ki célul. „Projektünk célja, hogy keresse a »fenntarthatóságra törekvő mutációkat«, segítsen ezek megmaradásában és fejlődésében. Amíg egy fenntarthatatlan globális rendszer keretei között működnek, természetesen nem tudnak teljes mértékben fenntarthatók lenni. Azonban megvan az elkötelezettségük és az esélyük, hogy fenntarthatóvá váljanak. A célunk, hogy e mintaközösségek megmaradjanak, megerősödjenek, és például szolgáljanak.” (Azóta kiderült, hogy a Jövő Nemzedékek Országgyűlési Biztosának intézménye sem bizonyult fenntarthatónak. Vagyis nem bizonyult hosszú életűnek ez esetben sem az a törekvés, hogy a politika eszközeivel, intézményeivel felülről segítsék a kedvező változásokat.) Az ökofalu-kezdeményezésekkel kapcsolatban áll több egyetem, főiskola is, mint például a *Corvinus Egyetem Tájépítészeti Kara*, a gödöllői *Szent István Egyetem* vagy a *Pécsi Egyetem* néprajzosai, kulturális antropológusai. Az ökofalu-mozgalomnak szerteágazó gyökerei vannak, többféle törekvést egyesít. 1. Szerzetesi és világi spirituális közösségek, amelyek számára az önerőre támaszkodás, a decentralizáció, a hatalmi központtól való leválás, függetlenedés a fontos. 2. Ide tartoznak olyan civil kezdeményezések is, mint a hippy, környezetvédő, ökofeminista, békeaktivista mozgalmak. 3. Alternatív oktatási mozgalom, amely elutasítja az állami oktatást és a specializált tudás helyett holisztikus gondolkodásra helyezi a hangsúlyt. 4. A Gandhi, Fritz, Schumacher nevéhez fűződő köztes technológia fejlesztése. A mozgalom hivatalos kezdetének az 1995-ben, a skóciai Finhornban megrendezett „Ökofalvak és fenntartható közösségek” konferenciát tekintik. Itt kimondják: az emberiség már rendelkezik azzal a tudással és azokkal az eszközökkel, amelyekkel a társadalmi és ökológiai problémák orvosolhatók. Példákra van szükség, amelyek megmutatják, hogy ez hogyan lehetséges. Ne csak beszéljünk róla, valósítsuk meg. Az emberek építsék fel saját házaikat, alakítsák ki saját közösségeiket és hagyjanak fel a világ más területeinek kizsákmányolásával. A közösségeknek tudniuk kell egymásról, interneten kapcsolatban kell állniuk, ezért van szükség a GEN hálózatra. A három regionális hálózat ekkor már a Föld egész területét lefedi. A GEN tagjai Magyarországról: a *Galgafarm*, a *Gaia Alapítvány*, a *Gyűrűfű Egyesület*, a *Máriaalom Biofalu*, a somogyvámosi *Krisna-Völgyi Indiai Kulturális Központ* és *Biofarm*, az orosházi *Magyarországi Nemzeti Hálózat*. A GEN hálózaton kívül is vannak még ökofalvak, melyeket számon tart az *Ökoszolgálat Alapítvány*: *Visnyeszéplaki Faluvédő és Közművelődési Egyesület*, *Ormánság Alapítvány* (Drávaafok), *Káli Medence Környezetvédelmi Társaság* (Salföld), *Bokorliget Alapítvány* (Szentantalfa), *Természetes Életmód Alapítvány* (Agostyán), *Gömörszőlősi Oktató Központ – Ökológiai Intézet a Fenntartható Fejlődésért*, *Hantos Kastély Ökológiai Alapítvány* és *Mezőföld Népfőiskola Társaság* (Hantos-Kishantos), *Robinson Ökofalu*

(Délegyháza), *Sokoró Ökológiai Park Alapítvány* (Győrújbarát), *Ökorégió Alapítvány a Fenntartható Fejlődésért* (Dötk).

Nehéz pontos adatokat mondani, mert ez egy állandóan mozgásban levő, fejlődő, változó dolog. Sokfelé szerveződnek új közösségek – mostanában például többször lehetett olvasni-hallani a pázmándi mesefalu-kezdeményről, vagy a héregi szerveződésről. Sokféle szempontból lehet csoportosítani az ökofalvakat, de ki lehet emelni a legjellemzőbb jegyeket:

- természetes, helyi, házilag előállítható anyagok használata az építkezéshez (pl. vályog, fa);
- törekvés az étel-miszer-önellátásra, alapvetően vegyszermentesen;
- „olyan mezőgazdálkodás, amely mind gazdasági, mind ökológiai, mind pedig szociális szempontból egyaránt hosszú távon fenntartható”;
- megújuló energiák használata (vízmelegítésre napkollektor, fűtésre kemencében, kazánban fa vagy más biomassa elégetése, áram szélenergiával stb.);
- alternatív szennyvíztisztítás (általában ún. nádgyökérszűrés tisztítás, vagyis egy kis nádas-tó használata ilyen célra);
- a közösségi élet, a hagyományok megtartásának fontossága;
- rendezvények, táborok, népfőiskolai kurzusok szervezése. Állandóan vannak tanfolyamok, előadások, amelyek a gazdálkodás, az életvezetés, a közösségszervezés gyakorlati problémáiról szólnak.

Nagyon fontos az ökofalvak és ökokezdeményezések internetes jelenléte. Magyarországon még tapasztalhatók hiányosságok ezen a téren; van, ahol le kell győzni az idegenkedést, de már sokat javult a helyzet. Vannak magyar nyelvű ökofalu-szervezéssel foglalkozó honlapok, amelyek segítik az összes gyakorlati lépést, a földterület kiválasztásától kezdve a közösségi döntéshozatal fórumainak létrehozásáig. Sok anyag található az interneten, mely segíti a kertészeti tapasztalattal kevésbé vagy egyáltalán nem rendelkező embereket is, hogy a legkiválóbb minőségű zöldségeket, gabonaféléket és gyümölcsöket állítsák elő minimális földterületen, elenyésző munkával. Megismertetnek a bio-ökológiai alapelvek alkalmazásával mind a talajművelésnél, mind a természetű növények kiválasztásánál. Az ökofaluban a legáltalánosabb cél olyan kiscgazdaság kialakítása, ahol a család a maga számára termeli meg az étkezéshez szükséges növényeket, illetve ha a család nem vegetáriánus, akkor a saját szükségletére tart tyúkokat, kecskét, tehenet vagy disznót. A gazdasághoz gyümölcsfák is tartoznak. Vannak olyan falvak, ahol szinte kizárólag csak önellátásra termelnek (Gyűrűfű, Visnyeszéplak). Van, ahol az önellátáson kívül a környéket is ellátja zöldséggel a biogazdaság (Galgafarm). Az önellátó gazdálkodásnak az a lényege, hogy az alapvető élelmezéshez szükséges javakat mindenütt helyben állítjuk elő, és kereskedelmi forgalomba csak a saját szükségleten felüli rész kerül. Az ártermelő gazdálkodással ellentétben itt a gazdasági kiszolgáltatottsá-
gért leginkább felelőssé tehető értékesítési kényszer nem jelentkezik. A

hagyományos önellátó gazdálkodásban ugyanis a rendszer természetes velejárója, hogy minden évjáratban képződik valamiből viszonylag nagy mennyiségű eladhatatlan termék, amire rugalmasan alkalmazkodó helyi gyümölcsfeldolgozás épül, illetve a feldolgozás számára is értéktelen rész helyben takarmányként hasznosul. A technika alkalmazásánál nagyon fontos az a gyakorlat, amit a „köztes technika” jelent. Tehát nem olyan technikára vágnak, ami feleslegessé teszi az emberi kéz és értelem munkáját, hanem olyanra, amely segít abban, hogy ez a munka valóban hatékony legyen. (Nem a gépet kiszolgáló ember, hanem az embert kiszolgáló gép.)

Ökofalvak, ökoeszmeiség és ökológiai gazdálkodás

A valóságtól elvonatkoztatott, beszűkült gazdaságelméletek hajlamosak elfeledkezni arról, hogy a mezőgazdaságnak önmagán túlmutató jelentősége van, elsősorban azért, mivel primer szükségleteink kielégítésére nélkülözhetetlen. Ha az ipari termelés leáll, attól még az élet folytatódhat, de mezőgazdasági termelés nélkül nem. Ha egy súlyos válság folyamán minden összeomlani látszik, akkor logikailag elkerülhetetlenül arra a következtetésre kell jutnunk, hogy sok mindent nyugodtan veszni hagyhatunk – nem kell energiát pazarolnunk a megmentésére –, de a mezőgazdasági termelést nem. A mezőgazdaság ökológiai szempontból is többet jelent önmagánál: a növényi fotoszintézis révén oxigéntermelő, tehát a zöld fotoszintézisen alapuló környezetfenntartás csak a mezőgazdaság révén képzelhető el. Persze nem mindegy az, hogy milyen mezőgazdaság ez, mert az iparszerű mezőgazdasági rendszerek nem begyógyítják, hanem kiterjesztik a Föld sebeit. A teljes következetességgel végigvitt ökológiai mezőgazdálkodás viszont nem kevesebbre képes, mint hogy egyre nagyobb területen helyreállítsa az ökoszisztéma épségét, miközben fajtaválasztékával a gazdálkodók önellátását is biztosítani tudja. Az ökológiai gazdálkodás tehát az ökoszisztéma egészének fenntarthatóságát kívánja megőrizni, miközben az ökoszisztéma helyi adottságait veszi alapul. Helyi éghajlat, talajviszonyok, növény- és állatvilág valamint a gazdálkodó ember egy egységes rendszerbe tartoznak. Az ökológiai gazdálkodás ilyen értelemben alulról szerveződik. A termelésnek a helyi adottságokból kiindulva kell kielégíteni a helyi szükségleteket, úgy, hogy az embernek a természettel folytatott anyagcseréjében a természet ne károsodjon, a biodiverzitás fennmaradjon. (A biodiverzitás megőrzése fontos a természetes növényvédelem megvalósítása szempontjából). Amit az ember kivont magának a természetből, azt helyben vissza kell pótolnia természetes anyagokkal, vegyszerek használata nélkül (komposztálás, szerves trágyázás, vetésforgók). Öntözéses művelést nem alkalmaznak, ezt inkább károsnak tekintik, ehelyett a talaj szerkezetének, természetes vízháztartásának helyreállítására igyekeznek gondot

fordítani. A talajban található mikroorganizmusok védelmében a durva mechanikai beavatkozásoktól is meg kell kímélni a talaj szerkezetét. Nem alkalmazhatók ezért az iparszerű mezőgazdaság nagy teljesítményű gépei – általában a kézi munka hangsúlyos a gépi munkával szemben. Ha használnak egyáltalán gépeket, akkor ez a helyi feltételekhez igazított kreatív „köztes technika”. Van viszont egy olyan *high tech*, amit nagyon jól tud alkalmazni az ökológiai mezőgazdálkodás, ez a térinformatika. Nálunk a hantosi mintagazdaság volt az első, melyet úgy alakítottak ki, hogy előtte a műholdas rendszer segítségével pontosan felmérték a területet, részletesen elemezték a talajviszonyokat. A következetesen végigvitt ökológiai gazdálkodás határozott elképzelést alakított ki a birtokméretekéről. A biodiverzitás fenntartása érdekében nem monokultúrákat telepítő nagybirtokok kellene, hanem olyan méretű kisebb gazdaságok, melyek a termelők számára még áttekinthetők, kezelhetők, s amelyeken különböző növénytársulások vannak. Az állattartás is pontosan illeszkedik ebbe a rendszerbe, az állatok létszáma a terület eltartó képességétől függ. Kerülik a tápokot, saját termelésű takarmányt, abrakot állítanak elő, a legelést biztosítják.

Ökológiai gazdálkodás vagy árutermelés?

Az ökológiai gazdálkodás alapelveivel ismerkedve a racionálisan gondolkodó olvasónak különös heuréka élménye van, amikor olyat olvas például, hogy a talaj hosszú távú termelékenységét kell fenntartani egy zárt rendszerben, ezért nem szabad arra törekedni, hogy a termőföldet kizsarolva mind nagyobb és nagyobb termésátlagokat érjünk el. Vagyis nem vezérelhet bennünket a profitszerzés elve. Az ökológiai gazdálkodás alapelve szerint annyit kell termelni, amennyivel a helyi szükségletek kielégíthetők, némi tartalékot képezve, vagyis az ökológiai gazdálkodáshoz az önellátás illik. A helyi szükségletek kielégítése után keletkezett szerves hulladékot pedig vissza kell juttatni a talajba, már csak ezért sem tanácsos áru formájában elszállítani a terményeket, mert akkor sérül a körforgás elve, nincs már egyensúlyban az input és az output. Vagyis nincs export. Legfeljebb annyi engedményt lehet tenni, hogy a saját szükségletek kielégítése után fennmaradt feleslegből a közvetlen környezetet, nagyváros esetén 40-50 km-es környezetet látják el terményekkel. (Ebben az esetben különböző természetes eljárásokkal több anyagot kell visszajuttatni a talajba.) A következetes ökológiai mezőgazdálkodás elve ellentétes a profit elvével. Ha az ökológiai mezőgazdálkodás következetes megvalósulásáért harcolunk, akkor több értelmes célért küzdünk egyidejűleg: 1. Ennek a gazdálkodási módnak nagy a munkaerő-igénye, így ezáltal sok ember értelmes, komplex munkát végezve fenn tudja tartani a saját élelmszerbiztonságát, közvetítők nélkül. 2. A közösen végzett értelmes munka, mely mindenkitől egyaránt követel szellemi és

fizikai erőfeszítéseket, erősít minden más közösségi kapcsolódást is. 3. Minél nagyobb területre terjed ki a következetes ökológiai mezőgazdálkodás, annál többet teszünk strukturális szinten a környezetvédelemért (egyidejűleg történik a talajszerkezet javítása, mikroklíma helyreállítása, biodiverzitás fenntartása stb.). 4. Mivel ez a gazdálkodási mód ellentétes a profit elvével, ha ezt következetesen képviseljük, egyúttal biztosak lehetünk abban is, hogy következetes antikapitalisták vagyunk. A fentiekből logikusan következik, hogy a kapitalista állam, a kapitalista EU és valamennyi kapitalista nemzetközi gazdasági szervezet – miközben szavakban szüntelenül hangsúlyozza az ökológiai szemlélet fontosságát – gyakorlati tevékenységével mindent megtesz az ökológiai mezőgazdálkodás visszaszorítására. A statisztikákat nézve azt látjuk, hogy mikor az ökológia szellemi divattá vált, akkor egy ideig nőttek az EU legnagyobb GDP-vel rendelkező országaiban az ökológiai művelésbe vont területek, azután ez a folyamat megállt és ma már a csökkenés jellemző. Az EU egész agrártámogatási rendszere (területalapú támogatás) deklarációjában nem, de hatásában olyan, hogy nem az ökológiai gazdálkodást támogatja, hanem az iparszerű művelést folytató nagybirtokot, ahol a termékek könnyen egységesíthetők. Az ökológiai rendszerszemlélet elvszerű végigvitelében a termelők sem következetesek. Az ökológiai elvnek már eleve ellentmond, hogy a *Biokultúra Egyesület* által minősített, címkézett termékek 90%-a exportra megy. Ez annyit jelent, hogy az embereket kikapcsolják az ökoszisztémából, a termékek pedig utaznak, szennyezve a környezetet, eközben pedig sérül a „helyi termék” elve, a helyi szükségletre, önellátásra termelés elve, s bár szigorú előírásokat tartanak be, mégis egyre iparszerűbb kereteket ölt ez a termelés, az ideálisnál nagyobb méretű birtokon.

Az ökológiai gazdálkodás, az ökök és a szociók

Lantos Tamás, a drávafoki *Ormánság Alapítvány* munkatársa egy „öko”, aki már régóta szerves összefüggésben gondolkodik ökológiai gazdálkodásról, ökökről és szociókról. Az alapítványi honlapon található írásából idézzük: „Magyarországon vidékfejlesztésen általában azt értik, hogy jövedelemhez kell juttatni a helyi lakosságot. Esetleg hozzáteszik, hogy vigyázzunk a védett növényekre is. Én azonban úgy gondolom, hogy az adott táj működőképes szerkezetét kell biztosítani. Ha ugyanis bizonyos szerkezeti elemek hiányoznak, akkor azok pótlása csak külső tőke bevonásával történhet. Ezzel azonban szép lassan – és általában észrevétlenül – az egész táj külső vezérlés alá kerül. Márpedig a fejlesztésnek nem előnye, hanem kudarca a soha véget nem érő külső beavatkozás. Ennek csak addig kell tartania, amíg az adott rendszer képessé válik a megfelelő működésre. A fejleszteni kívánt rendszert ugyanúgy hagyni kell leválni a fejlesztőkről, mint a fölnövő gyereket a szüleitől. Ma az a

felfogás uralkodik, hogy nyitott tájakat kell létrehozni. Mi pontosan az ellenkezőjét mondjuk. Egy ökológiai rendszer is csak akkor képes stabilan működni, ha önszabályozó alrendszerek hálózatából tevődik össze. Ez a tájra is vonatkozik: egy táj kisebb egységekből rakódjon össze, és önálló egységként legyen része egy nagyobb tájnak, ahogy például az Ormánság a Dél-Dunántúlnak. Ha önszabályozó egységekből áll a kistérség, akkor az egységek alkalmassá válnak arra, hogy saját érdekeiket képviselő, független »individuumok« legyenek.”

Ha a szociók szempontjából vizsgáljuk az ökológiai gazdálkodást, az a legfontosabb, hogy az önellátásban élelmiszer-biztonságot nyújt. A nyomorgóknak legelső helyen nem jövedelemre, hanem élelmiszer-biztonságra van szükségük. A jövedelemből ez az esetek többségében nem teremthető meg. Amartya Sen beszélt arról egyszer, hogy voltak (talán vannak is) társadalmak, amelyekben „volt szegénység, de nem volt nyomor”. A szegénység azt jelenti, hogy valaki nélkülözi a felesleges dolgokat, a nyomor pedig azt, hogy ami a létszükségletéhez kell, azt nélkülözi. Hatalmas különbséget jelent egy társadalomban, hogy valaki nélkülözi ugyan a fölösleges dolgokat, de a társadalom úgy szervezi meg magát, hogy minden tagja képes legyen legalább a túlélésre, ha rossz körülmények között is. Nálunk most a szegénység megszüntetése illuzórikus célkitűzés. Az éhezés, a nyomor megszüntetése azonban lehetséges, s éppen azért, ha a helyi közösségek, helyi ökök hozzásegítik a nyomorgókat, hogy kertjeikben vagy közösségi földterületen termeljék meg maguknak az önellátásukhoz szükséges zöldséget, gyümölcsöt, tartanak állatokat. Az ökológiai gazdálkodás a legalkalmasabb arra, hogy kis területen, kevés eszközzel, anyaggal létrehozzanak egy önfenntartó gazdaságot. Nem kellene hozzá drága vegyszerek, műtrágyák, tápok, gépek, hanem figyelmes munka kell és tudás. Ilyen tudás alapjaiban valamikor létezett a parasztgazdaságokban, de az iparszerűvé tett mezőgazdálkodás időszakában ez a tudás elenyészett; most sok mindent újra kell tanulni. (A háztáji is ennek az iparszerű mezőgazdaságnak a tartozéka volt annak idején – ennek a hagyománya nem folytatható egy az egyben.) Nagyon fontos szerepe van ezért az ökofalvakban kialakított gazdaságoknak, amelyek mintát jelenthetnek mások számára. A kertek műveléséhez csak úgy lehet visszatérni, ha ezt a gyakorlatban tanuljuk meg. Példákra, mintákra, jó gyakorlatok megismerésére van szüksége annak, aki ökológiai gazdálkodást akar folytatni.

Javaslatok az egyik honlapról

Magyarország közel 3200 települése közül több száz küzd az elöregedés és elnéptelenedés problémájával. Sok ilyen településen vannak lakatlan házak, megműveletlen földterületek. Fel kell mérni ezen települések lehetőségeit, hogy milyen alternatívát tudnak biztosítani a letelepedés

elősegítéséhez. Sok olyan település létezik, ahol tartós letelepedésért cserébe ingyenes, vagy kedvezményes bérleti lehetőség adódna. Esetleg idősek gondozásáért cserébe lakhatást lehetne biztosítani. Ahol alapvető élelmiszerek megtermelésére van alkalmas terület, ami megművelhető.... Ez már egyfajta kiindulópont lehetne a váltani szándékozó egyéneknek, családoknak és közösségeknek.

Hogy látjuk a jövőnket mi, városlakók? Mit tegyen egy állás nélkül, kapcsolatok nélkül maradt kulturális antropológus, filmesztéta, tanár, rendezvényszervező vagy porszívóügynök, ha a számlák összecsapnak a feje fölött? Hogyan jut élelemhez? Mihez kezd egy fillér nélkül? Milyen reális alternatívára készüljön föl, ha ma még talán nincs ebben a helyzetben, de az egzisztenciavesztése várhatóan bekövetkezik? Hogyan történjen ez a fölkészülés? A természeti tájban, amit a korábban hivatkozott fotón látunk, ott vannak az elemei többféle lehetséges jövővilágnak. Annak megfelelően, hogy melyik jövő felé igyekszünk, lehet a kép címe *Reménytelenség* vagy *Harmónia*. Azt nem tehetjük meg, nem áll módunkban, hogy egyes elemeket kidobjunk a képből, mintha nem is léteztek volna, másokat meg kiemelünk, mint egyedül létezőket. Azt viszont megtehetjük, hogy egymással kapcsolatba hozva ezeket az elemeket, erősítjük, gyengítjük vagy módosítjuk a jelentésüket. Aki a piramisnak a természettel közvetlenül érintkező alsó szintjén van, vagy odament, csak az tudja megszüntetni a természet fragmentáltságát, csak az tudja visszaállítani a természetes kapcsolódásokat. Csak itt, ezen a szinten, a piramistól leválva képesek szerveződni egy közösségi társadalom alapsejtjei, ahol mindenki számára lehetővé válik az erőforrásokhoz való termelő hozzáférés, ahol termelő és fogyasztó kettőssége megszűnik. Kialakulhat az a természetes állapot, ahol a mezőgazdaságnak az a legfőbb rendeltetése, hogy a helyi közösség minden tagját lássa el élelemmel. Spehr azt is írja az „Ökocsapdá”-ban, hogy „az alapvető élelmiszerek előállítására való képességet tudatosan helyre kell állítani az iparosodott északi országokban is. A gyarmati rendszer következményei Északon is éreztetik hatásukat: a Harmadik Világ országaiból származó élelmiszer-behozatal, illetve a saját mezőgazdaság rendkívüli kemizációja és gépesítettsége nélkül a lakosság megélhetése rögtön veszélybe kerülne.” Ez a tendencia azóta egyre jobban láthatóvá válik, egyre erősödik. Örvénylik a Glóbusz körül az élelmiszer export–import, de élelmiszer-biztonság nincs, a legfejlettebb országokban sem. Egyre többen jövünk rá, hogy élelmiszer-biztonságunk hiánya miatt szociók vagyunk, s ezért ideje lenne ökóként viselkednünk. Ideje volna újra értelmes egészze összerakni a részekre bontott természet önmagukban használatlan darabjait.

Aki értelmes cselekvésre vágyik, az ne a piramis tetejére törekedjen, hanem a legalsó szintre, mert csak ott van lehetőség áttételek nélkül kapcsolatba kerülni a természettel. Mikor a legalsó szinten helyreállt már az ember és természet anyagcseréjének egysége, ezután érdemes

csak fölfelé indulni és elfoglalni új tereket és összefüggéseket. Olyan ütemben és olyan arányban, ahogy az önállóuló legalsó szinten a folyamat kiteljesedik. Érzelmileg szabadulni vágyunk a fennállóból és elvileg, elméletileg, logikailag el tudjuk képzelni a szabadulás útjait. De hogyan valósítsuk meg ezt a gyakorlatban? Törekedjünk feljutni a politikai hatalom piramisának csúcsára és onnan kényszerítsük ki keményen a társadalom tagjaiból az alulról szerveződést: „ökök és szociók egyesüljete, foglaljatok magatoknak földeket, hagyjátok el városaitokat és térjete vissza falura, kertjete ökológiai műveléséhez”? A történelmi példák rendre azt igazolják, hogy a felülről irányított kisebb közösségek ezáltal csak még jobban széthasadnak a közösségi termelés szempontjából használhatatlan öko és szocio részekre. Ne feledjük, a piramis csúcsán levőknek létérdekük a szétagoltság fenntartása, hogy biztosítva legyen ellátásuk a természet javaival.

Egy Madridban készült videón az *Occupy* mozgalom résztvevői azt skandalizálják elkeseredetten, hogy „senki nem képvisel minket”. Teljesen igazuk van, mivel a piramis épületének felsőbb szintjein szorgoskodók valóban nem a 99 százalékot képviselik. Nem azért, mert eleve gonoszak, romlottak, korruptak, hanem azért, mert a piramis felépítése és keringési rendszere ezt egyszerűen nem teszi lehetővé. Milyen kényelmes dolog pedig, mennyire megszoktuk már, hogy rábizzuk magunkat valamilyen képviselőre, s utána azt hibáztathatjuk valamennyi bajunkért. Az *Occupy* mozgalomnak azonban a világ több pontján, New Yorktól Tel-Avivig, Athéntól Isztambulig többször volt már olyan ihletett pillanata, amikor a demonstrálók a madridiakhoz hasonlóan egyszer csak felismerték, hogy ott állnak az elfoglalt téren teljesen szabadon, a piramis a távolban kicsinek látszik, fejük fölött nincs más, csak a végtelen égbolt, és valóban nem képviseli őket senki. Ezután mindig magukat kell képviselniük, bármilyen fárasztó is legyen az. A fáradtság jutalma az lenne, hogy végre saját szükségleteik kielégítésére vehetnék birtokba a természetet, és nem kell többé a piramist éltető keringésrendszert táplálniuk. Fájdalmas fejlemény, ha a felismerés ihletett pillanatai a semmibe vesznek. „A legnagyobb szükségünk a türelemre van. Az egyetlen dolog, amitől félek, hogy valamikor majd hazamegyünk, utána pedig majd egyszer egy évben találkozunk, sört iszunk és nosztalgizva emlékezünk, hogy milyen kellemes időt töltöttünk itt együtt. Ígérjük meg magunknak, hogy nem ez fog történni” – mondta Slavoj Žižek az *Occupy Wall Street* kapcsán. Mindnyájunk vesztesége az, ha valahol „az elszántság természetes színét a gondolat halványra betegíti”.

Víctor Jara, Santiago, 1966

Egy másik Európa bölcsői

A Longo mai szövetkezetek története, 1968–2012

„Ha mindenki annyit ad, amennyit tud,
mindenkinek jut elég.”

Peliti, görög vetőmag-szervezet

A kezdetek

„20 év teljes elégedettségben [...] a háború után: újjáépítés, konjunktúra, rágógumi, tömegtermelés, munka mindenkinek – a futószalag mellett –, az életszínvonal emelkedik, Citroen 2CV, három szoba + konyha, panel, minden olyan jól működik! [...] Európa jövője tiszta: egy öreg és üres slag, óriási modern ipari központok, magasan képzett munkások és technikusok, kiegészítve engedelmes és képzetlen napszámosok hadseregével – körbevéve teljesen halott régiókkal, melyek minden természeti erőforrástól meg vannak fosztva. Hogyan etessük ezt a többszázezer embert? [...] Az ipar lerombolta a parasztságot. Egy másik világ épült fel, más törvényekkel és más »értékekkel«. A mezőgazdasági termelés nem tudta követni az ipari termelést. Az agrárium ezeréves ritmusokhoz kötődik továbbra is, miközben a megélhetés költségei az egekbe szöknek, így a parasztok számára a munkájuk gyümölcséhez köthető érték egyre kevesebb, míg végül az ipari termékekkel való versenyben teljesen felszámolódik. E borzalmas viszony, amihez adjuk hozzá a mezőgazdaság egyre nagyobb gépesítettségét, eladósodási spirálba hajtja, és hamarosan tökéletesen kiirtja a parasztságot. Aki marad, az menedéket keres a városokban. A kontinens lakossága számára mindez azt jelenti, hogy Európa tökéletesen ki lesz szolgáltatva az óriási ipari élelmiszergyáraknak.”

A fenti idézet 1972-ben „A válság – offenzíva” (*La crise – une offensive*) címmel megjelent szövegből való, amit a *Spartakus* és a *Hydra* szervezet jegyzett közösen. A Spartakust 1970-ben alapították baloldali fiatalok Ausztriában, azzal a céllal, hogy egy radikális baloldali, fiatal mozgalmat építsenek tovább az országban '68 szerves folytatásaként. A hatóságokkal való konfliktusok, valamint a Baader–Meinhof-csoporttal való összemosásuk miatt döntöttek úgy, hogy addig is a legfőbb politikai-szellemi társuknak tartott Hydrához csatlakoznak Svájcban. A Hydra,¹

amely szintén '68-ban gyökereztetni magát, klasszikus szakszervezeti munkarenddel bírt. A két csoport egybeolvadásakor már rengeteg közös akción voltak túl. „A válság – offenzíva” lefektette a csoport álláspontját az egész társadalmi berendezkedés abszurdításáról, a hangsúlyt pedig a fiatalokra és a cselekvésre helyezte. 1972-ben Bázelen tartották meg azt a kongresszust, aminek az eredményeképpen megszületett dokumentumban kikristályosodva látható már a későbbi farmhálózat struktúrája és működésük elvei: „A fiatalok európai közösségei mezőgazdasági-ipari szövetkezetek formájában működnek majd. A gazdasági alap a mezőgazdasági öfenntartás, ami a túlélés minimumát biztosítja. Az emberek alapvető szükségleteiből és a természet szabta határokból kiindulva meg fogjuk szervezni közösségi tereinket és a kézművesiparra alapozott termelést. A munkacsoportokban, amelyek a képességek és a közös érdeklődés alapján alakulnak ki, mindenki egy-egy tevékenységi körért lesz felelős. A specializációt ugyanakkor teljesen megkérdőjelezzük – mindenki elsajátíthat egy-egy alaptevékenységet a gyakorlatból kiindulva, de általános képe kell legyen a közösség életéről; az összes ügy tervezése és ellenőrzése az emberek kezében lesz. Azok a szektorok, amelyeket jelenleg az állam tart kézben, újra a közösség kezébe kell, hogy visszakérüljenek.”

1973-ban *Jean Giono* barátján és birkapásztorán, *Pierre Pellegrin*en keresztül Provence-ban találnak egy romos és elhagyatott gazdaságot, ahol azon nyomban elkezdődnek a felújítások. *Beatriz Graf*² még ezen a nyáron csatlakozik a csoporthoz: „Ennek az első nyárnak az atmoszférája meghatározó volt számomra: mintegy 30 fiatalot kell elképzelni, akik belevetik magukat saját életük nagy kalandjába, készen arra, hogy lemondjanak a karrieréről, a múltjukról, hogy egy másik, új életet teremtsenek. Kitartóan hittünk a terveinkben, akkor is, ha a jövő teljességgel kiszámíthatatlan volt. El sem tudtuk képzelni azokat a nehézségeket, amik ránk vártak, de eldöntöttük, hogy szembenézünk velük és megoldjuk őket. Számítottunk egymásra. Az Úttörő Falvak hamarosan a *Longo maï* nevet vette fel.³ A *Longo maï* ősi provence-i szólás, azt jelenti: »Tartson sokáig!« – olvassuk a szerző személyes benyomásait a kezdetekről. (Graf 2006, 31)

Kollektív önrendelkezés, közösségi tulajdon, független média, széles társadalmi szolidaritás – többek között a bevándorlók, politikai menekültek, afrikai mezőgazdasági vendégmunkások ügye, folyamatos párbeszéd a többségi társadalommal, szolidaritási kampányok és közvetlen akciók, beágyazottság a helyi, regionális és nemzetközi érdekképviseleti platformokba, anarchisták és parasztok, családayúk és juhtenyésztők... Mi az, ami egyedivé és valóban antikapitalistává teszi a *Longo maï* szövetkezeteket? Mik a legfontosabb tapasztalatok 40 év távlatában ebben a sajnos nagyon kevésbé ismert, mégis rendkívüli kollektív erőfeszítésben, amit a *Longo maï* szövetkezetek tesznek nap mint nap egy másik Európa megvalósításáért?

Alapvetés volt az elejétől kezdve, hogy a longósok nem akartak szakadékot képezni a szakmai munka, a magánélet és a politikai elkötelezettség között. Ez nyilvánvalóan rendkívüli tudatosságot és teherbírást igényelt, amiből óhatatlanul számos konfliktus is adódott később, viszont teljes egészében meghatározta a szövetkezetek mindenkori orientációját és társadalmi szerepvállalásukat. A cél ezért soha nem az elszigetelődés, hanem – a megvalósított példákon keresztül – a kritikus párbeszédre hívás és a legkülönbözőbb társadalmi csoportok radikális cselekvésre ösztönzése volt. Szintén alapelv, hogy a centrum és a periféria ellentétében mindig a periféria felé néztek, ami abban is megnyilvánult, hogy a vidéket részesítették előnyben a várossal szemben, és kifejezetten az elhagyatott, főleg hegyi régiókat szemelték ki újabb farmok létrehozására. De igaz volt ez abban az értelemben is, hogy a gyapjúnak (juhtartás, gyapjufeldolgozás, közvetlen értékesítés) az első farm megalakulása óta kitüntetett figyelmet szenteltek. A gyapjú az egyik legjobb példa arra, hogyan szálltak és szállnak ma is harcba a kistermelők érdekeiért és a kézműves termékek mellett. A periféria felé való konkrét odafordulás a későbbi tevékenységek során is minden alkalommal megmutatkozik, ha csak a portugál *Otelo de Carvalho*é⁴ folytatott szolidaritási kampányt, a mezőgazdasági migránsok ügyéért tett erőfeszítéseiket, vagy a Costa Ricában nicaraguai és salvadori menekültek számára fenntartott farmot vesszük példának. Természetesen évekbe telt, amíg a farmokon végzett kemény fizikai és nagyon is helyben-gondolkodást igénylő munkát össze tudták hangolni az elméleti kritika és a mindig aktualizált rendszerértelmezés nélkülözhetetlen közösségi-szellemi folyamatával. A szövetkezetek létrejöttétől kezdve elmélet és gyakorlat tehát szétválaszthatatlanul egybeforr. Erősségük abból fakadt – saját elmondásuk szerint –, hogy az elméletet mindig levitték a gyakorlat szintjére, hiszen a mindenkori politikai propaganda, az üres beszéd és a hamis ígéretések elrettentették őket a tettektől megfosztott szavaktól: „egy milliméternyi gyakorlat többet ér, mint egy kilométernyi elmélet” – mondták. Ilyen és ehhez hasonló szlogenek olyannyira beivódtak a longósokba, hogy gyakorlattá vált, miszerint mindig megcsinálták azt, amiről beszéltek, és csak arról írtak, amit megcsináltak. Ugyancsak jól mutatja elmélet és gyakorlat szoros kapcsolatát, hogy egészen a '90-es évekig konvencionális mezőgazdasági termelést folytattak. Leszűrve azonban ennek káros következményeit, áttértek az ökológiai termelésre. Mindamellett ebben sem dogmatikusak: vannak farmok, ahol lovakkal dolgoznak (mezőgazdasági és erdészeti munkák), de vannak helyek, ahol a közösségi termelés gépesítve van. Egy másik példa a tökéletes önellátásról alkotott eredeti elképzelés elvetése, amit a '90-es évekre már ugyancsak tisztán artikulálnak: „[...] a teljes önellátás (autarkia) nem hogy lehetetlen, de nem is kívánatos. A kérdés tehát inkább úgy vetődik fel, hogy milyen

elvek mentén realizálódik a csere (kereskedelem) a külvilággal. A cél pedig az volt, hogy teljes egészében mi döntsünk a termelés és az értékesítés folyamatáról, beleértve a feldolgozást és az elosztás kérdését is. A termelés egymást kiegészítő elemeinek tökéletes uralása az, ami biztosítja az erőforrások hatékony felhasználását, és a közép- és magas hegyiségek kínálta lehetőségek kihasználását.”

A megállapítás, hogy egy olyan gazdaság, ami az emberi szükségletekhez és a természet szabta határokhoz alkalmazkodik, nem tud megtérülni a jelenlegi világgpiaci feltételek mellett, egyáltalán nem új keletű. Ami új, az az, hogy ők maguk nem voltak hajlandók feláldozni elveiket a piac által diktált versenyképesség oltárán.

Egy marginalizált ágazat birtokbavétele

A juhtartás mint gazdaságilag is jövedelmező (hiszen a juh eredetileg kettős hasznú jószág), valamint a „pásztorokkultúrát” is életre hívó, minden ízében ősi tevékenység, egész Európára jellemző volt a XIX. század végéig. Akkor azonban az európai gyapjút majdnem teljesen kiszorította a sokkal tisztább és olcsóbb tengerentúli – ausztrál, új-zélandi – gyapjú, aminek következtében az európai gyapjúipar hanyatlásnak indult. Később az ipari méretekben gyártott műszálás textíliák szinte felszámolták a természetes gyapjú iránti igényt. Az 1970-es évekre a gyapjú egy tökéletesen marginalizált szektort jelentett gyakorlatilag egész Európában. Ma ott tartunk, hogy Magyarországon a gyapjú veszélyes hulladéknak minősül, amiért fizetnie kell a gazdának, hogy elvigyék. Felvásárlási ára pedig olyan szembetűnően alacsony, hogy a juhtartóknak nem éri meg az értékesítés gondjaival vesződni. (Ellenpélda a Szentendrei-szigeten élő Magyar házaspár, akik ugyan nem saját rackájuk gyapjából, de kézműves módszerekkel készítik termékeiket. Ld. e számunkban Terbe Teréz írását.) A gyapjú újraértékeléséről van tehát szó, arról, hogy egy teljes ágazat, ami több ezer embernek adott munkát a hegyi régiókban, rendben tartotta a tájat, táplálékot adott a falvaknak, a kézműves feldolgozáson keresztül ruhával látta el az embereket, a fokozódó iparosítás, a nyersanyagok árának mesterségesen alacsonyan tartása, az állami támogatások és a globalizált piac eredményeképpen ahelyett, hogy eltűnne az európai mezőgazdaság palettájáról, tudatos szerepvállalással igenis megmenthető. Idővel így született meg a Longo maï „gyapjú-politikája”.

A juhok, a gyapjufeldolgozás és a termékek közvetlen értékesítése gyakorlatilag Limans-tól kezdve végigkísérik a szövethuzatok történetét. 1973-ban veszik meg az első juhokat, ami rögtön felveti azt a kérdést is, hogy mit csináljanak a gyapjúval. Az egyik akkor alakult ardèche-i farmon fel is állítják az első gyapjufeldolgozó üzemet. 1976-ban tudomást szereznek egy briançoni üzemről, ami már 1968 óta állt, adománygyűjtést szerveznek, és még abban az évben újra működésbe állítják a gépeket. Ez

az üzem fogadja az összes farmról érkező, évi 12-15 tonna gyapjút, amit mosnak, kártolnak, majd feldolgoznak. Ezt megelőzően természetesen meg kell nyírni a juhokat, ami központi tevékenységet foglal el az egyes farmokon, olyannyira, hogy sok fiatal járja Európát, és képzéseket tartanak nemcsak a többi Longo maï szövetségben, de máshol is. Ennek a mennyiségnek felvevőpiac is kell, amit kizárólag közvetlen csatornákon érnek el: baráti csoportok, támogatói körök a városban, de beletartoznak a helyi piacok is. A kulcs a minden irányban közvetlen kapcsolat kiépítése és ápolása: ennek már automatikus következménye a barter, a csere, az adomány. A gyapjűfeldolgozás nem utolsósorban a Longo maï egyetlen olyan tevékenysége, amelyik pénzügyileg is független, vagyis nincs külső input, a rendszer fenntartja önmagát.

Az 1970-es években az osztrák longósok minden évben transzhumáltak a juhokkal: felmentek velük Bécsig, végigjárva az ismerősöket, értékesítve élőállatot, húst, zoknit és pulóvert. Ma már a szigorú jogszabályok miatt megszűnt a transzhumálás ennyire radikális változata, maradt az Erdélyben is még sok helyen megtalálható szokás, a juhok felhajtása nyárra a hegyekbe – ami a limans-i farm esetében így is 250 km-t jelent. Miközben kiépítették saját gyapjűszektorukat, körbetekintve Európában, ugyanazt a lesújtó helyzetet találták mindenütt: a nyers gyapjű árának brutális leértékelődését, a kis feldolgozó üzemek sorozatos bezárását, a juhtartás eltűnését. Létrehoztak ezért egy egyesületet (Association Textile Européenne de Liaison, d'Innovation, d'Échange et de Recherche – ATELIER / Európai Összekötő, Innovációs, Csere és Kutatási Textil Egyesület), amelyik később alapító tagja lett az *Európai Gyapjű Csoportnak* (*European Wool Group*). Az egyesület több akcióban is részt vesz (egy svájci, állami gyapjűfeldolgozó bezárásának megakadályozása, a svájci gyapjű támogatásáról szóló törvény pozitív módosításának elérése, utazó színházi előadás létrehozása a témában, dokumentumfilm készítése stb.).

A juhok és a gyapjű nagyon jól mutatja, hogyan lehet visszaszerezni egy termelési ágazatot teljes egészében, kiiktatva a közvetítőket és a „világpiacot”, úgy, hogy az belátható időn belül megálljon a saját lábán, anélkül, hogy kapitalista marketingeszközökkel kelljen mesterségesen életben tartani. A zöldség, a gyümölcs, a gabona, valamint a feldolgozott termékek (méz, bor, lekvárok, gyümölcslevek stb.) tekintetében a szövetségek egyrészt az egymás közötti kölcsönös önellátásra vannak berendezkedve, másrészt piacoznak és értékesítenek közvetlenül is, majd' mindent a farmokról.

Politikai elkötelezettség, szolidaritás a mindennapokban

Fontosnak tartottam többé kevésbé részletesen leírni, hogyan működik a gyapjűszektor a longósoknál, mert ez jól mutatja, hogy alapjában véve

a mindennapi gyakorlatból és az azok kapcsán felmerülő problémákból erednek a politikai és a szolidaritási akciók és kampányok is. De köszönhetőn a rengetegféle tevékenységnek, a kampányok és akciók az egyes témák politikai dimenziójának explicitté tételén keresztül is óriási változatosságot mutatnak.

A farmok, amelyek ugyancsak nagy változatosságot mutatnak mind méretben (10-240 ha), mind az ott élők számában (8-100 ember plusz gyerekek), mind pedig tevékenységben (zöldség- és gyümölcsstermesztés, méhészet, állattartás, szőlészet, erdészet stb. és az ezekből adódó feldolgozott termékek), maguk is rengeteg szálon és sokféleképpen kapcsolódnak olyan radikális, vagy éppen általuk kezdeményezett „civil platformokhoz” (Via Campesina, Confédération Paysanne, European Wool Group), kollektívákhoz és csoportokhoz, amelyek politikai elkötelezettsége tettekben is megnyilvánul. Nem sorolom fel az összes olyan frontot, ahol a longósok aktívak, már csak azért sem, mert nem a szám a fontos, hanem a tevékenységek minősége és beágyazódása mindennapi életükbe. Ami az igazi kihívást jelenti, az az, hogy a farmok fizikai munkát igénylő, valódi termelést megvalósító mindennapjait hogyan tudják összeegyeztetni egy rendkívül aktív, az egyes közösségeket egészében bevonó társadalmi-politikai munkával. Említést érdemel azonban pár olyan nagy ívű kezdeményezés, ami külön korszakokat jelent a Longo mai történetében, és jól mutatja politikai orientációjuk sokszínűségét. Az 1970-es évek nagy tematikája a chilei menekültek „ingyenes letelepedésének” kérdése volt Svájcban. Ugyanennek az évtizednek a végén, 1978-ban máshonnan közelítették meg a problémát: egy Costa Rica-i farmot (*Finca Sonador*) hívtak életre először nicaraguai menekültek részére, majd később salvadori menekültek is csatlakoztak a farmhoz. A terület a Longo mai tulajdona, de teljes egészében a helyiek rendelkeznek a farm felett. 2006-ban 400 ember élt a farmon, kávétermesztéssel, állattenyésztéssel, gyümölcsfeldolgozással foglalkoztak. A menekülttéma olyannyira napirenden volt, hogy 1982-ben megalapítják a CEDRI-t (Európai Bizottság a Bevándorlók és a Menekültek Védelmében). Az 1980-as évek végén a már említett portugál Otelo de Carvalho kiszabadítására indítanak nemzetközi kampányt: 2 éves megfeszített munkával sikerül elérniük, hogy a koncepciók perbe fogott Carvalhot felmentsék és ejtsék a vádat ellene. Az 1990-es évek meghatározó platformja a *Forum Civique Européen* (Európai Állampolgári Fórum) volt, ami a Szovjetunió összeomlását követő új történelmi helyzetre kívánt reflektálni, és gyakorlati szinten kapcsolatot találni a kelet-európai blokkhoz. Az első limans-i találkozón 1990-ben 400 ember vett részt szerte a régióból, amelynek három kézzelfogható eredménye lett az évek során: 1. A volt NDK-ban, Mecklenburgban – a térség a legmagasabb munkanélküliségi mutatóval rendelkezik – új farmot alapítanak. 2. A kelet-európai orientáció másik célpontja az ex-jugoszláv államok voltak. A polgárháború kitörésekor létrehozzák a *Jugoszláv Konferencia* platformot, amely a média, az

emberi jogok, a kisebbségek, a dezertőrök és a menekültek ügyében folytat nemzetközi kampányt. (A dezertőrök befogadásának érdekében 200 000 aláírást gyűjtene Európában, amit az Európai Parlament elé visznek azzal a kéréssel, hogy a tagállamok ideiglenes letelepedési engedélyt adjanak a menekülteknek és dezertőröknek. A befogadó országtól függően sokuk megkapja a menedékjogot, de nagyon sokan maradnak illegalitásban is.) 3. A jugoszláv polgárháború alatt a másik tevékenység a jugoszláv független média támogatása és hálózatba szervezése volt. Az 1992. októberi ungvári találkozón 30 újságíró dönt arról, hogy létrehozzák az AIM-ot (*Alternativna Informativna Mreža / Alternatív Információs Hálózat*). A háború alatt több mint 120 újságíró ír az AIM-nak, havonta mintegy 100 cikk jelenik meg, ami átfut egy központi szerverbe Párizsba, és onnan kerül vissza minden AIM-taghoz a Balkánon. Az AIM találkozóinak az osztrák farmon, *Eisenkappel*ben ad otthont. A polgárháború vége, a finanszírozás elapadása, valamint az internet széleskörű kiépülése miatt 2002 óta a hálózat csupán takaréklángon működik.

A nagy, több évet átszelő kampányok és folyamatok mellett a Longo maï megszámlálhatatlanul sok konferenciát, kerekasztal-beszélgetést, akciót, helyi és nemzetközi szolidaritási kampányt kezdeményezett. Majdnem minden akció sikerének záloga az volt, hogy rendkívül célzott mozgósítást vittek véghez. Az előkészítő fázisban a közös helyzetfelmérés után azonosították a szükséges eszközöket, és azokat a szereplőket, akikkel szorosan együtt kell dolgozni a siker érdekében – legyenek azok jogászok, művészek, diplomaták, elkötelezett újságírók, kutatók, vagy éppen szövetségesek a helyi hatóságokban és természetesen a helyiek között általában. Mindebben rendkívül sokat segített, hogy önálló kommunikációs csatornákkal rendelkeznek. '68 tapasztalata, a közérthető, radikális politikai üzenetek kommunikációjának természetes kifutásai a *Radio Zinzine*, aminek a székhelye Limans, az *Archipel*, amely a társadalmi szolidaritás és így a Forum Civique Européen havonta megjelenő folyóirata, valamint a *Nouvelles de Longo maï*, a támogatóknak szóló hírlevél a longósok aktuális programjaival, beszámolóival vagy felhívásaival. Ezekon kívül számtalan konferencia-összefoglaló, dokumentumfilm, CEDRI-kiadvány látott napvilágot az évek alatt.

A független média ereje és valódi haszna automatikusan megmutatkozik akkor, amikor bármilyen, a hatalom által elfogadhatatlannak minősített akció, kampány, mozgalom, esemény stb. nyilvánossá tételére kerül sor. Amennyiben nincs független, és a csoport által ellenőrzött kommunikációs felület és csatorna, a hatalom és az azt kiszolgáló mainstream média azt tesz az eseménnyel, ami neki abban a helyzetben a legmegfelelőbb: elhallgatja, torzítja, kisajátítja, kiforgatja, megbélyegzi stb. A független média lehetővé teszi az esemény autentikus tudósítását azoknak a szemzőgéből, akik az esemény szervezői, kezdeményezői vagy elszenvédői. Tipikus példa erre, amikor 1989 novemberének egyik hajnalán 200 rendőr razzizált a limans-i farmon, kirángatva az ágyból és kihallgatva

mindenkit a farmon. Hivatalosan semmilyen magyarázatot nem kaptak az akció okáról, ők azonban külön kiadványt jelentettek meg az esetről, másik 200, szolidaritását kifejező személy nyilatkozatával.

Működési mechanizmus és döntéshozatal

Ez mind szép és jó, gondolhatnánk, de miből finanszírozzák ezt a rengeteg tevékenységet, miközben mást sem hallani, mint hogy a parasztok egész Európában végnapjaikat élik.

Az alapvető dilemmát az okozta, hogy a kezdeti teljes autonómia megvalósításához (100 emberrel számolva) mindenkinek teljes egészében a termelés vette volna el az idejét. A longósok azonban ragaszkodtak a politikai dimenzióhoz is, a bérmunka pedig elképzelhetetlen lett volna, hiszen minden longós elutasítja a fizetett bérmunkát. Egyedi akciót találtak ki ezért: 1973-ban lovon és ekhós szekéren végigjárták Svájcot, ismertették az utcákon elképzeléseiket, és adományt gyűjtöttek hozzá. Majd Bázelen létrehoztak egy alapítványt, ami a mai napig magánadományokat gyűjt szerte Európából, és ami a nagyobb beruházásokat, az akciókat, a kampányokat, illetve adott esetben új farmok létrehozását tudja támogatni.⁵ Gyakorlatilag minden ingatlan és állóeszköz ennek az alapítványnak a tulajdona. A farmokon élőknek nincs magántulajdonuk, minden bevétel, ami a farmon realizálódik, egyetlen közös kalapba megy az adott farmon, ahonnan (a megfelelő döntéshozatali mechanizmusokon keresztül) bárki kivehet pénzt.

Felmerülhet azonban, hogyan lehet közösségi döntéseket hozni, ha térben ekkora a távolság a szervezetek között, a képviselētiséget visszautasítják (mind belül, mind kívül), és a tevékenységi kör ennyire szerteágazó. Természetesen elképzelhetetlen, hogy mindenki folyamatosan tudjon mindenről, és mindenki teljesen naprakész legyen az összes szervezeteti tevékenységgel kapcsolatban. Az önálló és minél inkább helyi szintű döntéshozatal és a nagy szervezeteti találkozókon meghozott közös döntések közötti egyensúly az, ami biztosítja, hogy a konfliktusok számát alacsonyan tartsák. Nyilvánvaló, hogy egy ennyire intenzív együttélésben a bizalomnak óriási szerepe van, és rengeteg döntés gyökere éppen az évek során kialakult rendkívüli bizalom, ami valójában feleslegessé teszi a külső képviselēt intézményesítését. Ezt segíti az a tény is, hogy a szervezetek között nagyon nagy a „transzfer” – a legtöbbször életük során 4-5 évente átmennek egy másik farmra élni. Míg a farmok közötti kölcsönös kalákázások biztosítják az élő kapcsolatot a farmok között, és az információ áramlását, az is nyilvánvaló, hogy minden tag fel tudja mérni, mi az, ami helyi döntést igényel, és mi az, amiről a többi szervezeteti tag véleményét is meg kell hallgatni. Mégis, a legfőbb elv mind az egyén, mind a közösség szintjén a másik autonómiájának kölcsönös elfogadása és tiszteletben tartása.

A belső (farmok közötti) árumozgás egyszerűen van megoldva, még csak pénzhelyettesítő sincs, és könyvelni sem könyvelnek. Minden adományalapú. Az „ajándékgazdaság” egy szélsőségesen profitorientált gazdasági modellben szinte tabunak számít: minden árumozgásnak értéktöbbletet kell termelnie. Ellenérték nélkül adni – ez a legkonkrétabb kifejeződése az egymás közti mély kapcsolatnak és szolidaritásnak.

A fiatalok integrálása a folyamatokba egyszerre természetes, és sok kérdést vet fel. Nincs általános képlet, ahány fiatal, annyiféle viszonyulás az életformához. A jövőről alkotott elképzelések sokfélék: van, aki tovább akar tanulni, van aki azon a farmon marad, ahol felnőtt, vannak akik együtt alakítanak új farmot, és vannak, akik végigjárják egy másik Európa másik bölcsőit – más közösségi farmokat, foglalt falvakat, nomádokat, cirkuszosokat.

Közösségi autonómiák Európá(já)ban

Önkényesen kiragadva, megpróbáltam vázlatos képet adni arról a felmérhetetlen mennyiségű tapasztalatról, ami a Longo maí szövetkezetekben évtizedek alatt felhalmozódott. Összehasonlítva az európai, hasonló indíttatású, ám merőben más, vidéki, közösségi kísérletekkel, azt mondhatjuk, mindenképpen egyedülálló, hogy közel 40 éve indult útjára az első farm, és nemhogy alábbhagyott volna, egyre nőtt a lendület: egyre több ember egyre több tevékenységet, kapcsolódást, felvállalt ügyet tud felmutatni a hálózaton belül.

Európa, ahogy jelenleg létezik, halálra van ítélve. Mesterségesen életben lehet még tartani egy darabig, de megújulásra csak az alapok újragondolásával van lehetőség. Vannak alternatívák? Vannak. Vannak előttünk példák? Vannak.

Mégis mi kell ahhoz, hogy elterjedjenek azok a radikálisan alternatív kezdeményezések, amelyek az államoknak nem kívánnak behódolni, azokat konfrontációs felületként kezelik, miközben közösségi önrendelkezésüket építik? Mi kell ahhoz, hogy felismerjük, az állam nem fogja megvédeni állampolgárait, nem fog munkát adni (már futószalag mellett sem), nem fogja megvédeni ökoszisztémáinkat, a közösségi kezdeményezéseket, a „piac” pedig természetesen még kevésbé. Mi kell ahhoz, hogy „leszokjunk” az államról?

Amit elképzelünk, már jelen is van: autonóm, önrendelkező közösségek szerte Európában, ahol az emberek nem félelemből cselekszenek, hanem meggyőződésből. Teszik ezt annak ellenére, hogy mindenütt beleütköznek törvényekbe, hatóságokba, helyi elitékbe, maffia-hálózatokba.

A hatalommal való visszaélésnek eljön egy olyan foka, amit az emberek már nem tűnnek el. Betelik a pohár. Kiborul a bili. Torkig vannak. Elég volt.

Egyszerre szembeszállni az uralkodó rendszerrel, s építeni egy másik világot: ez a longósok útja. A zapatisták útja. A dél-amerikai őslakos

indiánok útja. A diákok útja Chilében. A földnélküliek útja Indiában és Brazíliában. A Via Campesinában egyesülő parasztok útja...

„Ha mindenki annyit ad, amennyit tud, mindenkinek jut elég.”

Jegyzetek

- ¹ A Hydra egyik legfigyelemfelkeltőbb kampányának szlogenje James Schwarzenbachot, a szélsőjobboldali *Nationale Aktion/Action nationale* parlamenti képviselőjét vette célba, aki az 1960-as évek végén propagandát indított a bevándorlók számának visszaszorítására Svájcban. A kampány szlogenje így hangzott: „Nem az a veszély Svájcra nézve, hogy túl sok az idegen, hanem, hogy túl sok a hülye. Megvédjük magunkat.”
- ² Beatriz Graf a jelen írás alapjául szolgáló könyv (2006) szerzője.
- ³ A továbbiakban a szövetkezetekben résztvevőkre egyöntetűen úgy utalok, mint „longósok”.
- ⁴ Otele Saraiva de Carvalho (1936–) a portugál „szegfűs forradalmat” kirobantó fiatal, radikális tisztí csoport egyik vezéralakja. 1987-ben „terrorista összeesküvés” koholt vádjával 15 éves börtönbüntetésre ítélték, a nemzetközi tiltakozás hatására azonban két év múlva „feltételesen” szabadon engedték, majd 1996-ban amnesztiában részesítették.
- ⁵ A longósok „baráti körként” emlegetik mindazokat, akik támogatják őket. Fontosnak tartják, hogy folyamatos, élő kapcsolatuk legyen velük. Ezért adják ki a *Nouvelles de Longo maït*, és sokszor látogatják s a farmokon fogadják mecénásait.

Felhasznált irodalom

Graf, Beatriz 2006: *Longo maï: Révolte et utopie après 68. Vie et autogestion dans les Cooperatives Européennes*. h. n., Thesis Verlag

Schiebek, Heike 2012: Interjú, 2012. augusztus 5.
www.forumcivique.org
www.sonador.info
www.peliti.org

Machi (mapuche indián „papnő”) maté teát kínál, Capitán Pastene, 1967

Via Campesina

„Globalizáljuk a harcot, globalizáljuk a reményt!”

A kilencvenes évek derekán nyilvánvalóvá vált, hogy a neoliberális gazdaságpolitika fel akarja számolni azokat a társadalmi csoportokat, amelyek a rendszer útjában állnak. Nincs ez másképp a parasztokkal sem. 1993-ban Belgiumban, Monsban paraszt- és gazdaszervezetek megalapították a *Via Campesina* („Parasztok útja”) elnevezésű szervezetet, azzal a céllal, hogy gátat vessenek a mezőgazdaság teljes globalizációjának, és megvédjék magukat. Azt akarták, hogy az életüket közvetlenül befolyásoló döntésekbe beleszólásuk legyen. Vállaltan antikapitalista és baloldali szervezetről van szó; 2009-ben például kizárták a magyar tagszervezetet a mozgalomból, mert kapcsolattartójuk jobbikos képviselő lett...

Hol vannak a frontok, ahol a harc a legélesebb, és mik azok az eredmények, amiket a mozgalom mára elért?

1996-ban a *Via Campesina* vetette fel az élelmiszer-önrendelkezés koncepcióját, amit ma már rendkívül széles körben elismernek, hivatkoznak rá, és próbálnak átültetni a gyakorlatba szerte a világon. Az élelmiszer-önrendelkezés szerint az emberek, társadalmi csoportoknak vagy államoknak joguk van az egészséges és kulturálisan illeszkedő élelmiszerhez, amelyet fenntartható módon termelnek: vagyis önrendelkezésük van saját élelmiszertermelésük előállításának mikéntje felett. A *Via Campesina* ennek a rendszernek a középpontjába az emberek szükségleteinek kielégítését teszi, így a termelők és fogyasztók közötti viszonyra helyezi a hangsúlyt, a helyi és a közvetlen értékesítést részesítve előnyben. Ez a koncepció visszaadja az államok vagy emberek csoportjának azt a jogot, hogy megvédjék termelőiket a dömpingáruktól, ami a kistermelőket ellehetetleníti. Ellenzi az agresszív exportot, ami ennek csak másik arca. Az elképzelés szerves része, hogy a földhasználat, a vetőmagok, a területhasználat, a biodiverzitás fenntartása az adott helyen élő emberek kezében legyen, ahelyett, hogy multinacionális vállalatok terjesztik ki rájuk ellenőrzésüket. A *Via Campesina* azt vallja, hogy agroökológiai módszerekkel a kistermelők, a parasztok, a

hagyományos halászok, az őslakosok azok, akik el tudják látni közösségeiket és az egész Földet egészséges ételmiszerrel. Őket kell tehát megvédeni, ha gyermekeinknek ételmet és nem mérget akarunk adni.

Ma, amikor továbbra is a *Kereskedelmi Világszervezet* (WTO) játssza a globális rendőrség szerepét, és minden államnak be kell hódolni az általa diktált játékszabályoknak, ellenkező esetben feljeleníti a renitenseket a „szabad verseny” szellemének megsértése miatt, ez nem könnyű feladat. Ráadásul nemcsak a WTO-ról van szó, hanem az összes nemzetközi, globális szervezetről és platformról, amelyek közvetve vagy közvetlenül a vetőmagokkal, a földdel, az ételmiszertermeléssel és elosztással, az állat- és növény-egészségügyi sztenderdekkel stb. foglalkoznak. Ebben a labirintusban, ahol az uralkodó diskurzus a legkevesebbszer fedi a valódi cselekvést, a Via Campesina tisztán és érthetően artikulálja politikai üzenetét mind a döntéshozók, mind pedig a többségi társadalom felé.

A küzdelem ugyanis nem kevesebbről szól, mint hogy egy „integrált agrárreformot” kell megvalósítani; ha el akarjuk kerülni az élővilág globális privatizációját, és ezzel egyidejűleg a parasztok eltűnését az egész világon, akkor a globalizált agrár- és birtokpolitikát kell megváltoztatni. A mozgalom legnagyobb erőfeszítéseit erre fordítja mind regionális, mind globális szinten.

A Via Campesina mára nemcsak a parasztok útja és hangja, de nagyon fontos szerepe van benne a nőknek, az őslakos szervezeteknek, a hagyományos halászatból élőknek, és a pázsztoknak. Olyan platform, ami radikálisan antikapitalista, és mindig képviselteti magát az olyan globális összejöveteleken, ahol a nagy átveréseket próbálják eladni az embereknek –, hogy tiltakozzanak ellenük. Így legutoljára jelen voltak a Rio+20 találkozón, ahol más szervezetekkel együtt üzentek hadat a zöld kapitalizmus képviselőinek. Európában a Közös Agrárpolitika (KAP) 2014-es megújítását tűzték ki célul, természetesen az ételmiszer-önrendelkezés szellemében. „Good Food, good farming – let’s march to Brussels” néven futó kampányuk 2012. szeptember 19-én érkezik Brüsszelbe, magával hozva emberek tízezreinek üzenetét Európából, akiknek elégük van az ellenőrizetlen ipari ételmiszerekből, a gazdák ellehetetlenítéséből, vagy a GMO termékekből.

A baloldali mozgalmak palettáján a Via Campesina az egyik legkövetkezetesebb, mindenfajta megalkuvást visszautasító, a problémák valódi gyökerére szisztematikusan rámutató szervezet, amelyik mind az öt földrész releváns csoportjait integrálni tudja, és képes autentikus képviseletet biztosítani a tagszervezetei

számára. Összesen 69 ország 148 tagszervezetét tömöríti; olyan kiemelkedően fontos és erős mozgalmak is részét képezik, mint a brazil Földnélküliek Mozgalma (MST), a Confédération Paysanne (a francia Parasztszövetség), vagy az indonéz Parasztszövetség (SPI). Ezek több tízezer főt, olykor több millió tagot (MST, SPI) számláló szervezetek.

A Via Campesina az emberi tényezőnél fogva olyan, amilyen: emberek, akik a földdel dolgoznak, a földből élnek, ahol a harcot mindig ünnep is kíséri, ahol politikai elszántság és költészet, ének és sírás egymást váltják. Ahol a harc nem absztrakció és választás kérdése, hanem a túlélésért folytatott utolsó eszköz a kezükben. „Nincs más választásunk, harcolunk” – hallottam tőlük sokszor.

(F. Á.)

Forrás: www.viacampesina.org

Észak 1., légi felvétel, 1966

A pénz, a démosz és az etnikum mély „összjátéka” az új-régi Európában

Az állam antropológiáját Max Weber soha nem vette igazán komolyan, hiszen magát az államot egy olyan bürokratikus, hierarchikus, racionális és specializált apparátusnak tekintette, amely elkülönül a szélesebb társadalomtól, és csak érintőlegesen horzsolják az „alhasát” az utóbbi szükségletei, ellentmondásai, mítoszai és varázsai. Ahol Weber elkülönült közmechanizmust lát, ott az antropológusok viszont egy egész társadalmi és kulturális szervezetet. Mindig is volt egyfajta rugalmas affinitás azok között, akik az állam antropológiai képzeit „illúzióknak” (Asad 2004), vagy „filozófiának” (Radcliffe-Brown, idézi Gulbrandsen 2011) tekintették, illetve a posztfunkcionalista nézet képviselői között, akik szerint az állam nem más, mint társadalmi interakciók átláthatatlan halmaza, ami olykor szinte kényszerít minket arra, hogy államként aposztrofáljuk, olykor önkéntes ez az elnevezés, és még az is előfordul, hogy ravaszul ránk kényszeríti a tagadását (Sampson 2003; Tilly 1985). Weber persze a modern állammal kapcsolatos modernista legális nézeteit a karizma hangsúlyozásával ellensúlyozta, amiben kifejeződött a kortárs németek birodalom- és császárködálata, valamint annak rituáléihoz és fantáziáihoz kötött gyermeki elragadtatása. De ez számára a társadalom hatékonyságának korlátja volt a modern állam fölött; valójában az a mód, ahogyan az államok leleményes módon kialakították és őrizték legitimitásukat, hogy előmozdítsák működési szabályukat: a „racionális” taktikai feláldozását az „értékek” oltárán. Az antropológusok szokásukhoz híven megfordították ezt a viszonyt, és sokkal komplexebbé és cseppfolyósabbá tették. Kapferer például úgy látja, hogy az állam az a pont, ami körül gyülekeznek, és amire fókuszálnak a társadalmi viszonyokba ágyazott potenciák, amelyeket a kollektív akarat tesz társadalmilag hatékonyvá. Kapferer metaforája (1997) jó példája a cseppfolyós megközelítéseknek, noha nem szól az aszimmetrikus társadalmi viszonyok mindennél fontosabb problémájáról és annak következményeiről a hatalom megnyilvánulására.

A marxisták az antropológusokhoz hasonlóan nem fogadják el az állam függetlenségét és természetes racionalitását. Ehelyett hangsúlyosan vagy kevésbé explicit módon, de úgy látják, mint Marx, hogy az állam az uralkodó osztály eszköze, a „burzsoázia végrehajtó bizottsága”. Az

állam nem volt racionálisabb, mint maga a burzsoá gazdaság, amelynek logikája a saját összeomlása felé mutatott. A nyugati burzsoázia Marx után azonban óriási specializált gyárakba fektette vagyonát, amelyeket urbánus- és közkiadások, valamint a megfelelő közintézmények megteremtése kísért. Az egész komplexumot egy hatalmasra nőtt és egyre bonyolultabbá váló adórendszer és közpénzügyi intézmények egészítették ki. Így a burzsoázia jobban beágyazódott a munkások társadalmába, és megtanult kompromisszumokat kötni azért, hogy újratermelhesse önmagát. Szövetségeket alakított ki például a weberi karizmatikus német és japán uralkodókkal, vagy tágabb értelemben a populista mozgalmakkal és a „józan ésszel” vagy a közvéleménnyel, ahogyan Gramsci jellemezte az amerikai fordizmust, és a munkásokkal általában, amikor is létrejöttek a nyugati jóléti államok; Délen és Keleten pedig a fejlesztő államok játszottak hasonló szerepet a lakosság jólétének emelésében. Az állam a marxisták számára tehát nem a bürokratikus racionalitás önmagába zárt szervezetét jelentette, hanem az intézményes „sűrítését” az osztályharcnak, az ellentmondásoknak és a kompromisszumnak, beleértve a hegemon szervezetet és a „közösség”, a közhöz való tartozás és a közhöz kapcsolódó jövő mítoszait és rítusait (Hobsbawm – Ranger 1992; Hobsbawm 1992). És valóban, ezen rítusok miatt az állam sokkal inkább tűnt kollektív racionalitásnak, mint amennyire a burzsoázia mint „végrehajtó bizottság” el tudta volna hitetni az emberekkel azt a mítoszt, hogy az állam a köz. Az osztályharc adott vagy adhatott volna a kapitalista államnak némi racionalitást (vagy inkább racionalításokat), hogy ezáltal megmeneküljön elnyomó és destruktív lényegi énjétől. Ez volt az egyike azon dolgoknak, amit Marx remélt elérni, amikor a „proletariátus diktatúrájáról” beszélt (Luxemburg 2009).

Az antropológusok és a marxisták gondolkodását az 1980-as évektől egyre jobban befolyásolta a globalizáció, ami vitathatatlan és nagyon mély – bár korántsem egyértelmű – hatást gyakorolt a nemzetállam mítoszára és sorsára. A globalizáció fokozta a marxisták és antropológusok kételyeit a weberi állam féltése iránt. Az antropológusok, mások mellett, elkezdtek foglalkozni a fejlesztő államon kívül megerősödött lokális/globális konfliktusokkal és tömörülésekkel, és más kulturális és gyakran erőszakos politikai formációkkal (például Ferguson 2006; Friedman, J. ed. 2003; Sampson 2003; Reyna 2003; Glick-Schiller – Fournon 2003; Bayart 2009; Geschiere 1999; Collier – Ong 2004). Mások hibrid kulturális formációkként ábrázolták az államokat, egyenlőtlen transznacionális áramlatokkal (Appadurai 1996; Hannerz 1991; 1996), ahol a racionalitást nemritkán felülírta a mítoszok, vallások és varázs előterbe kerülése (Kapferer 1997; 2002; Geschiere 1999). Kapferer hívta fel a figyelmet arra, hogy az államokban erősebb a korporativizmus és az oligarchizmus (Kapferer 1997; 2005; 2009). A marxisták egyebek mellett a fejlesztő állam, a fordizmus és a jóléti állam hanyatlására koncentráltak (MacMichael 2008; Harvey 1989; 2005; Jessop 2002), a pénz, a hitel és

a többlettőke befektetésének területeire, beleértve az új imperializmust (Harvey 2003; 2005; 2010; Arrighi 1994; 2000), és az ellenállás új lehetőségeire (Harvey 2003; Silver 2003; Waterman 2001; a marxizmuson kívül lásd Tarrow 2005). A neoliberalizmus, az azzal elégedetlenek és a helyi megnyilvánulások szolgáltatták a közös alapot az elmúlt tizenöt év rendszerkritikai kutatásában és az értelmezési keretek kijelölésében (Clarke 2004; 2008a; 2008b; Harvey 2005; Kalb 2000; Kalb 2005; Kalb – Halmai eds. 2011; Nonini 2008; Smith 2008). John és Jean Comaroff, Bruce Kapferer, Susanna Narotzky és Gavin Smith, Mike Davis és Slavoj Žižek munkáiban is felfedezhetőek a párhuzamok az intézményesen eltérő területek ellenére (lásd még Kalb 2011).

A globalizáció-fókuszú megközelítés néhány fontos jellemzője igen eredeti módon kombinálódik Jonathan és Kaysa Friedman munkájában a „globális rendszerek antropológiájáról – GRA” (Friedman, K. – Friedman, J. 2008a; 2008b), ami ambiciózus vállalkozás egy makro történeti-antropológiai elméletalkotásra. Gazdasági és politikai centralizációs és decentralizációs ciklusokat látnak a világtörténelemben, annak függvényében, ahogyan a tőke koncentrálódik egy helyen, majd kivonul onnan, amint megjelennek az olcsó versenyzők, akik kiszorítják a magas kiadásokkal járó metropoliszokat. Ilyen nagy centralizációs ciklusnak köszönheti felemelkedését Athén, Róma, a „Nyugat” és az Egyesült Államok. Ez teremtette meg a politikai központok és elitek hegemoniáját, és ez fejeződik ki az individualista, pragmatikus, fogyasztás-orientált modernitások elterjedésében, amelyek a jövő felé irányulnak, és az emberi történelem bármely szakaszában kimutathatók. A másik oldalon a hegemonia hanyatlásának ciklusai, meglátásuk szerint, fragmentálják a közös instrumentalista identitásokat, bomlasztják a homogenizáló modernitásokat, és általában elindítanak egyfajta én- és gyökérkeresést, a népek mítikus múltjában való elmélyedést, és így tulajdonképpen régen meghaladottnak hitt, ősi kulturális konfliktusokat generálnak. Friedmanék szerint ebben a regresszív szakaszban az egykor hegemon helyzetű modern uralkodó osztályok kozmopolita elitekké alakulnak át, akik ünneplik a multikulturalizmust, miközben megszakítják kapcsolatukat a hanyatló helyi gazdaságokkal és társadalmakkal. Így azonban aláássák saját politikai hegemoniájukat, együtt a modernizmus kulturális hegemoniájával. Friedmanék a leszálló szakaszban elmélyülő társadalmi és kulturális antagonizmusokat a „kettős polarizáció” fontos fogalmával érzékeltetik: a polarizáció mind az osztályviszonyokra, mind pedig a kulturális identitás konstrukciójára kihat. Prognózisuk szerint a régi, hanyatló, nyugati magállamokban, ahonnan az olcsó tömegtermékek a globális Keletre és Délre települtek át, az egykori fordista munkások olyan etnikai „néppé” alakulnak át, amely egyre inkább az etno-vallási neonacionalizmus eszközéhez nyúl, mind a bevándorlókkal, mind pedig a globalizált uralkodó osztályokat szponzoráló, gyökértelen kozmopolitizmussal szemben (Friedman, K. – Friedman, J. 2008a; 2008b; Friedman, J. ed. 2003).

Világos, hogy ezt az ambiciózus és következetesen megírt munkát nem lehet megkerülni.

Itt két olyan aspektusát szeretném kiemelni a Friedman-tézisnek, amelyek nagyon fontosak az európai és nyugati államok jelen kihívásai szempontjából, de még sincsenek megfelelően kifejtve a GRA-ban. Először is, szeretnék behatóbban foglalkozni azzal, amit David Harvey úgy hívott: „az állam és pénz kapcsolata, vagyis az állami és pénzügyi hatalom összefonódása, ami meggátolja, hogy megkülönböztessük az államot a tőkétől” (Harvey 2010, 48). Ezt kétféleképpen szeretném értelmezni. Egyfelől történetileg, másfelől a mai események kontextusában. Szeretnék rámutatni mind az alapstruktúrákra és a lényegi mechanizmusokra, mind pedig a pillanatnyi eseményekre. Megjegyzem, hogy az állam–pénz viszonyt alakító politikai harcok csak osztályformációkként értelmezhetőek, amelyek ugyanakkor mélyen kulturálisak. Másodsor, áttekintem az EU-ban a neoliberális globalizációra és az állam–pénz viszony más fejleményeire adott mai etno-nacionalista-populista válaszokat, beleértve a velejáró osztályformálódást és szövetségeket (bővebben lásd Kalb – Halmai eds. 2011). Nincsenek nagy ambícióim; csak azt szeretném, hogy közelebbről szemügyre vegyünk ezeket az aspektusokat, és valamivel jobban megvilágítsuk belső szerkezetüket.

1688 mítoszai és a globális kapitalizmus felemelkedése

Friedmanék munkája gazdag hegemoniában és identitásokban, de jóval kevésbé specifikus a tőke és az állam közötti változatos történeti viszonyok dolgában, valamint nem pontosítja az állam–pénz kapcsolat körül kibontakozó politikai harcokat és az azokból fakadó identitásokat. A GRA éppen ezért alulértékeli az osztályokat. Valójában Friedman weberi tőkefogalma („absztrakt gazdagság”) az ellenkező irányba mutat, távol az állam–tőke kapcsolattól és a körülötte strukturálódó osztályformációktól. Ezek azonban soha nem absztraktak, hanem mindig konkrétak, bizonyíthatóan relációs és intézményes beágyazottságúak, és a történelem nem értelmezhető nélkülük. Friedmanék számára a tőke egyszerűen el tudja határozni, miért, hova, mikor és hogyan mozog. Vagy egy helyen koncentrálódik, és hegemon és befogadó modernizmusokat teremt mind a metropoliszban, mind pedig a hátszágban, vagy pedig diffúzzá válik és eltűnik, miközben újraépíti és lerombolja a hegemoniákat és eldönti, hogy milyen irányt vesz az identitáspolitika. Az „absztrakt gazdagság” szemlátomást magától és magáért cselekszik, a saját számítása szerint és a saját hatáskörében. Nem társadalmi és intézményes viszony, amelyet az állam artikulál, hanem pusztán pénzügyi gazdagság. Nincs benne nyílt politika, és osztályharc vagy osztályformálódás sem várható. Ez a redukciós szemlélet az államot pusztán úgy tekinti, mint a tőke lényegi mediációs eszközét, ami vagy működésbe helyezi lokálisan a tőkét – ha

az utóbbi érdeke úgy diktálja –, vagy pedig segít a tőke globális áramlásában, és megerősíti azokat a feltételeket, amelyek alatt a két lehetőség közül valamelyiknek be kell következnie. Én azonban azt mondanám, hogy ez a látásmód redukálja a mai kapitalista társadalmakról alkotott képünket. Sőt, valójában úgy tűnik, hogy Friedmanék tagadják a kapitalista társadalom létezését. Ha a tőke nem más, mint absztrakt gazdagság, akkor idetartozik minden „kereskedő civilizáció”, nem pedig csak az a kapitalizmus, ami Európában alakult ki, és innen indult világhódító útjára. Azt állítom, amit David Harvey is, hogy ti. pontosan a kapitalista osztályok által létrehozott, sőt kiharcolt kapitalista állam–pénz viszony az, ami történetileg definiálja a kapitalizmust. A kapitalista állam–pénz kapcsolat olyan folyamatokat implicál, amelyeket nem lehet általában a „kereskedő civilizációkkal” azonosítani. Olyan társadalmi erőket és mechanizmusokat hoz mozgásba, amelyek pontosabb megközelítést igényelnek, beleértve azokat a mechanizmusokat, amelyek specifikus identitásprojekteket is generálnak, amelyek jelölésére a friedmani kulturális folyamat koncepciói általában ugyan relevánsak, de nem eléggé pontosak.

Meg szeretném mutatni, hogy analitikailag nyerhetünk azzal, ha visszatérünk a klasszikus vitához a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetről, és a kapitalista állam–pénz viszony kialakulására fókuszálunk. Az új történeti kutatások segítségével véleményem szerint megmutatható, hogy a „kereskedő civilizációk” absztrakt gazdagságától megkülönböztetett kapitalizmus egy bizonyos történeti pillanatban alakul ki – méghozzá akkor, amikor a régi típusú városállamok egyikében (ez esetben az Egyesült Tartományokban) a túlságosan sok felhalmozott tőke fegyveresen is elfoglal egy óriási területiális és potenciálisan stratégiai fekvésű államot – Angliát –, saját kapitalista osztálya túlélése érdekében. Anglia politikai centrumának alávételése után a megszállók megreformálják a legfontosabb intézményeket, különösen az államot finanszírozó mechanizmusokat és az adórendszert. Közben fél szemük állandóan a saját érdekekre, önvédelmükre és kiterjesztett reprodukciójukra szegeződik. És miután olyan sok hasonló kísérlet elbukott a történelemben, amikor a városállamok maguk is vereséget szenvedtek a területiális államokkal folytatott katonai versengésben, a tőke és a területiális hatalom kombinációja végre beindítja a „vég nélküli felhalmozást”. Vizsgáljuk meg közelebbről a kapitalizmus születésének ezt a pillanatát – ami éppúgy különbözik a tőkétől, mint az absztrakt gazdagság –, és figyeljük meg a térbeli társadalmi és identitásfolyamatokat, amelyeket ez a születés elindít. Értelmem kiemeli a finanszírozódást, az államépítést, az imperializmust és az elszegényedést (vagy megfosztottságot) mint erőszakos relációs mechanizmusokat, szemben az absztrakt gazdagsággal mint elsődleges mozgatóerővel.

Ezen óriási történeti átmenet pontos dinamikája sokáig nem volt ismert. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetről szóló vita klasszikus szerzőinek ez a részlet „fekete doboz” jelentett. Csak annyi volt általában

ismert, hogy valamikor 1700 táján az Egyesült Királyság valahogyan le-
hagyta az Egyesült Tartományokat kereskedőkapacitás tekintetében, amit
általában az előbbi nagyobb erőforrásaival magyaráztak. Sem Wallerstein
(1980), sem pedig Arrighi (1996) nem mond sokkal többet ennél. Robert
Brenner számára ennek nincs is igazi jelentősége, mert szerinte az angol
kapitalizmus autochton módon alakul ki, amiben döntő szerepet játszik
az agrár osztályformálódás, a bekerítések és a földnélküli proletariátus
kialakulása (Brenner 1987; 1993). Brenner számára a „kapitalizmus egy
országban” tökéletes lehetőségnek látszik. A whig történészek, akikre a
marxisták és a világrendszer-kutatók többsége alapozott, hasonlóan el-
nagyoltan emlegetik ezeket az eseményeket. Leírják az 1688-as „politikai
uniót”, amikor a holland *Stadholder* (helytartó), III. Vilmos Anglia királya
lett, és akit állítólag a whig párt és a protestáns földesurak hívtak be a
„dicsőséges forradalom” alatt (Pincus 2009, Ferguson 2004, lásd még
Brenner 1993). Így mondja el az eseményeket Macaulay klasszikusa,
Anglia története is (2006 /1848/). De a „politikai unió” meglehetősen
pontatlan kifejezés itt, mert valamifajta rózsás együttlétre utal. Ez a fajta
„unió” nem létezik az államok történetében (amit most az EU is szépen
demonstrál, hiába vannak a hímes szavak), különösen akkor nem, amikor
az óriási tőkekoncentrációval és rendkívül ütöképes haditengerészettel
rendelkező Egyesült Tartományok az egyik partner, amely ekkor a világ
flottájának több mint a felével rendelkezett, és a kezdetektől nem érde-
kelte a territórium. A városállamnak nagyon speciális okai voltak erre az
„unióra”, és ezeket az érdekeket sokkal jobban szolgálta volna az, ha az
unió örökre megmarad angol kérésre.

A jelen kutatások azt mutatják, hogy a „meghívás” története valójában
a modern történelem egyik legnagyobb misztifikációja, egy olyan mítosz,
ami máig él az angol állam és a dicsőséges forradalom nagy narratívá-
jában, beleértve minden liberális magkonceptiót, amit ez a narratíva
létrehozott – így a személyes szabadságot, az emberi jogokat, a népszu-
verenitást, a parlamentáris demokráciát, a civil társadalmat, a toleranciát
és az elszámoltathatóságot. Ez a meghívás azonban sok tekintetben
nem különbözött attól a meghívástól, amelyet az iraki „Committe for the
Liberation of Iraq” küldött az Egyesült Államoknak 2002-ben. Az 1688-as
dicsőséges forradalmat még ma is úgy írják le, mint a független protes-
tánsok harcát a katolikus zsarnok, II. Jakab ellen, aki megsemmisítette
jogaikat és a régi szabadságokat; vagyis mint helyi felkelést, amit egy
kicsit megtámogattak a hollandok a demokratikus felkelők kérésére. A mít-
oszt nemrégiben Pincus (2009) írta meg újra. Jonathan Israel kutatásai
(1995; 2003) a holland levéltárakban azonban bebizonyították, hogy a „di-
csőséges forradalom” valójában holland katonai megszállás volt, azzal a
hivatalos, bár titkos szándékkal, hogy az angolokat „hasznosakká tegyék
barátaik és szövetségeseik, de leginkább az állam számára” (Secreete
Resolutien iv 230-4, idézi Israel 1995: 849). Volt persze belső angol
támogatás, ahogyan Pincus hangsúlyozza. De ez a támogatás részben

egy nagyszabású holland propagandakampánynak volt köszönhető az „angol szabadságok védelméért”, részben pedig az Amszterdamban és Hágában élő angol kivándoroltak és száműzöttek mozgósították a közvéleményt (mint ahogyan a „Committe for the Liberation of Iraq” is Washingtonban székel). Ráadásul a helyi támogatást csak akkor kezdték el szervezni, amikor minden kétely eltűnt afelől, hogy Orániai Vilmos erősebb, mint II. Jakab. 1688 tehát nem annyira belső felkelés volt, mint inkább az, amit Israel „angol–holland pillanatnak” hívott: egy invázió, a korai modern Európa egyik legnagyobb háborús flottájával, amit Amszterdam városa és Hollandia követelt és finanszírozott.

Az amszterdami polgárok olyan stratégiai elképzeléssel a fejükben valószínűsítették meg ezt a tervet, ami legalább annyira volt merész, mint amennyire kétségbeesett. Mivel Franciaország növekvő katonai ereje és birodalomépítő tervei fenyegették a holland uralmat, és Franciaország ráadásul olyan szárazföldi győzelemben gondolkodott, amit Amszterdam nem tud kivédeni, a bölcs vezető polgárok úgy döntöttek, hogy egy meglepő tengeri manőverrel „kihelyezik” országuk vésszesen növekvő védelmi költségeit, és az európai erőegyensúlyt egyszer és mindenkor eldöntik a saját javukra, méghozzá úgy, hogy szövetséget kényszerítenek Angliára, amit ezentúl a holland katonai elit irányítana. 1688 decemberétől Vilmos megszerezte az irányítást London felett, II. Jakab elmenekült, és a vidéki földesurak nagy része hajlandó volt kooperálni a megszállókkal. Vilmos ekkor kijelentette, hogy Angliának a jövőben meg kell védenie, akár pénzügyileg is, Amszterdamot és a holland városokat, miközben saját, harcban edződött zsoldosai egyesítik Angliát, hogy megvédjék az országot II. Jakab Írországból irányított ellenforradalmától, amelyet Franciaország is támogatott. Ez a merész terv sikerült, Franciaország elszigetelődött, és egy „örökös protestáns szövetség” formálódott – ami valóban jó pár évtizedig tartott, noha már az elején megjelentek rajta a „repedések”, ahogy a kérérelhetetlen profithajhászás egymás ellen fordította a felesküdt szövetségeseket.

A holland terv számára a végső koronát egészen biztosan nem II. Jakab koronája jelentette, hanem a *Bank of England* megalapítása 1693/94-ben. A Bank, amit szigorúan holland pénzügyi mintára hoztak létre, angol államkötvényekben magasabb hozamot (8%) garantált az amszterdami tőkének, mint amit akár a Holland Kelet-Indiai Társaság (VOC) ígérhetett. Az angol államnak kellett garantálnia a befektetések értékét, amit az segített, hogy Vilmos létrehozott egy új adórendszert, Európa legmagasabb adóival (kivéve az Egyesült Tartományokat). Ez explicite is kapcsolódott a parlamentáris rezsim megerősítéséhez, ami mai szóval „átláthatóságot” követelt az uralkodótól, vagyis azt, hogy ne szüntesse meg, vagy inflálja el a Bank adósságát a saját szakállára (amit a francia király megtehetett), amint azt később leírja a jelentős holland szefárd pénzügyi szakember, Isaac de Pinto (2009 /1774/).

Így formálódott a Római Köztársaság kora óta az első hitelt érdemlő

szövetség a területiális államépítés, a birodalomépítés és a tőkefelhalmozás között. A Bank és szélesebb alkotmányos, törvényes és intézményes kontextusa valójában a felhalmozás történetileg egyedi mechanizmusa, amit nemcsak háborúra terveztek, hanem a globális tőkeformálódásra is. A Bank tandemben működött az angol állammal, amelynek most megvoltak azok a fiskális mechanizmusai, amelyek révén legyőzhette Franciaországot az észak-atlanti régióban (kezdetben a hollandokkal szövetségben), és az egész világra kiterjeszthette a kapitalista viszonyokat. A Bank elősegítette azt, hogy a holland tőkéből atlanti tőkefolyam legyen, és létrehozta a munka térbeli elválasztását, megkülönböztetve a szabadokat és nem szabadokat. A „Commonwealth”-nek a törvény előtti szabad választókerületeit a tőke mozgása kapcsolta Londonhoz és a centrumhoz. Az „angol–holland pillanat” után drámai módon felgyorsultak a bekerítések, amelyek olyan fontosak a Brenner-tézis számára. A kapitalista intézményes és társadalmi átalakulás Angliában hegemónná és visszafordíthatatlanná vált.

Más szavakkal, a modern angol állam és a *Bank of England*, beleértve távolabbi külföldi imperialista leágazásait és az otthoni agrárkapitalizmus felgyorsult fejlődését, nagy részben az amszterdami főváros által elrendelt katonai megszállás eredménye, amit a polgárok azért rendelnek el, mert először is, meg akarják védeni magukat, másodsor pedig, nagyobb és biztonságosabb terepet keresnek működésük számára. A XVIII. század végéig a „pénzügyi forradalom” (Brewer 1988), ami megalapozta, pontosabban finanszírozta a brit imperializmus fejlődését, az amszterdami tőkének köszönhető felfutását. Száz év leforgása alatt az angol államadósság több mint tízszeresére nőtt, miközben az állami bevételek is az egekbe szöktek. Az „angol–holland pillanat” jelezte az átmenetet a prekaptalista városállam-formálódás hosszú szakaszától a területiális államok közti kis „résekben” a modern kapitalizmusba. Ez a modern kapitalizmus olyan térkiterjesztő erő, ami új – kapitalista – társadalmi és intézményes viszonyrendszereket hoz létre, amelyek rákényszeríthetők területekre és közösségekre, és a továbbiakban ezen viszonyrendszerektől függ a közösségek reprodukciója is. Három tényező alkotja a térkiterjesztő projekt relációs magját: a függő munkaerő létrehozása (szabad, szerződéses vagy rabszolga); a tőke „szabad” és „végtelen” mozgásának biztosítása; és az államhatalom, ami felügyeli a szerződéseket, biztosítja a tulajdonjogokat, gondoskodik az adósság behajtásáról és menedzseli az egyenlőtlen cserét. Ahogyan Harvey (2010) hangsúlyozza, ennek mozgatója nem volt más, mint a kapitalisták által ellenőrzött állam–pénz viszony. Ez a kapcsolat, ahogyan fentebb láttuk, 1688 és 1694 között született. Kulcsfogalmi voltak a liberalizmus, tolerancia, szabadság, piacok és szerződések, amelyek pontosan beleillettek a befogadó és individualista hegemon modernizmusba, amit Friedmanék tárgyalnak.

Mi történt az Egyesült Tartományok régi urbánus magterületeivel, amikor a helyi tőke finanszírozódott, és elmozdult a brit birodalom és az új felhalmozási centrumok irányába? Hiszen végeredményben Hollandia volt a világ messze legurbanizáltabb régiója, lakosságának nagy része ekkor már városokban élt, és teljesen függött a piacoktól. Milyen tanulságokkal szolgálhat a XVIII. századi holland eset a felhalmozás és hegemonia Friedmanék által leírt válsága és lefelé vezető ciklusa számára?

Amint a tőke elvándorolt és külföldön új ipari centrumok alakultak, a holland városok és ipar csaknem azonnal hanyatlásnak indultak. A legiparosodottabb városok mint Haarlem és Leiden textilvárosai lakosságuk több mint felét elvesztették. Ugyanez történt Zaandammal, Európa első igazi nehézipari központjával Amszterdam északi részén. A kihelyezett tőke felhalmozása azonban folytatódott, és 1750-re az angol és holland kötvények és részvények lettek a vagyon legfontosabb formái (Israel 1995, 998–1018). Ezen társadalmi polarizáció közepette a holland technológia még csaknem három generációig az élen maradt, és a monopolisztikus kereskedelem Kelet- és Nyugat-Indiával mesés profitokat hozott a részvényeseknek. Csak két-három generáció múlva vált érezhetővé a hanyatlás, és ekkor vált komoly politikai kérdéssé a munkanélküliség és a városi szegénység. Az elszegényedés elhalasztását segítette az, hogy a szakképzett iparosok az új felhalmozás centrumaiba emigráltak, a szakképzetlenek pedig visszatértek vidékre.

De az egyenlőtlenségek és az oligopóliumok két generáció után súlyos politikai és kulturális stagnáláshoz vezettek az országban. Az oligopóliumok, a parazita jólét és a politikai bezáródás elleni tiltakozás nyíltan csak az 1770-es években jelentkezett, együtt az amerikai függetlenségi háború új, liberális ideológiai forrongásával. Ezt a tiltakozó mozgalmat a közelgő francia forradalom is befolyásolta, és végül az 1780-as évek végén a „patrióták” sok városban megdöntötték a politikai elit uralmát (Schama 1977). A patrióták döntően a provinciális városi középosztályból származtak, és oligarchaellenes nemzeti liberális reformokat követeltek. Valójában programjuk emlékeztetett Orániai Vilmos 1688-as propagandájára, amelyet tovább inspiráltak az amerikai forradalmárok és a *Függetlenségi Nyilatkozat*, Thomas Paine és végül a francia harmadik rend, amellyel szövetséget akartak kötni. A világrendszer-elmélet hívei kimutatták, hogy a modern rendszerben a sikeres forradalmakat a korábbi felkelések liberális ideológusai inspirálták (Wallerstein 2004; Bosswell – Chase-Dunn 2000). Ez volt a helyzet az angol-holland pillanat exportált liberalizmusával is. Miután egy évszázadig számos zűrzavart és felfordulást okozott a világ más tájain, teljes erővel visszatért, és nemcsak azokat az államformációkat buktatta meg, amik ellen létrejött – az angol és a francia abszolutizmust –, hanem azokat is, amelyek érdekében létrehozták: az Egyesült Tartományokat és az ame-

rikai gyarmatokat, előremutatva az amerikai függetlenség és a *Bataafse Republiek* (Hollandia elődje) felé.

Ebben az időszakban, amikor a holland hanyatlás mellett egyre jobban erősödtek az oligarchák, a szegény kézművesek és a munkás/parasztok a hátsországból és a német területekről a zsugorodó, de még mindig elfogadható helyzetű holland városok között vándoroltak. Noha tartósan nyomottak voltak a bérek, a városi munkásoknak úgy-ahogy sikerült megvédeniük elemi létfeltételeiket. A védekezést segítette az áruk általános deflációja a XVIII. században, amikor olcsó árucikkek érkeztek az új tengerentúli termelőterületekről, beleértve a burgonyát és a magas kalóriatartalmú cukrot (Mintz 1985; Israel 1995). A városi lakhatás is olcsóbbá vált, mert az ingatlanárak is deflációs spirálba kerültek. A városi életkörülmények ezért még mindig jobbak voltak, mint a környező „alulfejlett” régiók feltételei. A céhek és a munkásegyletek azonban egyre ellenségesebbek voltak a máshonnan bevándorló, olcsó, szakképzetlen és „civilizálatlan” munkásokkal szemben, és nemritkán mozgósítottak ellenük, különösen akkor, ha katolikusok voltak.

Néhány befejező gondolat: a holland eset nagyrészt megerősíti Friedmanék kettős polarizációs elméletét a régi hanyatló centrumban. A globálisan orientált korporatív elitek oligarchizálódása valóban együttjárt egy defenzív, populista vallási nacionalizmus terjedésével a városi munkásság körében, amely az új bevándorlók ellen irányult. Azonban itt volt valami, amit Friedmanék elemzése nem vett figyelembe: a defenzív nacionalizmus a provinciális középosztály kezében később átfordult egy offenzívabb politikai eszközzé, amint megkezdődött a nacionalizmus és liberalizmus hosszú (és transzatlanti) házassága (az oligarchiák, a privilégiumok és a korrupció ellen), ami mintegy megtestesült az amerikai és francia forradalomban. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a hanyatlás csak nagyon fokozatosan érintette a holland bankrendszert, a holland „multikat” (VOC), fejlett technológiájukat és az oligarchiákat, amelyek még legalább három generáción át ünnepelethették szerencsésüket. Érdekes, hogy a hanyatló állam továbbra is könnyedén finanszírozta adósságait. Ezt úgy tehette meg, hogy olcsóbb kamatlábat használt, mint amit a brit állam még elviselhetett. Ezt pedig annak köszönhette, hogy óriási hazai oligarchikus tőkealap felett rendelkezett (hasonlóképpen a XXI. századi Japánhoz), ami talán a Nyugat egészének jövőjét is előrevetítette. Végezetül, miközben az egyszerű emberek életszínvonalát állandó veszély fenyegette (vagy legalábbis úgy tűnt, hogy fenyegeti), nem következett be valódi összeomlás. A globális árucikkek árdeflációja és az ingatlanárak csökkenése megfizethetővé tette a társadalmi reprodukciót a régi magterületeken. Az ingatlanárak csökkenése azonban valószínűleg hosszú távon hozzájárult a provinciális középosztály elitellenességéhez (vagy egyenesen gyűlöletéhez), hiszen ők a csökkenő helyi értékekre voltak utalva, miközben a városi patrícius-réteg bőségesen beszédte a magas monopólium-jövedelmeket az egész világgazdaságra kiterjedő

érdekeltségei és ingatlanjai után. Ez volt az egyik alap-osztályellentét, ami végül elvezetett a „korrupt oligarchiák” uralmának liberális-nemzeti alapú megtöréséhez a XVIII. század végén.

Ez a scenárió nem szerepel Friedman elemzésében, holott releváns lehet a mai hanyatló Nyugaton, amely valóban nem tudja elkerülni a szisztematikus deflációt. Mivel Friedmanék nem számolnak az ősi-kollektivisták identitásuk ezen potenciálisan kettős természetével (pedig láttuk, hogy ezen identításokat hogyan állították a középosztályok liberális és „modernizáló” célok szolgálatába a globalizálódó oligarchákkal szemben), elemzésükben nincs helye annak, hogy az új termelőterületeken (Amerika, az atlanti kikötők, az angol vidék) hogyan terjed el a modern individualista liberalizmus, és hogyan radikalizálódik a tőke és az új hegemon uralma ellen. Az új, XVIII. századi liberalizmus, ahogyan Friedmanék el is várhatnák, az egyéni szerződésekből és a pragmatikus konzumerizmusból való tágabb hit. De olyan ellenzéki és radikálisabb, sőt valójában kollektivisták hiedelmeknek is teret adott, amelyek az életfeltételeiktől megfosztott brit parasztok (Thompson 2009), a gyökértelen világutazók és tengerészek (Linebaugh – Rediker 2008), az amerikai gyarmatosítók, a francia forradalmárok és az elszegényedett holland polgárok (Schama 1977) igényeinek is jól megfeleltek. Mint a kollektivisták ősi hitek, amelyek átfordulhattak liberálissá és individualistává, az individualista modernizmusok éppúgy átváltozhattak kollektivisták és radikális meggyőződésekké. A kozmológiák és ideológiák éppen ezért nem változtathatatlan entitások, hanem rugalmasak és alakíthatók, valójában olyan, belsőleg agonisztikus [itt: konfliktusos – a szerk.] vonalak mentén, amelyek az új osztályformálódás realitását tükrözik. Ezért éppen a kapitalista terjeszkedés új területeit és a magterületeket kísérő osztályharcok folyamata az (beleértve a kulturális osztályharcot az új modernizmusok és a régi, kollektivisták hitvilág között), ami kevésbé kidolgozott a globális rendszerek antropológiájában.

Ezt a hiányosságot az magyarázza, hogy Friedman a weberi tőke- és osztályfogalommal dolgozik. Egy marxista szemlélet rámutatna a relációs mechanizmusokra, például a javaktól való szisztematikus megfosztottságra, ami elkerülhetetlen velejárója a kapitalista finanszírozásnak. Hiszen az állam–pénz viszony feletti kapitalista ellenőrzés nemcsak új vagyonokat és gazdaságot, hanem új áldozatokat is produkál, amikor az egyszerű termelőket megfosztják életfeltételeiktől, kiszorítják őket a régi piacokról, és olyan piacok felé taszítják, amit nem ők választanak, ahogyan Harvey (2005) aláhúzza a megfosztás révén való felhalmozás koncepciójában. Ez megint csak azt mutatja, hogy több figyelmet kell szentelnünk az osztályfolyamatoknak és -mechanizmusoknak, hogy jobban megértsük az állam, a tőke, a kultúra és a társadalom egymásba ágyazott viszonyrendszerét a globalizálódás időszakában.

1798-ban a holland Kelet-Indiai Társaságot (VOC) végül megszüntették és nacionalizálták a patrióták, mivel az oligarchiák és a korrupció egyfajta szimbólumává vált. A hollandok tréfásan átnevezték a társaságot: Vereiging Ondergegaan door Corruptie (VOC), ami azt jelentette, hogy a „társaság, amit tönkretett a korrupció”. A 17 Úr (De Heeren 17), aki a kezdetektől vezette a multinacionális vállalatot, az oligarcha bezárulását és a romlottságot szimbolizálta. Hasonló analógiát használ az IMF egykori vezető közgazdásza, Simon Johnson, a *13 bankár* c. könyvében (Johnson – Kwak 2010), akik mintha rímelnének a 17 Úrra: kulcspozícióban levő pénzemberek kis köre, akik oligarchikus ellenőrzést gyakorolnak a Wall Streeten koncentrálódó késő kapitalista pénzpiacok felett, beleértve precedens nélküli privát befolyásukat az amerikai kormány állam–pénz kapcsolataira.

A hanyatlás fázisaiban, amikor a tőke kivonul a korábbi magterületekről, likvidálódik, és más, ígéretesebb befektetési területeket keres, a régi magterületeken óhatatlanul megnő a pénzügyi szektorok gazdasági és politikai jelentősége, miközben az ipari tőke hanyatlik, ahogyan azt a holland példánál is láthattuk. Az idő múlásával ezek a pénzügyi aktorok megkísérlik átalakítani az állam–pénz viszonyt, ami korábban a hazai területek anyagi gazdagítását szolgálta, egy olyan mechanizmussá, amelyik jobban megfelel a globalizált likvid tőke rövid távú befektetési érdekeinek (Gowan 1999; Panitch – Konings 2009). Ez az, ami a neoliberális időszakban létrehozta a pénzügyi „deregulációt”. A financizálódás egyik következménye lehet az, hogy otthon fejlődik a technológia és a specializáció, és lesz gazdasági növekedés. De más következmények nem ilyen pozitívak. Otthon, ahogyan a holland példán láthattuk, nőnek a társadalmi és anyagi egyenlőtlenségek és elkerülhetetlen az oligarchizálódás. De ide tartozik az is, hogy a kevésbé fejlett régiókban az államhatalmat és a pénzügyi mechanizmusokat felhasználják arra, hogy létrehozzák az új proletariátust, ami lenyomja a béreket mind a fejlett országokban, mind pedig a fejletlenebb területeken; pártolják a szabadkereskedelmet a már meglévő termelői érdekekkel szemben; megemlíti még az „egyenlőtlen csere” menedzselése diffúzió, a szerződések és tulajdonjogok túlbujánzása és túlzott védelme révén, valamint az adósságszolgáltatón keresztül. Az elmúlt harminc évben éppen ezt tette a washingtoni Wall Street-komplexum és az amerikai állam által vezérelt neoliberális globalizáció. A folyamat során nemzetközi intézmények és egyezmények egész hálózata szerveződött a WTO, az IMF, a Világbank, a G8 és most a G20 találkozóknál körül, amit egyesek az új transznacionális nyugati állam kezdetének tekintenek (Shaw 2000). Ez a struktúra mára kezdi magába foglalni és „okítani” a globális Kelet és Dél legfontosabb szereplőit is (BRICS).

A neoliberális globalizáció tehát a mai financizálódással és tőkekihelyezéssel, hasonlatos az angol–holland pillanathoz. Éppúgy, mint ott,

létrehozott és magába olvasztott számtalan szereplőt – proletárokat, vállalkozókat, kapitalistákat és államokat – új területeken, amelyeket a tőke egyre sűrűsödő és táguló „áramkörei” kötnek össze. És megerősítette a kezdeti angol–holland pillanat mitológiai témáit: a demokráciát, az átláthatóságot, az önrendelkezést, a piacokat, a civil társadalmat, az individualizmust, a felelősséget, az elszámoltathatóságot és a szerződéseket. A régi magterületeken pedig megjelent az oligarchizmus. Johnson 13 bankára azt a folyamatot jelképezi, amelynek révén a nyugati államot és a közérdekeket egyre inkább felfalja az oligopolisztikus pénzhatalom. Idővel a finanszírozás révén a pénzügyi osztály foglalja el az államot (Visser – Kalb 2010), miközben importálja a demokratizálódás mítoszait, amelyek nevében működik. A pénzemberek tulajdonképpen „isten munkáját végzik”, mondja Loyd Blankfein, a *Goldman Sachs* vezérigazgatója – ami éppen nem az elszámoltathatóságról szól, legalábbis nem a nép előtt.

Ha az ember beírja a Google-ba az „állam elfoglalását”, akkor azt tapasztalja, hogy a Világbank ezt a koncepciót kizárólag a globális Dél és Közép-Ázsia rosszul menedzselte gazdaságai számára tartja fenn. A koncepció arra utal, hogy nincs társadalmi differenciálódás, gazdasági dinamizmus, nyitottság és átláthatóság a korrump országokban, amelyek csak egyetlen árucikk exportjától függnék, és ahol a legfontosabb állami pozíciókat elfoglalták azok a szereplők, akik részt vesznek a domináns szektorban. A koncepciót emellett tipikusan a kommunizmus 1989–1992-es összeomlásának kontextusában is használták, amikor azzal indokolták az azonnali és általános privatizációt, hogy különben a „belső érdekelt-ségeket” (értsd: „kommunistákat, akik igen erős pozíciókkal rendelkeznek a legfontosabb iparágazatokban és a minisztériumokban”) elfoglalják, vagy maguk alá gyúrik az államot (lásd még Woods 2007, 104–140).

A pénzügyi szektor egyoldalú növekedése az elmúlt harminc évben azonban Nyugaton is hasonlóan elszegényítette a korábbi és komplexebb társadalmi és gazdasági ökológiát, és a magállamokat is egyetlen „terméktől” tette függővé. Simon Johnson (2009) egyenesen „banán-köztársaságnak” hívta őket. A pénzügyek „liberalizálásával” foglalkozó mai tanulmányok mind felhívják a figyelmet arra, hogy az elmúlt harminc évben lezajlott a „szabályozás elfoglalása” (Kay 2009): a nagy pénzek maguk írták a saját szabályaikat Greenspan azon mantrája nevében, hogy „a piac tudja a legjobban”. Azt is tudjuk, hogy az amerikai állam–pénz viszony szívében egész sereg pénzembernek és hivatalnoknak vannak gyökerei és szövetségesei a Wall Streeten, különösen a *Goldman Sachs*nál. A szenátus több mint 400 volt tagja ma a Wall Streetért lobbizik. A New York Fed, ami felügyeli és „szabályozza” a Wall Streetet, a belső információk szerint a *Goldman* tanácsait követi (*Financial Times*, 2010. 6. 3. Gillian Tett írása). De a „szabályozás elfoglalásához” hasonló technikai fogalmakon túl is van történeti és analitikus értelme annak, hogy arról beszéljünk, hogy a pénz meghódította az államot. Vagy ahogyan Willem Buiter, a *Bank of England* monetáris bizottságának egyik

volt tagja megjegyezte: a pénz csaknem „önmaga törvénye” (*Financial Times*, 2009. 9. 1.).

Az, hogy a pénz elfoglalta az államot, szociológiai értelemben azt jelenti, hogy a szigorúan vett pénzügyi szektoron kívül egész intézmények (ideértve a közintézményeket és közpublikumot), alapvetően függővé váltak a pénz áramlásától. Amint azt tudjuk, ma sok bank „túl nagy és túl beágyazott ahhoz, hogy megbukjon”. A nyugati országokban a teljes banki szektor kötelezettségei olyan nagyok lehetnek, hogy nemritkán háromszor vagy akár tízszer is túllépik az éves GDP-t. A háborút követő későbbi években kialakult egy óriási piaci alapú ingatlan- és lakásszektor, aminek az a következménye, hogy ma a lakosság nagy része a hitelektől függ, vagy más módon van eladósodva, és az adósság és hitelek nagy része a globális pénzügyi piacokra vándorol. A nyugdíjhelyzet hasonló. A helyi közösségek és a helyi államok is egyre jobban függnak a bevételek és tervezés finanszírozott formáitól. Működéséhez mindegyiknek szüksége van nagy mennyiségű tőkére és alacsony kamatlábra (lásd Turner 2008), ami megerősíti a pénz hatalom dominanciáját más közérdekek felett.

Amint a finanszírozás dinamikája egész társadalmak működését meghatározza, úgy lesz a szektor maga egyre jobban oligarchikus. Összeolvadások és vásárlások révén a nyugati pénzügyi korporációk hihetetlen mértékben koncentráálódtak. Az IMF szerint nem több mint tizenegy transznacionális bank alkotja a globális rendszer „szisztematikus” oszlopait (*Financial Times*, 2011. 6. 4.). Az Egyesült Államokban már csak három Wall Street Befektetési Bank tartozik az oszlopok közé. Ez a három állítólag a finanszírozott és globalizált kapitalizmus igazi motorja, a végső „piaccsinálók” (Augar 2005). Ezt az ötös/hármas csoportot ma kettő dominálja, a *Goldman Sachs* és a *Morgan Stanley*.

A befektetési szektorban bekövetkező növekvő oligopolizálódással, az egyesülések, összeolvadások és integrációk gyakoriságával, valamint azzal a ténnyel párhuzamosan, hogy a nemzetgazdaság egyre nagyobb része ágyazódott bele a bankok hálózatába, a bankok egyre nagyobb részhez jutottak a totális kapitalista profitból. Az 1970-es években és az 1980-as évek elején az észak-amerikai pénzügyi szektor legfeljebb csak a totális profit 16%-át mondhatta magáénak. 2004-re azonban a korporatív Amerika profitjának 40%-a vándorolt a bankokhoz (Johnson 2009). A *Goldman Sachs* és a *J. P. Morgan* 20-30%-os profitrátákat produkált, miközben a banki szektoron kívüli profitráták nem haladták meg a 7%-ot (Augar 2005). A pénzügyi szektorban hihetetlenül nőttek a jutalmak és a keresetek, messze meghaladva a nyugati társadalom minden más csoportjának jövedelmeit.

Ugyanakkor a pénzügyi elit sikeresen lobbizott az alacsony adóért. A londoni Cityben Nick Ferguson befektetési bankár nyilvánosan megkérdezte, hogy tisztességes-e az, hogy ő kevesebb adót fizet, mint a takarítónője (Peston, 2008, 20). Az adózás verseny a globális városok között, mint New York, London és Párizs, lehetővé tette az alacsony vagy zéró

adók kiterjesztését a pénzügyi korporációk és szakembereik számára, még inkább, mint az ipari korporációk esetében, amelyekről közismert, hogy az elmúlt harminc évben jelentősen csökkentek az állami adóalapba való befizetések.

A minősítő intézetekről sokáig azt hitték, hogy a hegeli objektivitás bátyjaként védelmet nyújtanak a spekuláció és defláció ellen, de őket is elfoglalták. A 2008-as pénzügyi válság láncreakcióját az állítólagosan legkevésbé kockázatos befektetések indították el, az AAA minősítésűek (Tett 2009). Miközben a minősítő intézetek látszólag a közellenőrzést szolgálják, valójában a nagy befektetési bankok és befektetők fizetik és alkalmazzák őket, nekik dolgoznak. A mai nagy pénzügyi terjeszkedés során különösen hatalmas hasznot hajtott az egyre növekvő számú származéktermékek besorolása és minősítése. 2005-re ez tette ki például a *Moody's* bevételeinek a felét (Tett 2009, 119). Ráadásul, mivel a minősítő intézetek csak a bankok egy kis klikkjével foglalkoztak, különösen nagy nyomás nehezedett rájuk „felülről”, amit most a közmeghallgatások során beismernek (*Financial Times*, 2010. 6. 3.). Tett azt írja (2009, 119), hogy a befektetési bankok „állandóan azzal fenyegették a minősítőket, hogy bojkottálni fogják őket, amennyiben nem a kívánt eredmény születik”. Mint a könyvelő cégek a szélhámos *Enron* és *Worldcom* bukásánál a 2000-es évek elején, a minősítő és besoroló intézetek éppúgy látszólag az elképzelt „objektív” állam szolgálólányai, de valójában már részei a pénz spektákulumának. Legalább annyira hatalmába kerítette őket a mohóság, mint a belső embereket, és teljesen kihasználta „rugalmas” szervezeti helyzetüket (Wedel 2010) az állam/köz és a privát szektor elmosódott határán. 2008 augusztusában, mindössze egy hónappal a pénzügyi válság kitörése előtt, Jerry Corrigan, a New York Fed volt vezetője, aki ma egy befektetési bankban dolgozik, beszámolót küldött az USA bankszektorról Hank Paulson pénzügyminiszternek. A jelentéshez mellékelte egy levelet, amiben azt írta, hogy „emelkedett pénzügyes államférfiságra” van szükség a bankiparban, de kár, hogy úgy tűnik, „nagyon kevés ilyen értékes bankár maradt” (Tett, 2009, 268). Egy hónappal később az „emelkedett pénzügyes államférfiság” hiánya végül más tényezőkkel kombinálódva létrehozta az „államnak a nagy pénztőke általi nyílt elfoglalását”: három ív papíron a *Goldman Sachs* volt vezérigazgatója, Hank Paulson „kiadta” a Kongresszusnak, hogy 700 milliárd dollárt bocsásson azonnal a Wall Street és az ő személyes rendelkezésére, mindenfajta demokratikus tanácskozás vagy ellenőrzés nélkül.

Az állam és a szabályozás elfoglalása új jelenséget tett lehetővé a 2000-es években, az ún. „árnyékbankrendszer”. Csak 2006-ban kezdtek el a riporterek, köztük az antropológus Gillian Tett, a *Financial Times* munkatársa felhívni a szélesebb közönség figyelmét az eszkáladó globális adósságokra, amiket szó szerint elrejtett egy árnyékrendszer. A jelzálagon levő hitelderivatívákat 2001-ben vezették be, és azóta felvirágzott ez az ágazat. Ezeket a kötelezettségeket azonban rögtön átvezették

a bankok nyilvános egyenlegéről egy „kintlevő” nyilvántartásba. Így 2008-ra 50 trillió dolláros adósságot sikerült a közfigyelem elől elrejtteni (több mint az USA GDP-je). Ezek az adósságok messze meghaladták azt az összeget, amire a bankok tőkealapja még garanciát vállalhatott; nemritkán előfordult, hogy 25-30-szorosa volt az így felhalmozott adósság a bankok pénzalapjának, miközben hivatalosan nem haladta meg a Basle szabályokban rögzített 7%-ot. Egy G8-as találkozón Washingtonban 2007 áprilisában, mielőtt a Lehman testvérek csődbe mentek, a G8 államhivatalnokai *hedge fund** menedzserekkel konzultáltak, akik, mivel a globális pénzügyi rendszer szabályozatlan szektorában tevékenykednek, kockázatot jelentenek a hivatalnokok szerint. Az egyik erre így válaszolt: „Nem Önöknek kell aggódnia emiatt, hanem a bankoknak! A rendszer szabályozott szektora ad okot aggodalomra, nem mi” (Tett 2009, 190–191). Az állami tisztviselők még ekkor sem értették, hogy a tiszteletreméltó bankok egy óriási árnyékrendszert működtetnek, ami nemsokára „felrobban”, és azonnal átcsúszik a közszámlára.

A türelmetlenül ketyegő időbomba a kamatláb növekedése volt, aminek elkerülhetetlenül be kellett következnie, és ami még tovább görgette (és ezáltal sokkal nagyobbá tette) a felhalmozódott adósságot. Amikor bekövetkezett, végül is válasz volt ugyanakkor a pénzügyi oligarchiának egy másik merész spekulációjára, ami „jövőbeli szerződéseket” jelentett olaj és más alaptermékekre, részben éppen azért, hogy kimenekítsék a tőkét a későbbi zavarokkal fenyegető hazai ingatlanpiacról. Ez az új spekuláció azonban 2007-2008-ban minden gazdaságban megdrágította az élelmiszert és más alapárucikkeket, inflációt gerjesztett egy olyan rendszerben, ahol több mint egy évtizede nem volt infláció, és az 1960-as évek óta először okozott globális aggodalmat a nem elegendő élelmiszerkészletek és az éhínségek miatt.

A szabályozás elfoglalása, a „bukáshoz túl nagy” bankárok, a függő középosztály és közpublikum, az árnyékrendszerben felhalmozódó óriási adósságok, a dráguló alapárucikkek és hitelkamatlábak mind hozzájárultak ahhoz, hogy 2008-ban végül megroppant a rendszer.

2010 májusában az EU-ban ismétlődött meg az amerikai 2008-as októberi scenárió, amikor az EU-t sürgették arra, hogy töltsön ki egy 750 milliárd eurós csekket, látszólag azért, hogy „stabilizálja” az eurót, és „szolidaritást mutasson Görögországgal” és a periféria más nemzeteivel, valójában azonban azért – hogy idézzem Karl Otto Pöhl-t, a német Bundesbank mélyen konzervatív volt elnökét –, hogy „megmentsék az európai bankokat és a gazdag görögöket (*Spiegel International*, 2010. 6. 3.). A pénz által elfoglalt államok átvették vagy pedig garantálták a bankok

* Hedge fund: kevéssé szabályozott, magas kockázatú, spekulatív befektetési alap (fedezeti alap), amely jellemzően csak szűk körű, vagyonos befektetők számára elérhető. (A ford.)

deficitjeit és más terheit. Rövid időre még egy neok Keynesiánus politikára is hajlandóak voltak azért, hogy felpumpálják a hanyatló gazdaságot. Rövidesen szembe kellett azonban nézniük azzal, hogy az államadósság jóval magasabb, mint a késő 1970-es évek krízisidején, amikor először került sor a jóléti állam elleni neoliberális támadásra. 2015-re a nyugati közadósság az előrejelzések szerint túllépi a GDP 115%-át. A minősítő intézetek, amelyek olyan látványosan megbuktak a pénzügyi krízis idején, most nem haboztak alacsonyabb besorolással büntetni az államokat, amelyek következményeképp magasabb kamatokat kell fizetniük a nagytőkének.

Még egyszer hangsúlyozom, hogy tisztán szociológiai értelemben beszélek az államok elfoglalásáról. Megjósolható volt, hogy harminc év finanszírozás után a nyugati magállamok állam–pénz viszonyát azok ellenőrzik, akik a likvid globális tőkét is kontrollálják, és lehetővé teszik, hogy az utóbbi új intézményes és társadalmi berendezkedések felé áramoljon, illetve rájuk is kiterjessze uralmát. Ezeket a berendezkedéseket a legjobb esetben is csak gyengén befolyásolták a gazdaság és társadalom más ellenerői, mert ezeket a potenciális erőket az 1970-es évek krízisére adott neoliberális megoldások jelentősen meggyengítették. Turner (2008) leírja, hogyan lettek a nyugati államok és a közpublikum az alacsony hitelkamatok és az állandó ingatlanár emelkedés rabszolgái, ami úgy mond, kompenzálta a középosztályt a stagnáló bérekért (lásd még Harvey 2010; Reich 2010). Az ingatlanár–nexus az olyan országokban mint az USA, Írország, Spanyolország, Görögország és Hollandia, rendszeresen 1%-ot adott hozzá a gazdasági növekedéshez, és extra fogyasztási jövedelmet jelentett a nyugdíjasoknak. Enélkül nem lehetett volna elkerülni, hogy a nyilvánosság előtt ne beszéljenek a stagnáló bérekről (leszámítva a top jövedelmeket).

Valóban, az államok mai látszólagos erőfeszítése arra, hogy felvegyék a harcot a pénzügyi osztállyal és újraszabályozzák a szektort, nem egyéb, mint egy olyan óriási és megtévesztő gyakorlat az árufetisizmusban, amelyet maguknak az árufetisizistáknak kellene végrehajtaniuk. Csak a pénz cirkulációjára fókuszál, miközben elkerüli figyelmét a finanszírozás másik oldala: a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek, az oligarchizálódás és az állampolgárok demokratikus hatalmának csökkenése a gazdaság felett mind a hanyatló magterületeken, mind pedig a kiterjedő periferián. A gazdag OECD-országokban a társadalmi bér az 1970-es évek közepe óta állandóan csökken az ún. „kapitalista bérrrel” való összehasonlításban. Így az OECD-ben, miközben a tömeges vásárlóerő relatíve csökkent, évente 7-10 trillió dollárt (az OECD GDP-jének 10%-a) bocsátanak rendelkezésre spekulációs célokra a vezető gazdaságok valódi tulajdonosai. Miközben a tőke körforgása újabb 1,5 milliárd munkást kapcsolt bele a „globális gyárakba”, amivel megháromszorozta a rendszerben a globális proletariátus létszámát, ez a fejlemény masszívan lenyomta a relatív béreket. 2000 után különösen Kína okolható ezért a

folyamatért. A kínai munkajövedelmek a tőkével szemben következetesen romlottak, ami a globális bérszínvonalat is lenyomta.

Mint a XVIII. századi Egyesült Tartományokban, a bérszínvonal süllyedése nem jelentette az életkörülmények drámai romlását a magterületeken. A bérek azonban stagnáltak, a társadalom pedig bezárult, megmerevedett. Ám az olcsó hitel, ami nemritkán levonható az adóból, sokakat kompenzált, és segített fenntartani a végtelen növekedés, a „mindenki nyer”, és az ingatlanba és portfólióba fektetett személyes vagyon állandó gyarapodásának mítoszát. És, mint ahogyan a holland példánál láthatuk, a fogyasztási cikkek árának deflációja és a tömegtermelés valóban csökkentették a megélhetés költségeit. Nem valószínű azonban, hogy a középosztály ingatlanba fektetett vagyonának értékét vég nélkül meg lehet őrizni deflációval, és egyes országokban ez az érték már jelentősen csökkent (USA: 30% csökkenés 2011 közepére). Japánt is említhetem példaként. Ma már az is világossá vált, hogy a portfóliós befektetések, amit Nyugaton a középosztály igen nagy csoportjai vásároltak, nem hozzák meg a várt jövedelmet (King 2010). Ráadásul az alapárucikkek, mint az élelmiszer és az energia ma már drágul, ellentétben a holland XVIII. századi fejleményekkel. Nem csoda: a kelet-és dél-ázsiai urbanizáció, és a globális Kelet és Dél felemelkedő középosztályai igen nagy nyomást gyakorolnak a világ véges erőforrásaira. Ma már nincsenek új területei a nagygazdasági agrártermelésnek, mint a XVIII. és XIX. században, és noha Hubbert téziséét vitatják (Reyna – Behrends 2008) nem kétséges, hogy a jövőben értékes és ritka kincs lesz az energia. Más szavakkal, az olcsó árucikkek és a kompenzációs ingatlanvagyon felfelé ívelő trendje megfordul, és csökkenti a vásárlóerőt a magterületeken. Mint a klasszikus holland példában, a társadalmi polarizáció és oligarchizálódás, ami korábban nem volt a nyilvánosság szeme előtt, ma sokkal nyíltabban és több helyen is megjelenik. Az óriási közadósság éles vitákat eredményez majd arról, hogy ki és milyen kiadást fog fedezni a jövőben.

Szuverenitás és etnikai csoportok az új-régi Európában

Friedmanék munkája a nagy korszakok felé orientálódik. Erős oldalát jelentik a tőke áramlásának globális és transzhistorikus viszony- és kapcsolatrendszerei, a hegemon ciklusok és az identitásképzés folyamata. Ezeknél a témáknál a munka világos és előremutató. Intuitíven úgy éreztük, hogy az a financiaális szakasz, amelyben a kozmopolita ideológiákat támogató globalizált elitek szembekerülnek a javaiktól megfosztott népi rétegekkel, akik kollektivista nemzeti-etnikai mítoszokat szegeznek velük szembe, az új-régi világ nagy részére is helytálló. A mai Európában az elmúlt húsz évben kérelhetetlenül erősödik a nacionalizmus, olyan kulturális-osztályalapú választóvonalak mentén, amelyekről Friedmanék írnak (Berezin 2009; Gingrich – Banks 2005; Kalb – Halmai 2011; Mudde

2007; Eatwell – Mudde eds. 2009). A nacionalizmus erősödése egyidejűen zajlott azzal a folyamattal, amikor a nyugati államot és közpolitikát, ha egyenlőtlen mértékben is, de elfoglalta a pénztőke. Ennek az a következménye, hogy úgy tűnik, a demokratikus démosz valóban „etnikai csoportokra” esik szét, amelyek feltámasztják az organikus nemzet fétisét az állítólagos kulturális „betolakodókkal” szemben, legyenek azok felül vagy alul a társadalmi ranglétrán. A másik oldalon pedig megjelenik egy kozmopolita elit, amelyik elsősorban, úgymond, a „humanitással” szolidáris, miközben a nemzettudata háttérbe szorul. Ezen kulturális osztályformálódás egyik empirikus mutatója a folyamatosan csökkenő részvételi arány a választásokon, legyenek azok helyiek, országosak vagy európaiak; csak azok a pillanatok képeznek ez alól kivételt, amikor az etno-politikus vállalkozók részvételre mozgósítják a nem-szavazókat egy olyan populista, neonacionalista választáson, ami aztán még inkább a kulturális jobboldal felé tolja el a teljes politikai spektrumot.

Mindazonáltal a GRA-nak (globális rendszerek antropológiája) empirikusabban kellene kezelnie a globális makro-folyamatok és a területiális kimenetek változatos mintázatát és összefüggéseit. Érvélemben ezt úgy is megtehetjük, hogy figyelmesen szemügyre vesszük az állam-tőke viszonytal kapcsolatos empirikus fejleményeket az egyes nemzetállamokban, és a tőke és osztály pontosan meghatározott relációs és intézményes koncepcióival helyettesítjük a weberi tőkefogalmat és Weber kultúráközpontú osztályfogalmát. Mi történik az osztállyal és az identitással a mai pénzügyi, gazdasági és társadalmi válság közepette Európában? És mit jelent ez a folyamat a GRA kulcsfogalmai számára?

A területiális kimeneteket a következők befolyásolják: hogyan tagolódik bele pontosan a terület a globális kapitalista osztályrendszerbe; az államépítés története, a belső viták és ellenzéki pártok, a domináns politikai-kulturális hagyomány; az osztályformálódás, osztálytapasztalatok és osztályszövetségek pontos lokális/globális paraméterei. A hatalom az a relációs kulcsstényező, ami közvetíti a pénzügyi nyomás és a beágyazott kulturális folyamatok között. Ezt a relációs hatalmat osztálykonfigurációként operacionalizálhatjuk – a hatalom kumulatív és dinamikus egyensúlya a tőkét és a munkát összekapcsoló szereplők között, amelyet az állam és a közsféra közvetít. A friedmani kozmopolita elit versus javaiktól megfosztott „bennszülöttek” kevésbé legyen tudományos következtetés, mint inkább aktív kutatási agenda, amit specifikálni, módosítani, dinamizálni és kontextualizálni kell; vagyis egyfajta strukturált kontingencia mellett érvelek.

Emlékezzünk a kulturális diskurzusok képlékenységére: ahogyan láttuk a klasszikus holland példánál, a populista organikus kulturális esszencializmusokat át lehetett alakítani és liberalizálni, amikor azokat elsajátították a politikailag aktív középosztálybeli szövetséges csoportok, és az állam ellen fordították jogaik követelését. Az Egyesült Államokban terjedő *Tea Party* mozgalom azt demonstrálja, hogy történetileg

libertariánus és individualista diskurzusok lehetnek organikusak, holisztikusak és kollektivisták, amint egy mitikus szabad népről beszélnek, amelyik szembe fordul a globalizált nagytőke által elfoglalt állammal. De kozmopolita, liberális, individualista diskurzusok is radikalizálódhatnak és kollektivizálódhatnak, ha jog-orientált, népi ideológiákra van szükség, ahogyan azt láthattuk a késő XVIII. század forradalmaiban. Az identitáspolitika jellegét az osztályszövetségek határozzák meg, amelyek sokszor átírják, vagy át akarják írni az állam és a nemzet sajátosságait, és kisajátítják, átformálják az államépítés történeti ideológiáit. De van egy lényegi térbeli aspektusuk: a nemzet beillesztése a globális kapitalista rendszer egyik részébe óriási változást jelent mind történelmileg, mind pedig a jelen időben. Az, hogy az állam magállam vagy pedig (fél) periféria, nagy különbséget jelent a globális tőkével szemben. Ugyancsak különbséget jelent az osztályformálódás folyamatát, összetételét, viszonyrendszerét és diskurzusvilágát tekintve is. A nemzeti történelem a világrendszerben olyan momentum, ami végül is összekapcsolódik azzal a kérdéssel, hogy egy állam ma liberális, volt gyarmati, volt fasiszta vagy pedig posztoszocialista ország.

Friedmanék értelmezési keretében különösen az alsó középosztály marad alulreprezentált. Mintha ott „lőgnának” valahol a globalizált kozmopolita elit és felső középosztálybeli támogatóik, valamint az elszegényedett, „bennszülött” nép között, és mindkettő gyakorolna rájuk valamilyen hatást. Az alsó középosztály és a munkásság felső rétege alkotja azt a küzdőteret, ahol a kozmopolitizmus és az etnikai nacionalizmus hegemóniáit kialakítják.

A „új-régi Európa” (Anderson 2009) nagyon különleges kontextusa a küzdelem ezen folyamatainak. Míg az Unió nem átlátható és nem demokratikus, már erősen neoliberális befolyás alatt álló felső struktúráit elfoglalják a globális és részben finanszírozott érdekek (európai csavarral), addig a ma még nominálisan szuverén demokratikus nemzetállamok maradnak meg az elsődleges küzdőterei a társadalmi reprodukció és újraelosztás népi politikájának. Ugyanakkor az új Európa magába foglal egy régi kapitalista magterületet, ami óriási mennyiségű tőkét exportál, és egy nagy perifériát Délen és Keleten, ami különböző összetételű tőkejavakat fogad. Az északnyugati államokat és az Uniót érett kapitalista uralkodó osztály irányítja. Ezen államoknak és uralkodó osztályaiknak sokkal több erőforrás áll rendelkezésükre ahhoz, hogy állampolgáraikkal és munkásaikkal tárgyaljanak, mint a periféria államainak és elitrétegének; nagyobb tere van a kompromisszumnak. A magállamok állampolgárai elvileg közvetlenül is tárgyalhatnak a nemzeti tőkével – noha tárgyalóerejük nem ér el az EU-ig vagy a nemzetközi szervezetekhez, és befolyásuk masszívan hanyatlik a globalizáció és finanszírozás jelen korszakában. Ezeket az államokat valószínűleg szilárdan tartják majd befolyásuk alatt a magterületek pénzügyi szereplői. Középosztályuk egyre inkább integrálódik az utóbbiak által menedzselte globális hálóz-

tokba (Panitch – Konings 2009), ami, úgy tűnik, gyengíti valamelyest a választóvonalat a kozmopoliták és a nép között. A perifériák azonban nem rendelkeznek saját érett kapitalista osztályokkal, és a rendelkezésükre álló erőforrások sem elegendők. Állampolgáraik nem a tőkével alkudoznak, hanem a kormányzó elitekkel, akik a maguk részéről pedig a globális tőkével alkudoznak. Ha a tőkének nem tetszik a felajánlott alku, bármikor odébbállhat tárgyalni egy másik perifériális állammal. Ezt jelenti a „függő kapitalizmus”. Ez a helyzet képlékennyé teszi a politikát olyan országokban mint Görögország vagy Magyarország, de gyakran kevésbé hatékonyá, mint a magállamokban, például Németországban vagy Franciaországban.

Az Egyesült Tartományok klasszikus példája megmutatta, hogy a pénzügyi oligarchiától való emancipációnak igen erős volt a nemzetközi viszonyrendszere. Amint láttuk, a küzdőtér transznacionális volt, és a világrendszerben is kiterjedt hálózattal rendelkezett. A mai európai viszonyrendszer a nemzetközi beágyazottság tekintetében erősen ellentmondásos kontextust formál. Egyfelől, biztosítja a politikai harcok azonnali nemzetköziségét, mert az alapvető politikai kérdések mindig közvetlen módon érintik az EU íratlan alkotmányát és egyensúlypolitikáját. Emellett az EU politikája maga is gyakorol valamelyest szinkronizáló és uniformizáló hatást a nemzeti politikákra és küzdelmekre.

Másfelől azonban az EU-struktúra befagyaszítja – látszólag nemzeti szinten – a formális szuverenitást, az elszámoltathatóságot és a demokratikus versenyt, miközben megakadályozza a pénzügyi és társadalmi politika európaizálódását. Így nemzeti keretek közé zárja a népi politikát, intézményesíti a nemzetek versenyét a globális tőke kegyeiért, és az EU-n belüli befolyásért, ezért menthetetlenül erősíti a nemzeti identitáspolitikát. Ergo: az EU mélyen ellentmondásos mechanizmus. Szponzorálja a tőke és az elitek internacionalizálódását, ugyanakkor lokális „otthonába” zárja a globalizáció népi politikáját, ami ezért nagyon is defenzív jelleget ölt. Struktúrája folytán az EU felnagyítja azt a Friedmanék által leírt trendet, amikor a kozmopolita elittel szemben a nép egyre inkább az etnikai nacionalizmus útjára lép.

A holland-magyar nacionalista avantgardisták

Vegyünk két nagyon különböző és mégis hasonló esetet: Magyarországot és Hollandiát – ez csak nagyon felszínes bemutatás lehet a területi korlátok okán; a komoly etnográfiai kutatásokat számos európai szintéren lásd: (Kalb – Halmi eds. 2011). Hollandia a kapitalista centrum történelmi magja, a liberális kozmopolitizmus szülőhazája, és az 1980-as évek óta a tőke finanszírozásának és internacionalizálódásának modell-állama. Magyarország a kelet-közép-európai periférián helyezkedik el, történelmi generátora a liberális, organikus és fasiszta nacionalizmusoknak éppúgy,

mint a szocializmusoknak, és a mai posztzocialista időszakban mesz-sze a legtöbb egy főre eső külföldi tőke fogadó országa az EU-nak (a GDP-hez viszonyítva). A két nagyon különböző ország azonban a mai helyzetben igen hasonló neonacionalista, etnikai nacionalista politikai hegemoniákat produkált. A nagy különbségek ellenére azt mondhatjuk, hogy ez a két ország a XXI. századi európai neonacionalista avantgardisták „úttörője”.

Magyarország sokáig a posztkommunista átmenet mintagyereke volt. Egy olyan kapitalista átmenet során, amelyet az egykori szocialisták irányítottak, sokkal gyorsabban zajlott le a privatizáció, mint más kelet-közép-európai országban, és magasan nagyobb volt a külföldi tőke részaránya a folyamatban. Az európai ipari magterületekhez való közelség, a jó technológiai alapok és a szakképzett, olcsó munkásság (2008-ban 400 eurós átlagbér) komoly exportsikereket hozott az országnak. 1995 és 2005 között a kelet-közép-európai országok többé-kevésbé hasonlóan vonzó célpontot jelentettek a nyugati tőkének, mint Kelet-Ázsia. A külföldi tőke nagy részét vagy új gyárakba vagy pedig a pénzügyi és telekommunikációs szektorba fektették be. Ezek az új gyárak gondoskodtak arról, hogy a keleti perifériák jóval nagyobb exportbevételeket hozzanak a magállamoknak, mint az EU mediterrán perifériájának turistaipara. Azonban a külföldi vállalatoknak adott adókedvezmények és a nyugati beszállítók alkalmazása miatt ez az új ipari bázis nem tudta megfelelően kompenzálni a szocialista ipar összeomlását. Az 1990-es évek elején több mint 1,5 millió állás szűnt meg Magyarországon (egy tízmilliós országban). Az aktív munkások száma jóval a nyugat-európai átlagok alá zuhant, és azóta sem tudta elérni a nyugati átlagokat. A befektetések az ország nyugati részén és a fővárosban koncentráálódtak, és nem segítettek megakadályozni a keleti és déli régiók (további) leszakadását. A keleti részeken koncentráló roma lakosság elvesztette munkahelyét, és tartósan munkanélküli és súlyosan diszkriminált népcsoporttá vált, akik szociális és állami segíelyekből, informális jövedelmekből és etnikai hálózatokból kénytelenek megélni. A kordkedvezményes nyugdíjak valamelyest mérsékeltek a szocialista ipar összeomlásának következményeit, de súlyosan megterhelték az állami büdzsét, egy olyan államét, amely már az átmenet elején is az egykori keleti blokk leginkább eladósodott országa volt (Magyarország 1982 óta tagja az IMF-nek).

Magyarországon 1995-ben vezették be az első komoly megszorító csomagot az IMF követelésére. Azóta az olyan társadalmi juttatások, mint a lakás- és energiaár-támogatás vagy a családi segíelyek, kedvezmények, folyamatosan a „reformok” kedvelt célpontjai. A kis informális és kényszervállalkozások tömege (amelyek közül sok igen ingatag helyzetű) egyoldalú adórendszer létrejöttéhez vezetett, ahol valójában csak az állami alkalmazottak fizetnek adót, illetve a transznacionális tőke fizet (magas) adókat. A kelet-közép-európai országok lehettek ugyan kedvelt célállomásai a globalizált tőkének, de a „sikerés átmenet” valódi

tapasztalata sok lakos számára a teljes elszegényedést vagy a tartósan alacsony életszínvonalat jelentette, és nem a remélt felfelé való mobilitást (Kalb 2009). 2005-re a társadalomtörténész Bartha Eszter kutatásában a győri alsó középosztály, szakképzett munkásság sok tagja panaszkodott arról, hogy becsületes munkával egyre nehezebb lakást, autót vásárolni, a gyerekekről gondoskodni és általában a tisztességes megélhetést biztosítani, mint a szocializmus idején (Bartha 2010).

Ami ezt a tapasztalatot még nehezebbé tette, az az volt, hogy a privatizációt és az állami neoliberális politikát olyan politikus és vállalkozó elit menedzselte, amelyiknek gyakran volt szocialista háttere, és most blairista szociáldemokratává avanszált (otthon posztkommunistaként váltak ismertté). Ennek két következménye volt a helyi politikára. Először, mint ahogy más kelet-közép-európai országból is, hiányzott egy olyan baloldal, amelyik nyilvánosan is felvállalta volna a neoliberális politika bírálatát és a javaiktól megfosztott emberek sérelmeit, mivel minden „progresszív erő” egy szűk politikai centrum köré koncentráldott, ami a politikai liberalizmust gazdasági neoliberalizmussal vegyítette. Ez magába foglalta az egykori ellenzék „antipolitikus” értelmiségi közszereplőit, akik tömegesen fordultak vagy a neoliberalizmus vagy pedig a konzervatív jobboldal felé (Tamás 1999). Így alig-alig kaptak nyilvánosságot a neoliberalizmus ellenzői, míg a média gyakran nevezte civil társadalom-ellenesnek a tiltakozásokat, és az „átmenet veszteseit” tette felelőssé sorsukért (Buchowski 2006; Kalb 2009a; 2009b).

Másodszor, a posztoszocialista átmenet azon mítoszai szellemében, amelyek a keleti periféria elmaradottságáért a szocializmust és nem az azt megelőző feudalizmust teszik felelőssé, a felhalmozódott privát frusztrációk egyre inkább a posztkommunistákra irányultak, akiket azzal vádoltak, mint más kelet-közép-európai országokban is, hogy kifosztják az országot és „álkapitalizmust” építenek, ami csak akkor lesz hasonló a „valódi kapitalizmushoz”, ha a posztkommunistákat eltávolítják a hatalomból (Ost 2005; Kalb 2009a; 2009b; Bartha 2011; Halmai 2011).

Az 1990-es évek végén Csurka István pártja, a MIÉP kapott némi támogatást vidékről ezzel a retorikával (lásd Bartha 2011), de csak 2002-től történt komolyabb változás, amikor a Fidesz konzervatívjai, miután nem tudtak választást nyerni a német CDU-hoz hasonló polgárközpontú választási programmal, elkezdtek figyelembe venni a populáris frusztrációt (Halmai 2011). Választási szempontból be kellett törniük az 1960-as és 1970-es években felépült panelházak választóközreteibe, amelyek lakosai hálások voltak a szocialistáknak a lakásukért – amiket az 1990-es években gyakorlatilag fillérekkért megkaptak – és a nyugdíjukért. A Fidesz egyre nyíltabb nacionalista retorikára váltott át, gondoskodó és versenyképes nemzetet kínált az „átmenet veszteséinek”, mint az általuk érzékelt transznacionális lojalitások és a posztoszocialista korrupció ellenszerét. Neonacionalizmusa azonban egyre inkább hagyományosan baloldali témákat artikulált, mint a kórházak privatizálásának ellenzése, a társadalmi

jtatások megnyirbálása elleni tiltakozás vagy a korrupt privatizációs ügyek leleplezése, amelyek visszhangra találtak a szélesebb publikum körében. A jobboldali mobilizáció a „nemzet kirablása” miatt hónapokon át tartó tüntetéssorozatot eredményezett a posztoszocialisták ellen a parlament előtt 2006 őszén, miután a miniszterelnök elismerte, hogy a választások előtt nem mondott igazat Magyarország pénzügyi helyzetéről. A nagy demonstrációk ellenére a kormány az IMF és az ECB (Európai Központi Bank) felszólítására újabb megszorító csomagot léptetett életbe. A Fidesz radikális szárnyán létrejött egy szélsőségesebb politikai formáció, a Jobbik. Részben hasonló szimpatizánstáborral és hasonlóan neonacionalista retorikával a Jobbik a Fidesznél is radikálisabban hangzottatta „a nép szükségleteit” – munkahelyeket, nemzeti foglalkoztatási programot, a romák kényszer-iskoláztatását, a pénztörke elleni védelmet, biztonságot –, illetve támadta a „nép ellenségeit”: a bűnöző romákat és a kozmopolita elitet, akik megrontják a nemzetet. Ráadásul a Jobbik szoros kapcsolatokat ápol a Magyar Gárda nevű paramilitáris alakulattal, ami megfélemlítő felvonulásokat szervezett a romák lakta falvakban, és Budapesten is tartott rendezvényeket. Az 1930-as évek fasiszta zászlói megjelentek a mai Budapest utcáin, és sok bosszúszomjas blogot is lehet olvasni az interneten. Úgy tűnik, mintha az ország valamifajta „tisztítóháborút” vívna Kun Béla, Rákosi és Kádár szellemével, akik most úgy jelennek meg, mintha közeli szövetségben álltak volna a nemzetközi erőkkkel, és kisded érdekeikért kiárusították volna azoknak a nemzetet. A 2010-es választásokon igen sok korábban nem-szavazót sikerült mobilizálni (75% szemben a szokásos 55%-kal). A Jobbik 17%-ot szerzett, miközben a Fidesz óriási többséget kapott (az országgyűlési helyek 70%-át szerezte meg), és messze nagyobb támogatással tudott jobboldali populista kormányt alakítani, mint más európai országok jobboldali pártjai. Így tehát Magyarországon kialakult a neonacionalista jobboldal erős hegemon blokka a XXI. századi Európában.

A pénzügyi válság eskaláló szerepet játszott a neonacionalista kimenetelben. Magyarország EU-csatlakozásának kontextusában az európai bankok igen nagy eurós hiteleket adtak a magyar lakásvásárlóknak 2002 és 2008 között. Ez valamennyire kompenzálta őket a transznacionális munkaadókkal szembeni gyenge alkupozíciókért és a stagnáló átlagbérekért. Sőt, felruházta őket a fogyasztói jólét és fogyasztói lehetőségek egyfajta illúziójával – hiszen gyakorlatilag szinte az összes posztoszocialista lakást meg tudták vásárolni a korábbi bérlők. És valóban, a nagy összegű euró kölcsönök a gyakorlatban is megerősítették a sikeres átmenet és a Nyugathoz való felzárkózás népszerű köznarratíváit; az euró-alapú kölcsön volt a napugár a posztoszocialista horizonton. A globális pénzügyi válság azonban tönkretette a fogyasztói hitel-pártot: a Magyarországon aktív osztrák bankok, miután komoly veszteségeket könyvelhettek el a globális pénzpiacon, és emellett szembesültek a likviditás súlyos apadásával 2008 végén és 2009 elején, nem voltak abban a helyzetben, hogy

tovább görgessék a lokális privát adósságokat. A hitel váratlan apadása számtalan adóst fenyegetett fizetési képtelenséggel Magyarországon és más kelet-közép-európai országokban. Ez a kockázat, amit felnagyított a globális spekuláció, azonnal leértékelt a forintot, ami tovább erősítette azokat a félelmeket, hogy a helyi adósok nem tudják visszafizetni keményvaluta-alapú kölcsöneiket.

Az osztrák pénzügyi szakemberek elintézték egy 25 milliárdos kölcsönt Magyarországnak az IMF-en és az ECB-n keresztül, mintegy ütközőként a nemzetközi bankok és a forint között. Ez új struktúra volt: a magyar államnak szerény adóssága volt más EU-országokhoz képest, és nem volt szüksége ekkora IMF-hitelre az ország finanszírozásához. Azért kellett ezt a kölcsönt felvennie, mert a nemzetközi piacokról eltűnt a hitel, és félték a magyar adósok fizetési képtelenségétől. A magyar államnak kellett átvállalnia az osztrák bankok kockázatát. A kölcsönnek azonban olyan neoliberais strukturális feltételei voltak, amelyekért az IMF-et már régóta kritizálták, mint például a kórházak privatizálása, a vizitdíj bevezetése, a jóléti kiadások lefaragása, a közsféra fizetéseinek és a nyugdíjaknak a csökkentése stb. – amit a szervezet vezetője, a francia szocialista Strauss Kahn nyilvánosan cáfolt. A posztoszocialista kormányt övező mély bizalmatlanság légkörében számtalan „városi legenda” övezte ezt a hitelfelvételt. A jobboldal egyes szószólói azt sugalmazták, hogy a megszorító intézkedéseket maga a magyar kormány javasolta az IMF-nek, hogy még több szenvedést okozzon a nemzetnek.

Amikor az új populista jobboldali kormány hivatalba lépett 2010 késő tavaszán, rögtön hozzálátott mind a „bűnrészességgel” gyanúsított miniszteriumi pénzügyi szakemberek, mind pedig az osztrák bankok megbüntetéséhez, megbosszulva a magyar nemzet újabb „elárulását”. A Magyar Nemzeti Bank elnökének, egy posztoszocialista technokratának, aki nemzetközi céget működtetett Cipruson, 25 000 dollárról 8 000-re csökkentették a havi fizetését. Az ECB és az IMF nem habozott felhívni a magyar kormány figyelmét arra, hogy a magyar politikusok nem fenyegethetik a „Nemzeti Bank függetlenségét”, de a beavatkozás nem meglepő módon sikertelen maradt. Ezután a Fidesz pénzügyminisztere azzal fenyegetőzött, hogy Magyarország Argentínához hasonlóan leírhatja nemzetközi adósságait, ami a görög válság kontextusában komoly riadalmat okozott a nemzetközi pénzemberek körében. Amikor ez a képtelen fenyegetés lekerült az asztalról, a kormány kivetett egy relatíve magas egyszerű adót a bankszektorra, ami magasabb volt, mint bármely más országban, ahol megpróbálták a bankokkal is megfizettetni a pénzügyi válság okozta veszteségeket (kivétel volt Belgium) (*Financial Times*, 2011. 1. 12.). A Fidesz kijelentette, hogy a beszedett adóból egy nemzeti alapot kíván létrehozni, hogy megakadályozza a nem fizető adósok ingatlanának elárverezését, úgy, hogy megveszik a kölcsönöket a nemzetközi bankoktól. Emellett a kormány megtagadta az IMF kölcsön második részletének felvételét, és elzárkózott a további tárgyalásoktól az IMF képviselőivel.

Az ECB szakemberei erre kijelentették, hogy a nemrég létrehozott magán-nyugdíjpénztári vagyont, amit a Világbank erősen szorgalmazott, és amit nemzetközi bankok menedzseltek, nem számít bele a nemzeti megtakarításokba. Következésképpen a strukturális államhiány jelentősen emelkedett, és a kormányt az EU arra akarta rászorítani, hogy csökkentse az állami kiadásokat. Válaszlépésként a Fidesz egy merész húzással rátette a kezét a magán-nyugdíjpénztárakra, és így vitte le a deficitet, megelőzve a megszorítások újabb hullámát. Az őszi önkormányzati választásokon a Fideszt újfent megjutalmazta a hálás nemzet, és tovább növelhette erejét. Ezt a hatalmat arra használta, hogy lebontsa a fékek és egyensúlyok rendszerének számos elemét, beleértve az Alkotmánybíróság jogkörének megnyirbálását. És egy médiabiztossal is megfenyegette a liberális médiát, amelyik gyakran azonosította a magyar jobboldalt a fasizmussal. Hogy megszabályozzák az „arcátlan” médiát, a Fidesz-pártkatonák közül kikerülő biztos felügyelné a sajtó „méltóságát” és „tényszerű korrektségét” (*Népszabadság*, 2011. 1. 9.). A médiaszabadság korlátozását az EU szintén szóvá tette a magyar kormány. Ezenközben sokasodtak a magyar „önvédelmi szervezetek”, amiket hivatalosan nemegyszer „kulturális örökségvédő” egyletként regisztráltak.

Összefoglalva: Magyarországon a neoliberalizmussal, transznacionalizmussal és a tőke finanszírozásával jellemzett poszt-szocialista átmenet megteremtette a maga populist, neonacionalista ellenpólusát, még akkor is, ha ez az ország a tőkekihelyezés egyik vonzó célpontja volt. Friedmanék tézise beigazolódt, de úgy látszik, rossz példán.

A másik oldalon Hollandiából kifelé áramlott a tőke. Pénzügyi szektora az egyik legnagyobb és leginkább transznacionális Európában, amely a holland GDP-nél több mint négyszer nagyobb pénzmennyiség és költség menedzseléséért felel. Nyugdíj- és biztosítási alapjai az európai játékosok legnagyobbjai közé tartoznak. A közös alapok is jelentősen növekedtek az 1990-es és 2000-es években. A holland ingatlanok értéke 1990 és 2005 között 250%-kal emelkedett, amit a kormány nagylelkű adópolitikája is igen nagy mértékben szponzorált: a jelzálogok kamatát teljes egészében le lehetett írni az adóból. Igaz, a holland ipar az 1980-as években visszaesett, de később a gazdaságnak sikerült technikailag megújulnia, és létrejött egy kisebb, de nyereséges, nemzetközileg orientált high-tech szektor, ahol a fizetéseket csak igen szerény mértékben csökkentették (Visser – Hemerijck 1997). Ez olyan exporttöbbletet produkált, ami (egy főre számolva) hagyta Németországot és Kínát is, és létrehozta Európa legpozitívabb kereskedelmi mérlegét, amivel Hollandia lett az egész Unió legfőbb „fizetőembere”. Az európai sikert egy erős, csaknem fociault-i-benthami jóléti állam egészíti ki. A társadalmi juttatások biztonságát azonban a kedvezményezettek felett gyakorolt nagyobb ellenőrzés ellensúlyozza. A 2000-es években a holland munkanélküliség a legalacsonyabbak között volt az EU-ban (noha ennek fontos aspektusa a részmunkaidős foglalkoztatás), és a foglalkoztatottság elérte az USA

szintjét. A közmegegyezés szerint tehát Hollandia volt a globalizációs kor egyik legsikeresebb országa, amit kiemelkedően jól menedzseltek.

A politikai kép meglepő módon mást mutat. Attól a pillanattól kezdve, amikor az 1980-as évek végén a középbal párti kormány megpróbálta a jóléti állam kiadásait a restrukturálódó gazdasághoz igazítani, Hollandia egyre képlékenyebbé vált politikailag. A kormány csökkentette a rokkantnyugdíjak számát – a jóléti államközpontú gazdasági átalakítás következményeképpen 1990-ben már 1 millióan, a lakosság 7%-a részesült ilyen juttatásban, mert a feleslegessé vált munkaerőt átirányították a társadalmi juttatások rendszerébe. A rokkantnyugdíjak megnyirbálásának azonban megvolt a politikai ára: egyik első következménye lett a szociáldemokrata szavazók masszív és tartós távolmaradása az urnáktól, valamint a szavazók általános számának súlyos visszaesése (egyéb-ként is csökkenő érdeklődés mellett). Hosszú távon pedig megjelent és általános körben is elterjedt a „kultúrabeszéd”, amit az újságírók, a jóléti bürokraták, a politikusok, a biztonsági emberek és a kutatóintézetek is felkaptak és tovább népszerűsítettek.

Az első retorikai támadást a miniszterelnök intézte a rokkantnyugdíjasok ellen, amikor egy televíziós műsorban kijelentette, hogy „Hollandia beteg”, és azzal vádolta a gazdaság átalakításának áldozatait, hogy a felajánlott juttatásokért cserébe tiltakozás nélkül otthagyják állásukat. Egy masszív bürokratikus operáció során a többnyire idős embereket, akiket az állam beszélt rá arra, hogy vonuljanak ki a munkaerőpiacról, most azzal a „gyógyterápiával” biztatták, hogy térjenek vissza a munkaerőpiacra, pontosan abban a pillanatban, amikor az állások száma is gyarapodott. Ettől kezdve a jóléti rendszer és más közintézmények foltozgatása vagy átszabása lett minden politikai reform kulcseleme, legyen kormányon akár a középbal, akár a közéjobb. A program logikája az volt, hogy csökkenteni kell a kiadásokat, de meg kell menteni a jóléti és közintézményeket úgy, hogy közben növelni kell a foglalkoztatottságot, és modernizálni kell a gazdaságot.

A globális piacon elért hatékonyságnak azonban megvolt a társadalmi ára: 2005-re a rokkantnyugdíjasok száma ismét meghaladta az 1 milliót. Egyre több lett köztük a „szellemileg fogyatékos” fiatal. Ezeknek a fiataloknak a tanulási problémáin nem sokat segített egy alacsony költségű, centralizált és szuperhatékony oktatási gépezet, amely annak ellenére – vagy éppen azért –, mert retorikájának középpontjába állította az új „tudásipart”, a hatékonyságot kizárólag a kiadásokban és a rendszer által kibocsátott diplomák számában mérte. Ez csak egyik forrása volt a növekvő társadalmi elégedetlenségnek.

Még nyilvánvalóbban egyenlőtlenül és hierarchikusan oszlottak meg az erőforrások nemcsak a piaci szektorban, hanem a közszférában és a tágabb társadalomban is: ez volt a menedzseri bombaüzlet másik oldala. Nagyon sok holland vásárolt magának külföldön második otthont (2003-ig le lehetett vonni a hitelkamatokat az adóból), virágzott az antik autópiac,

a tengerpartokat ellepték a holland üdülők, a módosak pedig jachtokkal járhatták a tengereket. A Gini-mutató egyre kúszott felfelé, és még csak nem is mutatta az ingatlan-és pénzpiacokon felhalmozódott nyereséget, mert az általában nem adózott és nem volt bejelentve (Wilterdink 1993; 2000). Az átlagbéreket viszont rövid pórázon tartották, megőrzendő a versenyképességet; valójában az összes OECD ország közül Hollandiában volt a legnagyobb a reálbérek és a lakhatási költségek eltérése. A fiatalok és az alsó középosztályok kiszorultak a városokból, ami új lendületet adott a szuburbanizációnak, miközben a belvárosokat átalakították a professzionális-menedzseri osztályok és (kulturális) fogyasztásuk igényeinek megfelelően. A szociológusok az 1990-es évek közepén fedezték fel újra a szegénységet, és közel 1 millió embert tekintettek szegénynek. De ez nem hatotta meg a politikai osztályt, és a közvélemény sem nagyon reagált. A szakszervezetek beszéltek ugyan a problémáról, de nem mutattak erőt.

A harmadikutas szociáldemokrácia nem volt más, mint kompromisszum a régi munkáspártok jóléti menedzserei és a tőke valamint a jobboldal megkövetelte neoliberális gazdaságpolitika között, és Hollandiában találták fel, jóval azelőtt, hogy Blair és Giddens bevezették volna a fogalmat brit használatra, amit aztán exportáltak az Egyesült Államokba. A jóléti államot átfogóan újraértelmezték és újraszabták; az emberek „foglalkoztatásának” eszköze lett, azzal a céllal, hogy visszavezesse őket a rugalmas munkaerőpiacokra. A közszolgáltatásokból piac vezérelte vállalkozások lettek, ahol állandóan ellenőrizték a végeredményeket és az adófizetők pénze elköltésének hatékonyságát, olyan szigorúan, amire a Harvard Business School is büszke lehetne (Head 2011). Az 1990-es években Hollandiában a harmadikutas szociáldemokraták a történelemben első ízben keresték a szövetséget a VVD párt (Néppárt a Szabadságért és Demokráciáért) neoliberálisaival. Ez egy „kulturálisan konzervatív” klub volt, amelynek igen erős lobbistái voltak a holland munkaadók szervezetei, és emellett személyes szálak fűzték őket a biztonsági szolgálatokhoz. A biztonsági szerveknek komoly befolyásuk volt a politikai diskurzusra egy olyan országban, ami masszívan elmozdult a jogoktól a kötelességek és általában a biztonságpolitika szigorítása felé.

Az 1980 és 1990 közötti válságos évtized a bevándorlókat is súlyosan érintette. Jobban sújtotta őket a munkanélküliség és az erősödő verseny az állásokért, mint a „bennszülött” hollandokat. A helyieket az is felbőszítette, hogy a bevándorló férfiak feleségüket és gyerekeiket is áthozták Európába a családegyesítés nevében. Az 1990-es években a térbeli polarizáció a dszentrifikálódó belső és külső urbánus terek és a régi munkásnegyedek között éles szegregációhoz vezetett. A szegényebb családok között egyre több volt a bevándorló, akik a lerobbant városnegyedekbe koncentráálódtak. A munkanélküli bevándorló fiatalokat és azokat a gyerekeket, akik kimaradtak az iskolából, egyre inkább „társadalmi problémának” és „biztonsági kockázatnak” bélyegezték.

A politikai diskurzusok ezen összességét nevezem „kultúrabeszédnek”. Megszilárdította és kifejezte a szövetséget a neoliberalisok és a munkások között, és „kulturális problémává” degradálta a bevándorló fiatalokat. Paul Scheffer esszéje a multikulturális drámáról, amit a befolyásos *NRC Handelsblad* publikált 1999-ben, és a parlamentben is volt vita róla, már jelezte, hogy hegemónná vált a kulturális diskurzus (Ghorashi 2003; 2010). A szerző egyebek mellett azt fejtegette, hogy a multikulturalizmus megrekedt a puha illúzióknál, és a bevándorlók gazdasági problémáiról Hollandiában eltérő kulturális háttérük tehet. A társadalompolitika olyan hívószavait, mint befogadás és integráció, gyorsan felváltotta az asszimiláció türelmetlen követelése. A 2001. szeptember 11-ét követő világpolitikai események, a „terror elleni háború”, amelyben Hollandia a leghívebb európai támogatója volt az amerikai imperialista érdekeknek, tovább növelte a „kultúrabeszéd” népszerűségét. A hollandok valóságos kulturális háborúban érezhették magukat: a holland liberalizmus egy pillanatra visszatért XVII. századi háborús gyökereihez, miközben „hadat viselt” a muszlim zelóták, a nők elnyomói és a homofókok ellen mind az anyaországban, mind pedig az egész világon, akár a Hindukus magaslataiban is. És, mint a futballban, mindenáron nyerni akart.

Pim Fortuin volt az, aki először felfedezte Hollandiában a „kultúrabeszéd” potenciális választói mozgósító erejét. A xenofób kártya kijátszásával mobilizálni tudta a legnagyobb potenciális szavazóréteget az országban: a nem-szavazókat. Ha nem lőtték volna le, megszerezte volna a győzelmet. Másodosztályú közértelmiségiek léptek a helyére: Hirsi Ali és Van Gogh egy mediatizált anti-izlamista spektakulumot prezentáltak, mígnem az utóbbit meggyilkolta egy tökéletesen integrált fiatal muszlim, az előbbi pedig biztonsági őrizet mellett az Egyesült Államokba menekült (lásd még Buruma 2006; Ghorashi 2003). A szociális tárca új VVD-miniszterasszonya, aki korábban egy vidéki börtön igazgatója volt, saját politikai mozgalmat indított („Büszke vagyok Hollandiára”). A kulturális háború ezen kontextusában az *NRC* címlapon hozhatta, hogy a szexuális erőszakot a kulturális háttér magyarázza – úgymond, tudományosan bizonyítva. És a kormányzati kutatóközpont, amely az orwelli ízű „Társadalmi és Kulturális Terviroda” (SCPb) nevet viseli, azzal örvendeztette meg megbízóit, hogy kidolgozott egy tudományos „modernitás-indexet”, ami szisztematikusan tagadja, hogy a muszlim bevándorlók „egykorúak” lennének az autochton hollandokkal (Fabian 1983), akik természetesen a modern individualizmus eszményképei voltak. A kultúrabeszéd azonban nemcsak a xenofóbiának adott újabb lökést. A türelmetlenség és a frusztráció magukról a hollandokról is szólt, akiket mintha a „bennszülött” hollandok is egyre inkább zavarnának. Egyre jobban terjed a zéró-tolerancia, és az ellenséges hangulatot tovább tüzezi az egyre gyűlölködőbb, eszeveszettebb és kifejezettebben ostoba blogok elszaporodása. Ennek „ellenszeréként” a holland iskolák és szülők egyre gyakrabban fedeznek fel „szuperintelligens” holland gyerekeket, akiket persze elhanyagoltak a

bürokratikus intézmények és az iskolák, viszont feltétlenül megérdemlik a hivatalos támogatást.

Fortuin és Van Gogh meggyilkolása óta az okos holland szavazók behúzták a féket, és a kereszténydemokrata Jan Peter Balkenendét támogatták, aki Harry Potter-szerű külsejével nem igazán kelti egy „született” politikus benyomását. A kultúrabeszéd azonban továbbra is virágzik, sőt intézményesül. Geert Wilders újakezdte Fortuin támadásait a muszlimok ellen, és 2005-ben a VVD-ből kilépve megalapította saját pártját, a PVV-t (Szabadság Párt). Ugyanazt a fehér, munkás, nem-szavazó réteget célozta meg az ország dezindusztrializált, szuburbanizált területein, Limburgban, Helmondban, Nyugat-Brabantban, Rotterdam körül, Hágában és Almerében, mint elődje. Állandó őrizet mellett és gyakran változtatva lakhelyeit Wilders olyan követelésekkel borzolja a közvéleményt, mint például a „turbán és csador szemétadó” (a szennyező fizet: az egész parlament kacag), a Korán betiltása, erőszakos repatriálás, és az amerikai–izraeli konzervatívok által szponzorált iszlámellenes fasiszta narratíva más elemeinek átvétele.

2010-ben, amikor a Fidesz és a Jobbik lett a magyar országgyűlési választások nagy nyertese, Wilders arathatta le azt a kétes dicsőséget, hogy ő lett az egyik legnagyobb nyertese annak a választásnak, ami 1945 óta a legszélsőségesebb jobboldali kimenetet produkálta (pártja több mint 15%-ot szerzett). A VVD mindig is a magáévá tette a kultúrabeszédet, a neoliberális nacionalizmust, a bevándorlás-ellenes politikát, és erősen lobbizott a biztonságpolitika szigorításáért. De most, amikor Wilders kisajátította ezeket a jelszavakat, a VVD igen ügyesen arra a témára fókuszált, ami fennállása óta először tette nagy középosztálybeli párttá: az ingatlanulajdonosok biztonságára és pénzügyi védelmére. A VVD ingatlanulajdonosai és Wilders neonacionalistái együttesen egy potenciálisan erős történelmi blokkot alkottak: a financializálódás és neoliberalizmus kedvezményezettjei és kárvallottjai egy közös „népfrontba” tömörültek az 1970-es évek multikulturális diskurzusát és jogait hangoztató vezető elittel szemben.

Miután a pénzügyi válság költségeit sikeresen áthárították a közszférára, új szakaszba lépett a jóléti állam körül folyó harc. A holland spektrumpártok mindenhol megszorításokat szorgalmaztak. A politikusok és technokraták Északnyugat Európa leghosszabb listájával álltak elő arról, hogy hol kell megnyirbálni az állam kiadásait, ha az ország sikeresen akar versenyezni a globális tőke kegyeiért (és megverni más európai országokat a kamattláb frontján). A Holland Nemzeti Bank technokratái azonban évek óta az ingatlanlufi ellenőrzött deflációját sürgették, és égető politikai szükségszerűségnek állították be az adókedvezmények fokozatos csökkentését. A javaslatok mögé álltak a szociáldemokraták és a kereszténydemokraták egy része, akik lehetőséget láttak arra, hogy ha más irányba terelik a megszorításokat, akkor nem kell hozzányúlniuk a jóléti szolgáltatásokhoz, amiket együtt teremtettek meg. Mivel azonban a

jóléti politika folytatását támogatták, szemben az ingatlanulajdonosokkal, vereséget szenvedtek a választásokon. A holland szavazók meghatározó része ragaszkodott inflálódott ingatlanvagyonuk állami védelméhez és a biztonsághoz, és ennek fejében hajlandó volt elfogadni az oktatási, a kulturális és a jóléti kiadások masszív lefaragását és a xenofób érzelmek (további) felkorbácsolását a holland társadalomban. Emellett leszavazták az „európai társadalmi transfereket” a „rosszul irányított és tékozló perifériára”.

Következtetések

Ma két avantgardista nemzet van Európában, ahol megfigyelhetjük a friedmani kettős polarizáció folyamatait: Magyarország és Hollandia. A GRA értelmében Magyarország nem számítana ilyen esetnek, mivel a tőkekihelyezés egyik célpontja, de anticipálja a holland esetet. A holland etno-nacionalizmus azonban nem a saját transznacionális pénzügyi elitjét tekinti az egyik fő fenyegetésnek, ahogyan a GRA sugallja. A mai holland nacionalizmus, ami a Nyugat egyik leginkább finanszírozott államában született újjá, egészen pontosan vidékről hódította meg a holland állam urbánus és kozmopolita szívét, úgy tekint önmagára, mint ami megérdemelt harcot vív a baloldal multikulturális, urbánus elitje ellen, amelynek bevándoroltjait asszimilációval és deportálással fenyegeti, de – ezt mi tesszük hozzá – eszében sincs harcolni a tőke és a „járulékos” társadalmi egyenlőtlenségek, oligarchiák és a neoliberális menedzserizmus ellen. A szélsőjobb inkább a holland *tőkéért* harcol: síkraszáll azért, hogy állami pénzen mentse meg a bankokat, és szó sincs bankadóról. Vitathatatlan tény marad, hogy a pénz elfoglalta az államot. Beérik azzal, hogy propagandájukban masszívan ostorozzák az urbánus kulturális elitet, amelyik az évek folyamán megengedte a neoliberális jogfosztásokat, miközben magát a tőkét és a tőkeviszonyokat nem éri támadás. Az urbánus kulturális elit kritikája helyettesíti a valódi rendszerkritikát. A magyar neonacionalizmus, ami hasonlóan vidékről vette be a fővárost, szintén ellenségesen tekint a liberális és posztszocialista urbánus kulturális elitre, amelyik, úgy mond bűnrészes a „nemzet” kifosztásában. De a holland esettől eltérően a magyar neonacionalizmus keményen támadja a nemzetközi tőkét és az európai pénzügyi érdekeket, melyek képviselőire úgy tekint, mint a valódi, és persze egymással szövetséges gazemberekre. A liberális individualizmust, a történeti holland örökséget a holland neonacionalizmus holland organikus identitásként értelmezi újra, amelyet „ideálisan” minden más nemzetből megtagad, beleértve számos európai szomszédját, míg a magyar neonacionalizmus a nemzet történeti, organikus koncepcióival operál, hogy munkahelyeket és jólétet ígérjen a „nemzetnek”, és kemény büntetést helyezzen kilátásba a nemzetközi pénzügyi „ragadozók” és a „cigánybűnözők” számára. Ahogyan

tanulmányomban hangsúlyoztam, ezen paradoxonos kimeneteleket a lokális/globális osztályformálódás folyamatai magyarázzák, valamint az állam–pénz kapcsolat körüli harcok, amiket a GRA vagy nem anticipál, vagy pedig gyengén artikulál.

Végezetül, úgy tűnik, hogy az európai arénában csak akkor várhatunk egy új, progresszív, individualista és modernista programot, ami eltér a mai perverz holland neonacionalista változattól, ha Európa fragmentált, technokrata térből maga is politikai térré alakul. És valóban, ha maradnak az önmagukba zárt, kis vagy közép nagyságú nemzetállamok, amelyeket csak a saját problémáik és lokális igazságai érdekelnek, és könnyű, készséges játékszerei a transznacionális tőke „oszd meg és uralkodj” elvének, akkor nagyon kicsi az esélye annak, hogy új, progresszív és befogadó projektek is elindulnak a defenzív, regresszív és gyakran nyilvánvalóan narcisztikus etno-nacionalista változatok helyett. Ha mindez nem változik, akkor a új-régi Európáról általában is elmondható, hogy termékeny talaja lesz a hiábavalóságok máglyájára vonatkozó friedmani jóslatoknak.

Irodalomjegyzék

- Anderson, Perry 2009: *The New Old Europe*. London, Verso
- Appadurai, Arjun 1996: *Modernity at Large*. Minneapolis, University of Minnesota Press
- Arrighi, Giovanni 1996: *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of our Time*. London, Verso
- Arrighi, Giovanni 2000: Globalization, State Sovereignty, and the Endless Accumulation of Capital. In: Don Kalb et al.: *The Ends of Globalization: Bringing Society Back In*. Lanham, Rowman and Littlefield, 125–150.
- Asad, Talal 2004: Where are the Margins of the State? In: Veena Das – Deborah Poole (eds.): *Anthropology in the Margins of the State*. Oxford, James Curry, 279–288.
- Augar, Philip 2005: *The Greed Merchants: How the Investments Banks Played the Free Market Game*. New York, Portfolio
- Bartha Eszter 2010: Because it can't make me Happy that Audi is Prospering: Working Class Nationalism in Hungary after 1989. In: Don Kalb – Gabor Halmi (eds.): *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. Oxford – New York, Berghahn Books, 156–193.
- Bayart, Jean Francois 2009: *The State in Africa: The Politics of the Belly*. London, Polity Press
- Berezin, Mabel 2009: *Illiberal Politics in Neoliberal Times: Culture, Security and Populism in the New Europe*. Cambridge, Cambridge University Press
- Bosswell, Terry – Chase-Dunn, Christopher 2000: *The Spiral of Capitalism and Socialism: Toward Global Democracy*. Lynne Rienner
- Brenner, Robert 1993: *Merchants and Revolution: Commercial Change, Political Conflict and London Overseas Traders, 1550–1653*. Cambridge, Cambridge University Press

- Brenner, Robert 1987: The Agrarian Roots of European Capitalism. In: T. S. Aston – C. H. E. Philpin (eds.): *The Brenner Debate*. Cambridge, Cambridge University Press, 213–328.
- Brewer, John 1988: *The Sinews of Power: War, Money, and the English State, 1688–1783*. Boston MA, Harvard University Press
- Buchowski, Michal 2006: The Specter of Orientalism in Europe: From Exotic Other to Stigmatized Brother. *Anthropological Quarterly* 79 (3), 463–482.
- Buruma, Ian 2006: *Murder in Amsterdam: Liberal Europe, Islam, and the Limits of Tolerance*. New York, Penguin Books
- Clarke, John 2004: *Changing Welfare, Changing States: New Directions in Social Policy*. London, Sage
- Clarke, John 2008a: Living with/in and without neo-liberalism. *Focaal – European Journal of Anthropology*, 51, 135–147.
- Clarke, John 2008b: Reply: Power, politics, and places – What's not neo-liberal? *Focaal – European Journal of Anthropology*, 51, 158–160.
- Collier, Stephen – Ong, Aihwa (eds.) 2004: *Global Assemblages: Technology, Politics and Ethics as Anthropological Problems*. Oxford, Wiley Blackwell
- Eatwell, Roger – Mudde, Cas (eds.) 2009: *Western Democracies and the New Extreme Right Challenge*. London, Routledge
- Fabian, Johannes 1983: *Time and the Other: How Anthropology makes its Object*. New York, Columbia University Press
- Ferguson, James 2006: *Global Shadows: Africa in the Neoliberal World Order*. Durham, Duke University Press
- Ferguson, Niall 2004: *Empire: How Britain Made the Modern World*. London, Penguin
- Financial Times* számai
- Friedman, Jonathan (ed.) 2003: *Globalization, The State, and Violence*. Lanham, Altamira Press
- Friedman, Kaysa – Friedman, Jonathan 2008a: *Modernities, Class, and the Contradictions of Globalization. The Anthropology of Global Systems*. Lanham, Altamira Press
- Friedman, Kaysa – Friedman, Jonathan 2008b: *Historical Transformations. The Anthropology of Global Systems*. Lanham, Altamira Press
- Geschiere, Peter 1999: Globalization and the Power of Indeterminate Meaning: Witchcraft and Spirit Cults in Africa and East Asia. In: B. Meijer – P. Geschiere (eds.): *Globalization and Identity: Dialectics of Flow and Closure*. London, Wiley, 211–237.
- Ghorashi, Halleh 2003: Ayaan Hirsi Ali: daring or dogmatic? Debates on multiculturalism and emancipation in the Netherlands. *Focaal – European Journal of Anthropology*, 42, 163–173.
- Ghorashi, Halleh 2010: Dutchness and the migrant „other”: From suppressed superiority to explicit exclusion? *Focaal – Journal of Global and Historical Anthropology*, 56, 106–111.
- Ghorashi, Halleh 2010: Dutchness and the migrant „other”: From suppressed superiority to explicit exclusion? *Focaal – Journal of Global and Historical Anthropology*, 56, 106–111.
- Gingrich, Andre – Banks, Marcus (eds.) 2005: *Neo-Nationalism in Europe: Perspectives from Social Anthropology*. Oxford – New York, Berghahn Books
- Glick-Schiller, Nina – Fouron, Georges 2003: Killing me Softly: Violence, Globalization, and the Apparent State. In: Jonathan Friedman (ed.): *Globalization, The State, and Violence*. Lanham, Altamira, 203–249.

- Gowan, Peter 1999: *The Global Gamble: Washington's Faustian Bid for World Dominance*. London, Verso
- Gulbrandsen, Ornulf 2011: *An African State of Exception. Botswana – A Different Postcolony*. New York – Oxford, Berghahn Books (megjelenés előtt)
- Halmi Gábor 2010: Dispossessed by the Spectre of Socialism. Nationalist Mobilization in „Transitional” Hungary. In: Don Kalb – Gabor Halmi (eds.): *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. Oxford – New York, Berghahn Books, 194–239.
- Hannerz, Ulf 1991: *Cultural Complexity: Studies in the Social Organization of Meaning*. New York, Columbia University Press
- Hannerz, Ulf 1996: *Transnational Connections: Culture, People, Places*. London, Routledge
- Harvey, David 1989: *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford, Basil Blackwell
- Harvey, David 2003: *The New Imperialism*. Oxford, Oxford University Press
- Harvey, David 2005: *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford, Oxford University Press
- Harvey, David 2010: *The Enigma of Capital and the Crisis of Capitalism*. London, Profile Books
- Head, Simon 2011: The Grim Threat to British Universities. *New York Review of Books*, Vol. LVIII, No. 1. 58–63.
- Hobsbawm, Eric – Ranger, T. (eds.) 1992: *The Invention of Tradition*. Cambridge, Cambridge University Press
- Hobsbawm, Eric 1992: *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, and Reality*. Cambridge, Cambridge University Press
- Hung Ho-Fung 2009: America's Head Servant: The PRC's Dilemma in the Global Crisis. *New Left Review*, 60. 5–25.
- Israel, Jonathan 1995: *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall 1477–1806*. Oxford, Oxford University Press
- Israel, Jonathan (ed.) 2003: *The Anglo Dutch Moment: Essays on the Glorious Revolution and its world impact*. Cambridge, Cambridge University Press
- Jessop, Bob 2002: *The Future of the Capitalist State*. Cambridge, Polity Press
- Johnson, Simon 2009: The Quiet Coup. *The Atlantic*, May, www.theatlantic.com/doc/print/200905/imf-advice.
- Johnson, Simon – Kwak, James 2010: *13 Bankers: The Wall Street Take-Over and the Next Financial Meltdown*. London, Pantheon
- Kalb, Don – Land, Marco van der – Staring, Richard et al. (eds.) 2000: *The Ends of Globalization: Bringing Society Back In*. Lanham, Rowman and Littlefield
- Kalb, Don 2005: From Flows to Violence: Politics and Knowledge in the Debates on Globalization and Empire. *Anthropological Theory* 5 (2), 176–204.
- Kalb, Don 2009a: Conversations with a Polish populist: Tracing hidden histories of globalization, class, and dispossession in postsocialism (and beyond). *American Ethnologist*, vol. 36, No. 2, 207–223.
- Kalb, Don 2009b: Headlines of Nationalism, Subtexts of Class: Poland and Popular Paranoia, 1989–2009. *Antropologica*, vol. 51, No. 2, 289–300.
- Kalb, Don – Halmi Gabor (eds.) 2011: *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. Oxford – New York, Berghahn Books
- Kalb, Don 2011: Introduction. In: Don Kalb – Gabor Halmi (eds.): *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. Oxford – New York, Berghahn Books, 1–63.

- Kapferer, Bruce 1997: *The Feast of the Sorcerer. Practices of Consciousness and Power*. Chicago, The University of Chicago Press
- Kapferer, Bruce (ed.) 2002: *Beyond Rationalism: Sorcery, Magic and Ritual in Contemporary Realities*. New York – Oxford, Berghahn Books
- Kapferer, Bruce (ed.) 2005: *Oligarchs and Oligopolies: New Formations of global Power*. New York – Oxford, Berghahn Books
- Kapferer, Bruce 2009: The Crisis of Power and Reformations of the State in Globalizing Realities. *The Humboldt Lecture*, 2009.
- Kay, John 2009: What a Carve Up. *Financial Times*, July 31.
- King, Stephen 2010: *Losing Control: The Emerging Threats to Western Prosperity*. New Haven, Yale University Press
- Linebaugh, Peter 2003: *The London Hanged: Crime and Civil Society in the Eighteenth Century*. London, Verso
- Linebaugh, Peter – Rediker, Marcus 2008: *The Many Headed Hydra: Sailors, Slaves, Commoners, and the Hidden History of the Revolutionary Atlantic*. London, Beacon Press
- Luxemburg, Rosa 2009: *Reform or Revolution and Other Writings*. London, Dover Publications
- Macaulay, Thomas 2006 (1848): *The History of England*. London, Penguin Books
- MacMichael, Philip 2008: *Development and Social Change: A Global Perspective*. Pine Forge Press
- Mintz, Sidney 1985: *Sweetness and Power*. London, Penguin Books
- Mudde, Cas 2007: *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge, Cambridge University Press
- Népszabadság*, 2011. 1. 9.
- Nonini, Don 2008: Comment: Thinking about neoliberalism as if specificity mattered. *Focaal – European Journal of Anthropology*, 51, 151–154.
- Ost, David 2005: *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Ithaca, Cornell University Press
- Panitch, Leo – Konings, Martijn 2009: *American Empire and the Political Economy of Global Finance*. London, Palgrave Macmillan
- Peston, Robert 2008: *Who Runs Britain? ...and who's to blame for the economic mess we're in*. London, Hodder and Stoughton
- Pincus, Steve 2009: *1688: The First Modern Revolution*. New Haven, Yale University Press
- Pinto, Isaac de 2009 (1774): *An Essay on Credit and Circulation in Four Parts*. Ann Arbor, University of Michigan Library
- Reich, Robert 2010: *Aftershock: The Next Economy and America's Future*. New York, Knopf
- Reyna, Steve 2003: Imagining Monsters: A Structural History of Warfare in Chad (1968–1990). In: Jonathan Friedman (ed.): *Globalization, The State, and Violence*. Lanham, Altamira Press, 279–309.
- Reyna, Stephen – Behrends, Andrea 2008: Introduction: The crazy curse: Toward an anthropology of oil. *Focaal – European Journal of Anthropology*, 52, 3–17.
- Sampson, Steve 2003: Trouble Spots: Projects, Bandits, and State Fragmentation. In: Jonathan Friedman (ed.): *Globalization, The State, and Violence*. Lanham, Altamira Press
- Schema, Simon 1977: *Patriots and Liberators: Revolution in the Netherlands, 1780–1813*. London, Fontana Press

- Secrete Resolutien 2011: Secrete Resolutien Van De Edele Groot Mog. Heeren Staten Van Holland En Westvriesland: Deel. 17. Jan. 1659-20 Dec. 1668, by Holland (Netherlands : Province). Staten and Johan de Wit, Nabu Press
- Shaw, Martin 2000: *Theory of the Global State: Globality as an Unfinished Revolution*. Cambridge, Cambridge University Press
- Silver, Beverly 2003: *Forces of Labor: Workers' Movements and Globalization since 1870*. Cambridge, Cambridge University Press
- Smith, Neil 2008: Neo-liberalism – Dominant but Dead. *Focaal – European Journal of Anthropology*, 51, 155–157.
- Spiegel International*, 2010. 6. 3.
- Tamás Gáspár Miklós 1999: The Legacy of Dissent. In: Vladimir Tismaneanu (ed.): *The Revolutions of 1989*. London, Routledge
- Tarrow, Sidney 2005: *The New Transnational Activism*. Cambridge, Cambridge University Press
- Tett, Gillian 2009: *Fool's Gold: How Unrestrained Greed Corrupted a Dream, Shattered Global Markets, and Unleashed a Catastrophe*. London, Little Brown
- Thompson, E. P. 2009: *Customs in Common*. London, The Merlin Press
- Tilly, Charles 1985: War Making and State Making as Organized Crime. In: Peter Evans et al. (eds.): *Bringing the State Back In*. Cambridge, Cambridge University Press
- Turner, Graham 2008: *The Credit Crunch: Housing Bubbles, Globalization, and the Worldwide Economic Crisis*. London, Pluto
- Visser, Jelle – Hemerijck, Anton 1997: *A Dutch Miracle: Job Growth, Welfare Reform and Corporatism in the Netherlands*. Amsterdam, Amsterdam University Press
- Visser, Oane – Kalb, Don 2010: Financialised Capitalism Soviet Style? Varieties of State Capture and Crisis. *Archives Europeennes de Sociologie*, L, 2, 171–194.
- Wallerstein, Immanuel 1980: *The Modern Worldsystem II: Mercantilism and the Consolidation of the European World Economy, 1600–1750*. New York, Academic Press
- Wallerstein, Immanuel 2004: *World Systems Analysis: An Introduction*. Durham – London, Duke University Press
- Waterman, Peter 2001: *Globalization, Social Movements and the New Internationalisms*. London, Continuum
- Wedel, Janine 2010: *Shadow Elite: How the World's New Power Brokers Undermine Democracy, Government, and the Free Market*. New York, Basic Books
- Wilterdink, Nico 1993: *Ongelijkheid en interdependentie*. Groningen, Wolters–Noordhoff
- Wilterdink, Nico 2000: Income Inequality and Flows of Money and Goods. In: Don Kalb et al. (eds.): *The Ends of Globalization: Bringing Society Back In*. Lanham, Rowman and Littlefield, 151–155.
- Woods, Ngaire 2007: *The Globalizers: The IMF, the World Bank, and Their Borrowers*. Ithaca, Cornell University Press

(Fordította: Bartha Eszter)

(Az Eszmélet számára elküldött, angol nyelven megjelenés előtt álló tanulmány.)

„Átkozott szív” (Violeta Parra dala), népünnepély szeptember 18-án, a függetlenség nemzeti ünnepnapján, Santiago, 1961

Nők helyzete, politika és feminizmus az elmúlt két évtizedben Latin-Amerikában

Latin-Amerikát az az öreg kontinens nevelte fel, ahol röviddel a francia felvilágosodás kora előtt a fél világnak mintát adó Párizsban Saint-Simon herceg a következőt tapasztalja: „[...] midőn Saint-Albin megvédte doktori értekezését a Sorbonne-on, Madame, merőben botránnyos és merőben szokatlan módon viselkedvén, megjelent ott, noha hölgy, bármilyen magas rangú lett légyen is, még sohasem tette be a lábát a Sorbonne-ra, és ilyet el se képzelhetett”. (*Saint-Simon herceg... 1987, 530*)

A latin-amerikai civilizáció formálásában – legalábbis a szubkontinens felét kitevő Brazíliában – meghatározó, amúgy frankomán portugál kultúrában a nők nyilvános szerepléstől való elzártsága még több mint két évszázaddal később is a dolgok normális rendje. Röviddel az első, liberális szellemben fogant köztársaság megalakulása (1910) után az angol női aktivista, újságíró Ethel C. Hargrove, mint a *Committee of the British International Association of Journalists* delegációjának tagja, Portugáliában jár, és a következőket jegyzi fel a küldöttség tiszteletére rendezett lisszaboni fogadásról: „A fogadás fényes külsőségek között zajlott. A fényárban úszó, színpompás teremben több száz vendég vett részt a díszvacsorán, közöttük volt az angol követ, Sir Arthur Hardinge és számos portugál államhivatalnok, vezető újságírók, orvosok, ügyvédek, kétségtelenül a város legjobb köreinek képviselői, valami mégis hiányzott. *Egyetlen* portugál hölgy sem volt jelen. Lady Hardinge látta el a háziasszonyi teendőket, igazán elragadóan; de őszinte sajnálatomra nem volt alkalmunk találkozni Portugália vezető asszonyaival.” (Hargrove 1914, 31–32)

Harmadik történelmi példám már az Európától politikai és szellemi értelemben távolodó, leváló, önállóodó Latin-Amerikából való. Északkelet-Brazília jelentős kikötőjében, Recifében a XIX. század elején az utazó jó családból való, tehetős, fehér nővel nem nagyon találkozhatott az utcán, ezek a nők az otthonukba zártan éltek. Viszont más, különböző társadalmi helyzetű (szabad vagy rabszolga) és bőrszínű (főleg fekete és mulat) asszonyt sokat lehetett látni szerte a városban. Ezek a nők többnyire árultak valamit. A fejükön hordott kosárból kiáltozva kínálták portékáikat: ínycenc falatokat (édességeket, banánt, narancsot) vagy akár szép kendőket. Más esetben saját testüket. Mind a rabszolgák, mind a

felszabadítottak között sokan voltak ugyanis, akik száraz vagy szoptatós dajkának kínálkoztak, a maguk megélhetése érdekében vagy gazdáik hasznára, esetleg szabadulásukat remélve. Recifében valódi dajka- és anyatejpiac működött ebben az időben (nyilván módosult európai import ez is, mint oly sok minden más, ami meghatározta a latin-amerikai nők sorsát), és ez egészen az 1920-as évekig megmaradt, amikor Brazíliában az orvosok köréből erőteljes, a paternalizmustól sem mentes kampány indult ellene, mondván, elsődlegesen az anya kötelessége gyermeke táplálása és gondozása. Ezzel közegészségügyi, államilag szabályozandó problémává lépett elő a dajkák helyzete. (Nascimento 2007, 76–77, 86–87)

Mire szolgál a latin-amerikai nők mai helyzetének vizsgálatakor ezeknek az évszázados epizódoknak a felidézése? Egyrészt figyelmeztet, hogy napjaink jelenségei – legalábbis részben – olyan tradícióban gyökereznek, melyet erősen férfidominanciájú európai birodalmak határoztak meg egykor. Másrészt felvillant néhányat azokból a problémákból, melyek nem új keletűek, de még napjainkban is jellemzők a szubkontinensen:

- a társadalmi normák mereven elválasztják az eltérő helyzetű nőket egymástól életforma, lehetőségek tekintetében, közös azonban bennük, hogy e normák szigorúan kötik mindannyiukat, még ha akad is köztük egy-egy öntörvényű, szabályszegő;

- a különösen magas társadalmi állású asszonyok kivételezett helyzete ritkán és lassan hoz általános javulást;

- a nőknek ma is szerényebbek a lehetőségei a kulturális, politikai és gazdasági hatalomhoz való hozzáférés tekintetében, mint a férfiaknak; valamint

- gyakran saját testük felett sem rendelkezhetnek korlátok nélkül.

Ezek az alapvető kérdéskörök, melyek a legfrissebb politológiai, szociológiai értékelésekben, kutatásokban az utóbbi két évtizedben bekövetkezett radikális latin-amerikai változások tükrében is előtérben vannak. Észak-amerikai kutatók is gyakran foglalkoznak a témával komparatív keretben, például Franceschet (2005); Kampwirth (2004); Shayne (2004). Tanulmányom is ezeket a problémaköröket járja körül.

Az 1990-es és a 2000-es években – figyelmeztetnek a kutatók, köztük például a kanadai Susan Franceschet (2007a) – soha nem látott mértékben növekedett meg a nők hatalma és részvétele a latin-amerikai országok politikai életében. Ennek legnyilvánvalóbb jele, hogy több nő köztársasági elnököt választottak meg, éppen a kontinens legjelentősebb államaiban. Például a térség talán legkonzervatívabb szavazói Chilében 2006-ban a szocialista párt színeiben induló *Michele Bacheletet*. Argentína elnöke 2007 óta *Cristina Fernandez de Kirchner*, aki a peronista örökséget folytató, *Justicialista Párt* utódjaként fellépő bal-balközép *Győzelmi Front* (Frente para la Victoria, FPV) jelöltje volt. 2010 októberében Brazíliában a két sikeres ciklust záró Luiz Inácio Lula da Silva közeli

munkatársa, *Dilma Rousseff* került hatalomra, a balközép *Munkáspárt* (Partido dos Trabalhadores – PT) képviselőjében. *Violeta Barrios Torres de Chamorro* Nicaragua elnöke volt (1990–1997), akit egy rendkívül széles, sandinistaellenes pártszövetség (Unión Nacional Opositora, UNO) támogatott, amelyben konzervatívok, liberálisok, kommunisták stb. egyaránt részt vettek. A Guyanai Köztársaság elnöke 1997–1999 közt a szocialista (People's Progressive Party) politikus, *Janet Jagan* volt. *Mireya Moscoso* panamai elnök (1999–2004) néhai férjéről, a korábbi panamai elnökről elnevezett nacionalista párt, a *Partido Arnulfista* támogatásával győzött a választásokon. A 2010-es Costa Rica-i elnökválasztást pedig *Laura Chinchilla* nyerte, az ország legnépszerűbb pártja, a balközép *Partido Liberación Nacional* színeiben. De a vesztes elnökjelöltek között is találunk nőket (*Keiko Fujimori* Peruban indult 2011-ben, *Sandra Torres Casanova* szintén 2011-ben Guatemalában). Ezek az asszonyok gyakran férjük vagy apjuk nyomdokain haladnak a politikai pályán.

Nemcsak az államfők között (az elnöki rendszerek esetében széles jogkörrel), hanem a miniszterelnöki poszton is számos nőpolitikusot találunk, főként Közép-Amerikában. Dominikában *Maria Eugenia Charles* példátlanul hosszan, 1980–1995 között viselte ezt a tisztséget. A Brit Nemzetközösséghez tartozó Jamaicában *Portia Simpson-Miller* előbb 2006–2007-ben volt kormányfő, majd 2012-ben ismét megválasztották. Ugyancsak a Nemzetközösség tagja Trinidad és Tobago, ahol 2010 óta *Kamla Persad-Bissessar* vezeti a kormányt. Ez a tendencia a közép-amerikai külbirtokok esetében még előbb megkezdődött. A kontinens első nő miniszterelnöke *Lucinda E. da Costa Gomez* volt 1977-ben, a 2010-ben feloszlott Holland Antillákon, ahol több nő politikus is betöltötte ezt a tisztséget (1984–86 és 1988–93 közt *Maria Ph. Liberia-Peters*; 1993-ban és 1998–99-ben *Suzanne F.C. Camelia-Römer*, 2003–2004-ben *Mirna Louisa-Godett*; s végül 2006–2010 közt *Emily de Jongh-Elhage*). A francia Guadalupe kormányfője 1982–85 közt *Lucette Michaux-Chevry* volt. Ahogy az USA-val társult államban, Puerto Ricóban 1988–90-ben *Sila Maria Calderón Serra*; 1996–99-ben *Norma Burgos Andújar*, majd 2005-ben *Marisara Pont Marchese* volt a miniszterelnök. (*Worldwide Guide...* 2012; Htun – Piscopo 2010)

Számos latin-amerikai országban hoztak törvényt a képviselőjelöltek összetételére vonatkozó női kvótáról. Ezek közül csak azokat emelném ki, ahol a parlamentben a női politikusok aránya meghaladja a magyarországi 9,1%-ot: Argentínában 37,4%, Bolíviában 25,4%, Kolumbiában 12,7%, Costa Ricában 38,6%, a Dominikai Köztársaságban 20,8%, Ecuadorban 32,3%, a Guyanai Köztársaságban 31,3%, Hondurasban 18%, Mexikóban 26,2%, Nicaraguában – bár a pártok csak önkéntes kvótát alkalmaznak – a képviselők között különösen magas, 40,2% a nők aránya. Paraguayban 12,5%, Uruguayban 15,2%. (*Quota Project...* 2012) A nők jogainak biztosításában sok tekintetben élen járó Kubában pedig 43,3%.

A nők térnyerése a hatalmi pozíciókban, illetve az a jelenség, hogy problémáik egyre inkább előtérbe kerülnek a latin-amerikai országok politikai életében, elemzők szerint, összekapcsolható az úgynevezett baloldali hullám vagy fordulat kibontakozásával is, melyet világszerte inkább karakteres férjpolitikusokhoz szokás kötni. Az angolszász szakirodalom által gyakran csak *rózsaszín dagályként* (pink tide) emlegetett folyamatba illeszkedik Hugo Chávez 1998-as elnökké választása Venezuelában; Brazíliában a Munkáspárt alapítójának, Luiz Inácio Lula da Silvának 2002-es sikeres indulása a köztársasági elnöki címért, majd második, 2006-os fölényes győzelme; két igen szegény dél-amerikai köztársaságban, Bolíviában és Ecuadorban Evo Morales 2005-ös és Rafael Corea 2006-os elnökké választása; valamint Daniel Ortega visszatérése, aki az 1970-es és 1980-as években sandinista vezér volt Nicaraguában, majd szintén 2006-ban demokratikus úton szerezte meg az elnöki pozíciót. (Goodman 2009) A baloldali hullám programjai gyakran alkalmazzák a nőpárti retorikát, mégis, mint látni fogjuk, a női szempontok nem ritkán esetükben is politikai alkuk áldozatául esnek, a hatalom ideológiai öndefiníciójától függetlenül.

A nők előretörése a latin-amerikai országok politikai életében nem előzmények nélkül való jelenség. A jogaik védelmében fellépő mozgalmak végigkísérték a XX. század történetét, és bár az 1980-as évekig – főként az autoriter rezsimekben – csekély hatásuk volt a kormányok politikájára, még a legkeményebb diktatúrák idején is működőképesek voltak. A nőket mindig ott találjuk az antidemokratikus rezsimek (pl. az akkori Chile vagy Argentína) elleni rezisztencia élharcosai és áldozatai között. Az argentin katonai diktatúra diszkreditálásában igen jelentős szerepe volt az eltűnt gyermekeikért demonstráló, fehér fejkendős ún. *Május téri anyák* mozgalmának (Asociación Madres de Plaza de Mayo). Ennek a diktatúrának a viszonyait idézi Julio Cortázar sajtóanyagra épülő, megrázó szövege (2006, 29) az 1970-es évek közepéről: „A negyedben az előző nap fegyveres összecsapás zajlott le, több mint száz halálos áldozattal, akik között helybéliek is voltak. A lányomat elrabolták, és a 601-es zászlóalj laktanyájába vitték. Ott több más nővel együtt brutálisan megkínozták. A túlélőket még aznap, szentestén agyonlőtték. Köztük volt a lányom is.”

Frissebb példa a kubai *Nők fehérben* (Las Damas de Blanco) napjainkban is aktív mozgalma, mely azokból az asszonyokból szerveződött, akik 2003-ban politikai okokból bebörtönzött férfi hozzátartozóik szabadulásáért, illetve az általános szabadságjogok tiszteletben tartásáért demonstrálnak. A hetvenöt, 10–28 évre ítélt fogoly közül azóta már többen szabadultak, de az ellenzékiek, köztük a nőmozgalom tagjai elleni, gyakran erőszakos atrocitások mind a hatóságok, mind magánemberek (a Castro rendszer szimpatizánsai) részéről a mai napig folytatódnak. A kubai kormány a *Nők fehérben* mozgalom katolikus egyházhoz is kötődő, békés demonstrációit amerikaiak által pénzelt provokációknak

tekinti. Tagjait nem engedte kiutazni sem Strasbourgba, amikor az Európai Parlament 2005-ben nekik ítélte az emberjogi aktivisták számára alapított *Szaharov-díjat*, sem New Yorkba, mikor ott a *Human Rights First* emberjogi díját vehették volna át 2006-ban. (Amnesty International 2012)

A rezisztencia viszonyai között természetes módon kapcsolódott/kapcsolódik össze a nemek közti egyenlőség kérdése a törvényesség (a törvény előtti egyenlőség) és az emberi jogok mindenkit érintő kérdéseivel, a nők sajátos problémái a korszak technológiai fejlődéséből és a modernitásból adódó általános kihívásokkal, illetve az államok és népek közötti egyenlőtlenesség kérdése a nők helyzetének vizsgálatával. Ezek a párhuzamosságok – és bizonyos értelemben a sajátosan latin-amerikai kultúra – adják a szubkontinens női mozgalmainak jellegzetes arculatát, hangsúlyait. Önálló fejlődésüknek a belső impulzusok mellett a nemzetközi feminizmus, illetve a *gender* kérdések körül megélelénkült általánosan tapasztalható érdeklődés, a társadalmi nemről szóló globális diskurzus is nagy lendületet adott.

Nemzetközi téren a szemlélet változása az 1990-es években kezdődött el, legátfogóbban a tematikus ENSZ-konferenciák megrendezésével, valamint a nők problémáival foglalkozó NGO-k és más civil kezdeményezések számának növekedésével. Bár az első Női Világkonferenciát éppen a vizsgált térségben, Mexikóvárosban rendezték 1975-ben, mégsem ezt, hanem a IV., 1995-ös pekingit szokás mérföldkőnek tekinteni, ahol elfogadták a *Pekingi nyilatkozatot* és a hozzá kapcsolódó cselekvési programot. Ezek vezérgondolata az volt, hogy a fejlődés és a béke nemzetközi politikai keretében legyen a nemek közötti egyenlőség az elsődleges kiindulási alap. A dokumentumok tucatnyi – Latin-Amerikában is releváns – kérdéskörben szólítottak cselekvésre: a nők és a szegénység; a nők és az oktatás, képzés; a nők és az egészségügy; küzdelem a nők elleni erőszakkal szemben; a nők és a fegyveres konfliktusok; a nők és a gazdaság; a nők a hatalomban és a döntéshozatalban; a nők emberi jogai; a nők és a média; a nők és a környezetvédelem; illetve különös figyelem a gyermeklányokra. Másfél évtized elteltével az ENSZ bécsi információs irodája (UNIS) a következőképpen értékelte a pekingi konferencia hatását: „A Pekingi konferencia óta jó néhány kérdésben – a legnagyobb mértékben az oktatás terén – léptünk előbbre. Bár a nemi kérdésekre reflektáló törvénykezési és politikai gyakorlat számos esetben kezelte az egyenlőtlenességet és a nőkkel szembeni diszkriminációt, az általános fejlődés továbbra is kiegyensúlyozatlan. Egyenlőtlenességek mutatkoznak a különböző térségek között és egyes országokon belül is. Sőt: a nemzetközi átlagok is elfedik a nők közötti lakhelyük, gazdasági helyzetük, etnikai hovatartozásuk, koruk, hátrányos helyzetük és más tényezők következtében mutatkozó különbségeket.” (UNIS Vienna 2010)

A pekingi (ahol több mint 3000 szervezet képviseltette magát) és a hozzá hasonló megrendezvények pozitívumai, hogy alkalmat teremtenek

az aktivisták találkozására, ezáltal elősegítik a nők mozgósítását, növelik tudatosságukat az egyenlőtlenségek felismerésében, valamint fórumot biztosítanak új normák megfogalmazására. Ugyanakkor nem szabad elfeledkezni ezeknek a nagy költségvetésű, relatíve drága eseményeknek az árnyoldalairól sem. Először is arról, hogy a régióban működő NGO-k aktiválása, a közöttük kialakuló *network* kiépítése jellemzően külső szereplők kezében van, tehát a latin-amerikai női szervezetek a nemzetközi mozgalomba kívülről érkező kezdeményezésre csatlakoztak be. A pekingi konferencián való részvételüket például főként az ENSZ Latin-Amerika Gazdasági Bizottsága (CEPAL) női szekciója készítette elő. Ez a szervezet állította össze az egymással kapcsolatba hozható civilek listáját, regionális találkozókra rendezett a számukra és felkészítette őket, hogyan lobbyzzanak a kormányoknál és a nemzetközi szervezetekben. (Franceschet 2007a, 2–3, 7) Ilyen módon azonban a helyi iniciatíva gyakran önállóságát veszti, és a sajátos, lokális problémák háttérbe szorulnak, valamint a nőket ezek a fórumok arra tanítják, hogyan illeszkedjenek az őket körülvevő, fennálló rendbe, tradicionális szerepükön ne változtassanak, inkább alkalmazkodjanak.

A női témák a 2000-es években az alternatív nemzetközi tanácskozásokon is egyre nagyobb teret kaptak. A davosi Világ gazdasági Fórum ellentétülként indult útjára Brazíliából, Porto Alegre-ből 2001-ben a Társadalmi Világforum. A „nagy multinacionális vállalatok és az érdekeiket is szolgáló, velük cinkosságot vállaló nemzeti kormányok és nemzetközi intézmények által vezérelt globalizációs folyamattal” (*Szociális Világforum... 2010*) szembenálló szerveződés 2009-es belémi (Amazónia, Brazília) deklarációja a női mozgalmakat a változások első számú aktorai közé emelte azzal, hogy kimondta: „A társadalmi egyenlőségért küzdő feministák, környezetvédők és szociális mozgalmak a XXI. században arra törekcsenek, hogy a társadalmat megszabadítsák a termelés, a kommunikáció és a szolgáltatások eszközeit uraló kapitalizmustól, mindezt olyan tulajdonformák támogatásával kívánják elérni, melyek a társadalom javát szolgálják: szabad családi kisbirtokok, szövetkezetek, helyi közösségi tulajdon. [...] Az alternatívák között szükségszerűen lennie kell feminista megoldásoknak is, hiszen addig nem lehet igazságos és az egyenlőségre épülő társadalmat létrehozni, amíg ennek a társadalomnak a fele elnyomott és kizsákmányolt.” (Idézi: Goodman 2009.)

A nagy világeseményeknél több konkrét eredménnyel kecsegtetnek, és sajátosan latin-amerikai problémákat sikeresebben vetnek fel a regionális kezdeményezések. 1981-ben a kolumbiai Bogotában rendezték meg először, mintegy kétszáz nő részvételével szubkontinentális találkozójukat a latin-amerikai és karibi feministák (*Encuentro Feminista Latinoamericano y del Caribe*). (Céspedes 2007, 30–31) Azóta több, egyre szélesebb körű fórumot tartottak. A feminizmus számára a politikai cselekvés programadója a mexikói Taxcoba szervezett IV. találkozó lett (központi témája: a feminista politika ma Latin-Amerikában, *La política feminista en América*

Latina hoy). A latin-amerikai nők helyzetében tapasztalható lassú, folyamatos javulás ellenére vannak példái az *előrelendülés-megtorpanás-visszalépés*-nek is. Ilyen a nicaraguai eset, ahol a mai jelenségek háttére bizonyos értelemben a taxcói fórumig vezethető vissza. Az 1980-as években formálódó első nicaraguai feminista szervezetek már képviseltették magukat ezen a találkozón. A hazatérő aktivisták között pedig ott voltak a női gondolkodást talán legsikeresebben képviselő politikai erő, az 1987-ben létrehozott *Partido de la Izquierda Erótica* (a Baloldali Erotika Pártja) alapítói is. Ez a szervezet rendkívül hatékonyan lobbyzott az 1987-es nicaraguai alkotmány kidolgozásakor, hiszen a korábbi (1974) alapokmányhoz képest, melyben semmilyen módon nem jelentek meg a nők jogai, 10 cikkelyt is el tudtak fogadtatni a nők egyenjogúságának elősegítése érdekében. A kutatók felhívják a figyelmet, hogy a mai, az abortusz teljes tiltásához vezető retrográd politikai fordulat Nicaraguában, illetve a jól érzékelhető antifeminista hullám éppen az 1980-as években kibontakozó újfeminizmusra, illetve egyben a Latin-Amerika szerte tapasztalható baloldali fordulat jelenségére adott válasz lenne. (Kampwirth 2008, 122–136) (Nicaraguában 2006-ban szigorítottak a korábban sem éppen liberális abortusztörvényen, megtiltottak kivétel nélkül minden terhesség-megszakítást, még az anya életét veszélyeztető esetekben is, ami pedig korábban engedélyezett volt. Ennek ellenére az abortuszok aránya jóval meghaladja a nyugat-európai vagy az Egyesült Államokbeli átlagot, és több tízezer nő halálához vezet.) Éppen ellenkező folyamat zárult le nemrégiben Uruguayban. A korábbi elnök, Tabaré Vasquez (2005–2010) 2008-ban még vétót emelt az uruguayi kongresszus határozata ellen, mellyel egy 1938-as törvényt megváltoztatva legalizálni kívánta a művi terhesség-megszakítást. 2011 novemberében azonban az indítvány ismét a szenátus elé került, és decemberben el is fogadták. Az elnök, Jose Mujica (ahogy elődje, ő is a balközép *Széles Front* politikusa) ezúttal nem gördített akadályt a lakosság 63%-a által támogatott törvény ratifikálása elé.

Kétségtelen, hogy a nemzetközi trendek és az egyes latin-amerikai országok belső demokratizálódása – Samuel Huntington nevezte el 3. globális demokratizálódási hullámnak az 1970-es években Dél-Európában kezdődött folyamatot, mely Latin-Amerikára az 1980-as években terjedt át – együttes hatásaként a nők helyzete általánosságban javult. A válás napjainkra minden latin-amerikai országban legális lett, utójára 2004 decemberében Chilében. A nők részvétele erősödött a munkaerőpiacon, társadalmi pozícióik lassan változni kezdtek. A Világbank adatai szerint a latin-amerikai dolgozók között arányuk az 1980-as 35 százalékról 2007-re 53 százalékra nőtt. Számuk főként a szolgáltató szektorban emelkedett. Azonban sokan továbbra is feketén dolgoznak, például a bolíviai városokban a nők 71 százaléka bejelentetlen alkalmazott, míg a férfiak között ez az arány 54 százalék. Világbanki adatokra és Mario Pecheny véleményére hivatkozva állítja Oualalou (2012): „A kilencvenes

évek gazdasági válságában kiderült, hogy a nők megállnak a saját lábukon is, talán még jobban, mint a férfiak. Nemcsak az önbizalmuk nőtt meg, hanem jogilag is egyre inkább elismerik őket.”

Vitatható, hogy a pozitív diszkrimináció ennek az egyre növekvő elismertségnek a jele-e? Mindenesetre sok nőnek segítenek az olyan kifejezetten nőknek szóló kezdeményezések, mint például a Venezuelában 2001-ben létrehozott speciális hitelbank, ami a női mikro-vállalkozók támogatására alakult (*Banco Nacional de la Mujer* vagy *Banmujer*). Sokan úgy látják, hogy a legszegényebb rétegek profitálnak a legtöbbet a baloldali kormányok szociálpolitikájának női vonatkozásaiból. Ezzel kapcsolatban példaként szokták emlegetni a brazil családtámogatási programot, a *Bolsa Familiát*, ami mintegy 13 millió háztartást érint, vagy „Az én házam, az én életem” nevű lakhatási segélyprogramot, hiszen mindkettő elsősorban a nőket célozza meg, elősegítve, hogy a családi ingatlan tulajdonjoga az asszonyokat illesse meg. „Ez javítja alkupozíciójukat a férfiakkal szemben, valamint segít a család helyzetén is, mivel a nők különösen ügyelnek a gyermekeik egészségére és táplálkozására.” (Oualalou 2012)

Ezek a programok is hozzájárulnak ahhoz, hogy a különböző felmérések szerint, nemzetközi összehasonlításban (főként Afrika vagy Ázsia vonatkozásában) a latin-amerikai nők lehetőségei nem a legrosszabbak, bár ez azért nem jelenti azt, hogy minden rendben lenne. A *Global Gender Gap* adatai alapján elemezve az ezredfordulás helyzetet (a nők és férfiak közötti esélyegyenlőség mértéke a világ első 58 országában), Nagy Ildikó megállapítja (2005, 206): „Az egyes latin-amerikai országok teljesítménye között is nagy különbségek vannak. A legjobban [...] Costa Rica (18.) szerepelt, majd pedig nagy szünetet követően Kolumbia (30.), Uruguay (32.), Argentína (35.), majd Peru (47.), Chile (48.), Venezuela (49.), Brazília (51), Mexikó (52.) következik. Az utóbbi országok mindegyik dimenzióban rosszul szerepeltek a nemek közötti esélyegyenlőségeket tekintve, kivéve a gazdasági lehetőségeket Venezuela, Chile és Brazília esetében. A jelentés szerint ezekben az országokban nem feltétlenül a nők gazdasági lehetőségeivel van a probléma, hanem inkább azzal, hogy nem jutnak megfelelő képzéshez és olyan alapvető emberi jogokhoz, mint a politikai részvétel, illetve az egészségügyi, jóléti ellátások.”

A latin-amerikai országokban az alapvető emberi jogok, az esélyegyenlőség és a tanulási lehetőségek terén érzékelhető a legjelentősebb javulás, míg a nők elleni erőszak és a reprodukciós jogok tekintetében lassabb az előrelépés, annak ellenére, hogy folyamatos a nemzetközi normák alkalmazása a latin-amerikai országok törvényalkotásában. Azonban ebben a régióban a demokrácia és az erőszak nem áll egymással éles ellentétben, sőt, a demokrácia együtt él az erőszakos gyakorlattal, a *violnet pluralism* állapotával (Arias – Goldstein 2010), és ez mindenképpen sajátos kontextusba helyezi a nőket érintő kérdéseket is. Minden latin-amerikai ország elfogadta és ratifikálta a nők elleni erőszak

megelőzéséről, büntetéséről és felszámolásáról szóló Amerika-közi egyezményt (azaz az 1994-es *Belém do Pará-i Egyezményt*), és ennek következményeként az 1990-es években az egyes államok ratifikálták saját erőszakellenes törvényeiket. A rendelkezések hatékonyabb alkalmazását segítő sorra alakultak az állami szintű, a nők jogainak védelmével foglalkozó hivatalok, egyes országokban (Brazília, Chile, Costa Rica, Guatemala, Honduras, Mexikó, Paraguay és Peru) ezek vezetője miniszteri hatáskörrel rendelkezik, és részt vehet a kormányüléseken. (Franceschet 2007b, 3–4) Lassan sikerült is a nők elleni erőszakkal szembeni fellépés szükségességét általánosan elfogadottá tenni, azonban mégis talán ez maradt a legsúlyosabb probléma Latin-Amerikában, ahogy a világ többi részén is. A *Pánamerikai Egészségügyi Szervezet* (PAH) 2006-os, becsült adatai szerint élete során megközelítőleg minden harmadik nő közeli hozzátartozója által elkövetett szexuális, fizikai vagy pszichikai erőszaknak válik áldozatává. Azonban a legtöbbször ezeket az eseteket a törvények és a közvélemény egyaránt az általános emberi jogok keretein belül kezeli, és nem sajátosan női problémaként. Talán csak Brazíliában sikerült túllépni ezen a szemléleten, ahol a családon belüli erőszak külön kategóriaként jelenik meg a törvényekben. Igaz, betartásukkal vannak gondok, anyagi források vagy a politikai akarat hiánya miatt. (Sorj – Moraes 2008, 125) De a régióban általánosságban is jellemző maradt az a gyakorlat, hogy a konzervatív beállítottságú bíróságok a nők védelmében hozott törvények létezése ellenére sem döntenek az asszonyok javára, különösen családon belüli erőszak esetében. Ráadásul Latin-Amerikában elhíresült egy sajátos, kifejezetten nők sérelmére elkövetett bűntény-típus, a *feminicídium*, vagyis az olyan gyilkosság, amit férfiak követnek el nőknél, csakis azért, mert nők. „Egész Közép-Amerikában és Mexikóban kirívóan magas a nőgyilkosságok száma – mármint az olyan eseteké, amikor egy nőt csak azért ölnek meg, mert nő.» [...] A rekordtartó El Salvador, itt százezer lakosra 13,9 asszonygyilkosság jut. Guatemalában az arány 9,8. Néhány mexikói államban, mint például Chihuahua (itt található Ciudad Juárez városa, amely már húsz éve a nők szisztematikus legyilkolásáról ismert), Baja-California és Guerrero, a hasonló esetek száma megháromszorozódott 2005 és 2009 között, és elérte a 11,1 főt százezer lakosra vetítve. Ez a nagymértékű növekedés többek közt a kormány és a kábítószer-kereskedők közötti összetűzésekre vezethető vissza. A mindennaposá váló gyilkosságok a párkapcsolatokban is szinte banálissá teszik az erőszakos fellépést. Ráadásul »a drogok és a szervezett bűnözés elleni háborúnak sajátos következményei vannak a nőkre nézve: mint minden háborúban, a nőkön elkövetett erőszak összekovácsolja a fegyveres csoportok tagjait, megerősíti őket férfiasságukban és még az ellenfelet is provokálja.« (Oualalou 2012)

A nők elleni erőszakkal szemben Latin-Amerikában is az egyik legfontosabb fegyver az esetek nyilvánosságra hozatala, hogy az áldozatok

fel merjék fedni, ami velük történt, törjék meg a csendet és lépjenek a nyilvánosság elé. Ez azonban néha váratlan eredményre vezet. Így Brazíliában az erőszak egy formájának, az önbíráskodásnak melegágya lett. A férfi hozzátartozók a nő, egyben a család becsülete védelmében maguk kutatják fel a támadót, és bosszút állnak. Ráadásul ezt a szerepet gyakran bűnözők veszik át, és megfigyelhető, hogy a drogkereskedők által felügyelt területekről alig érkezik bejelentés a hatóságokhoz, mert ezekben a közösségekben az áldozatok mindenképpen el akarják kerülni a rendőrség beavatkozását, vagy mert itt a hatalmat gyakorlók morális kontrollja erős, és valóban kevés nemi erőszak történik. Paradox módon éppen a hagyományos szexuális morál eredményezi az ilyen típusú bűncselekmények számának csökkenését. (Sorj – Moraes 2008, 131–132) Ez a brazil példa egy a latin-amerikai országokban általánosan is tapasztalható jelenségre, a társadalom bizonyos csoportjainak (nagyvárosi szegénynegyedek, vidéki kistelepülések, esetleg egy teljes országrész lakói) „államtalanodására” hívja fel a figyelmet. A lakosság (jelentős része nem adózik, nem választ) és az állam (nem biztosítja a megfelelő közszolgáltatásokat, oktatást, egészségügyet, közbiztonságot) viszonya leépül, helyette alternatív hatalmi struktúrák formálódnak, gyakran bűnözők kezében (pl. drokartellek Kolumbiában). Különleges eset, mikor egy forradalmi társadalmi mozgalom rendezkedik be és békés eszközökkel teremt meg a központi hatalomtól független autonómiát, ahogy ez a *zapatisták* fennhatósága alatt álló mexikói Chiapas tartományban történt, ahol „úgy a zapatista meszticek és bennszülöttek, mint a nem-zapatisták mostanság már inkább »az autonóm fórumokhoz fordulnak, mint a hivatalos szervekhez«, földtulajdoni, lopás vagy válási ügyeikkel. Azzal a meggyőződéssel, hogy »igazságosabbak« és »hatékonyabbak«.” (Duterme 2009) Az „államtalanodás” viszonyai között a még oly jó szándékú, központi nőpolitikát is nehéz érvényre juttatni; az önállósodó hatalmi centrumok a nemek viszonyának kérdésében is sajátos elképzeléseik szerint cselekszenek. Annál is inkább, mivel a nők helyzetének javulását sem a női politikusok pozícióba kerülése, sem a baloldali politikai vezetés nem garantálja feltétlenül.

A baloldali hullám képviselői általában pozitív módon tematizálják a nők problémáit. Az ecuadori elnök, Rafael Correa gyakran beszél arról, hogy a XXI. század a nemek közötti jogegyenlőség és a nőkkel szembeni diszkrimináció végének korszaka lesz. Az is közismert, hogy Hugo Chávez kijelentette, feministának tartja magát, és azt szokta mondani: „Az igazi szocializmus feminista.” Azonban a gyakorlatban lassú az előrelépés. Venezuelában a nők aktívabbakká váltak ugyan a politikában a részvételi kormány működésének idején, de ahogy Margarita Lopez Maya ellenzéki képviselőjelölt, a caracasi egyetem szociológusa megjegyzi: „tisztában van vele, hogy szavait közhelyesnek fogják tartani, mégis kitart a véleménye mellett: »Akárcsak régen, a hatalom közbenső szintjeit ma is férfiak foglalják el. A nők olyankor lépnek színre, ha konkrét

problémák kerülnek terítékre, a politikai játszmák kevésbé érdeklik őket. «Bár három nőt is találni a kormányzati szervek élén, a szociológus szerint »őket azért választották meg, mert lojálisak Chávez elnökhöz, ráadásul vonzzák a nők szavazatait.« (Idézi: Oualalou 2012) A női politikusok mellett szól még, hogy a közvélemény általában kevésbé tartja őket korruptnak, mint a férfiakat.

Az abortusszal kapcsolatban (ami megkötöttségek nélkül csak Kubában, Guyanában és Puerto Ricóban engedélyezett, és hét latin-amerikai országban minden körülmények között tilos) Hugo Chávez egy másik, 2008-as kijelentését szokták emlegetni: „Az abortuszt több országban is engedélyezik; engem lehet ugyan konzervatívnak bélyegezni, én mégis ellene vagyok annak, hogy meg lehessen szakítani a terhességet. Ha egy gyerek problémával születik, csak még jobban kell szeretni.” (Idézi: Oualalou 2012) Bár a venezuelai parlament az elnök hatalomra kerülése óta több törvénytervezetet is megvitatott abortuszügyben, a liberalizálás még mindig nehezen képzelhető el, a vallásos és katonai körök álláspontja, de tulajdonképpen Chávez személyes meggyőződése miatt sem. Bolíviában Evo Morales politikai bázisának jelentős részét az indiánok, a szakszervezetek és a nők alkotják, és az elnök több női tárcavezetővel dolgozik együtt, ennek ellenére a 2009-es alkotmány, sokak várakozása ellenére sem liberalizálta az abortuszt. A művi vetélés csak a bűncselekményekből származó vagy az anya életére, egészségére veszélyes terhességek esetében engedélyezett Bolíviában. Dél-Amerikának ebben az egyik legszegényebb, 9 millió lakosú országában a 2000-es évek közepén a halálokok között harmadik helyen állt az illegális abortusz és következményei. Becslések szerint évente 30-40 ezer titokban végzett terhesség-megszakítás történik. Bár az engedélyezett esetek egy része relatíve jó körülmények között zajlik az ország 12 klinikáján, de mivel ez a beavatkozás drága, sok nő számára elérhetetlen, akik más megoldást keresnek. (Goodman 2009)

Nemcsak a baloldali kormányzat, de a nők hatalomba kerülése sem jelent feltétlen garanciát a feministák által leginkább szorgalmazott változások megvalósulására. Ezzel kapcsolatban Lamia Oualalou (2012) megállapítja: „Ugyan a nők hatalomra kerülésével valamelyest felborul a tradicionális társadalmi rend, ám ettől még nem feltétlenül képviselnek progresszív szellemiséget. Közép-Amerikában a női elnökök mindig is rendkívül konzervatívak voltak, és a jövőben is azok lesznek, gazdasági és társadalmi kérdésekben egyaránt – még olyankor is, ha ezek közvetlenül a nőket érintik, mint például az abortuszjog.” Gondoljunk csak az 1990-ben Nicaraguában megválasztott Violeta Barrios de Chamorro idejére, amikor a nőknek sok vívmányról kellett lemondaniuk (számos bölcsödét szüntettek meg, a családon belüli erőszak ellenes programokat leállították, a tankönyvek a katolikus egyház tanításaival összhangban lévő, tradicionális nemi szerepeket igyekeztek közvetíteni, és a makro-gazdasági feltételek egyre inkább visszakényszerítették a nőket a fakanál

mellé, a számukra hagyományosan kijelölt státusba). Az évszázados játékszabályokhoz alkalmazkodó, a férfivilágba belesimuló politikusnők helyett a feministák mást várnak közéleti tényérésüktől. Gioconda Belli nicaraguai író, a már említett Baloldali Erotika Pártjának prominens képviselője arról beszélt egy nemrégiben adott interjújában (2012), hogy a latin-amerikai politikusnők olyan országokban kerültek pozícióba, ahol korábban évszázadokon keresztül férfiak dominálták a közéletet. Ezért az az elvárás velük szemben, hogy vezetőként ők is férfiként viselkedjenek, mivel az állam berendezkedése, működése alapvetően maszkulin. Tehát a legfontosabb az lenne, hogy a női hatalom is megszervezze magát, alakítsa át a struktúrákat. Új, a női gondolkodásmódnak jobban megfelelő játékszabályokat kell alkotni, méghozzá olyan asszonyoknak, akik a hatalomba érkeve sem mondanak le nőiségükről, hanem inkább arra törekednek, hogy teljesen megváltoztassák, saját képükre formálják a társadalom működési szabályait.

A feminizmusnak más politikai irányzatokhoz való viszonyulását tekintve Latin-Amerikában két nagy vonulata alakult ki. Az egyik csoportot az állami intézményekkel illetve pártokkal együttműködő, esetleg ott is dolgozó *institucionales*, a másikat az állami struktúráktól távolmaradó *autónomas* alkotják. (Franceschet 2007b, 6) A legutóbbi időkben a mozgalom nemcsak a hatalomhoz és a hagyományos pártpolitikához, hanem az alternatív kezdeményezésekhez is kialakította a kapcsolatait. Külön elemzést érdemelne a mexikói *zapatisták* vagy a chilei öko-feministák bemutatása, illetve leginkább talán az indián nőmozgalmak (pl. Bolíviában), hiszen Közép- és Dél-Amerikában a mintegy 50 milliós indián népesség 60%-a nő, és jelentős részük háromszorosán is hátrányos helyzetű, etnikai alapon, szegénysége folytán és nőként egyaránt. Ráadásul, mivel a környezetkárosítás az indiánok területeit veszélyezteti elsősorban, a nők ebben a vonatkozásban is erősen érintettek.

Most csak arra hozunk néhány példát, hogy mennyire változatosan alakul a szubkontinens országaiban a feminizmus és a hatalmat gyakorlók kapcsolata. Chilében a feminista aktivisták szinte kizárólag a *Concentración* nevű tömörülés balközép pártjaihoz kötődnek. (A *Concertación de Partidos por la Democracia* /Pártszövetség a Demokráciáért/ elnevezésű tömörüléshez a chilei baloldal, balközép és centrum pártjai tartoznak; 1990–2010 között ez volt a kormányzó erő, jelenleg Sebastian Piñera jobboldali kormányának legfőbb ellenzéke.) Ennek történelmi előzményei a chilei diktatúra idejére, az Augusto Pinochet rendszerével szembeni ellenállás időszakára vezethetők vissza. Az elhúzó rezisztencia, a politikai harc formálta közös múlt, a személyes kapcsolatok ma is szinte kizárólag az 1990–2010 közötti kormányzó erőkhez kötik a feministákat. Mivel egy irányba köteleződtek el, korábban kormányzati tényezőkké válhattak, azonban ennek az időszaknak a lezárulásával politikailag háttérbe szorultak. Argentínában másképpen alakult a helyzet. A feministáknak több, jelentősebb párthoz voltak kötődéseik, de például a

Las Damas de la Plaza de Mayo mindig is pártsemleges mozgalomként lépett fel. Az állam és a feminizmus viszonya itt nem olyan szoros, mint Chilében. Argentínában nagyobb autonómiát és szabadságot élveznek a feministák, de kapcsolatuk sokkal lazább az intézményekkel és sosem váltak kormányzati tényezőkké. (Franceschet 2007a, 6–7)

Megint másként alakult a helyzet Brazíliában, ahol az 1970-es évek közepén virágzott fel az új feminista mozgalom, párhuzamosan az ország modernizációjával. Aktivistái akkor főként magasan képzett, középosztálybeli értelmiségiek voltak, akik nagy figyelmet fordítottak a nemzetközi feminizmus eredményeire, ugyanakkor aktív részesei voltak a katonai diktatúra ellenzékének. Közben a legkülönbözőbb, eltérő társadalmi tapasztalatot hordozó csoportokkal kerültek kapcsolatba (nagyvárosi szegényekkel, gerillákkal, szakszervezeti vezetőkkel, papokkal, házaszonyokkal). Az együttműködés során egyrészt a brazil feministák európai vagy észak-amerikai társaiknál érzékenyebbekké váltak a szociális egyenlőtlenség problémáira és a szegényebb rétegek legfőbb gondjaira (egészség, erőszak, munka); egyes, főként baloldali képviselőik például „a testünkről magunk rendelkezünk” elvét mellékesnek tekintik, az életkörülmények javításához képest; másrészt nézeteik erősen inspirálták az egyetemes politikai törekvéseket. (Sorj – Moraes 2008, 122–124) A „nagypolitikában” azonban ennek az inspirációnak a mai napig megvannak a maga korlátai. Jól példázza ezt a legutóbbi elnökválasztási kampány, melyben Dilma Rousseffnek a győzelem érdekében el kellett határolódnia korábbi, az abortusz engedélyezését igenlő álláspontjától, miután konzervatív és egyházi körök élesen támadták. Méghozzá olyan módon, hogy „az utóbbi időben modern diskurzust folytatva az emberi jogokra hivatkoznak, nem pedig a család vagy az erkölcsi értékek nevében óvják a magzatot”. (Oualalou 2012)

Utolsó példánk a nicaraguai eset, ami azt mutatja, hogy a feminizmus és a politika kapcsolatában a személyes ambíciók, érdekek és elfogultságok néha fontosabbak az elveknél. Az abortusz fent említett nicaraguai teljes betiltása elemzők szerint részben a feministák és Daniel Ortega szakitásának lett az eredménye. (Kampwirth 2008) Meglepő fordulat volt, mikor a parlament 2006-ban az egykor forradalmi sandinista front támogatásával szavazta meg az új törvényt, ami a szervezet korábbi elveinek feladását jelentette, röviddel az elnökválasztás előtt. Ennek kapcsán többen felvetik, hogy akkor kezdődött volna a jobboldali sandinizmus korszaka. Ez az állítás talán túlzás, inkább azt mondhatnánk, hogy a mozgalom szalonképesebbé kívánt válni (pl. új szimbólumok), konzolidálódott, bár továbbra is baloldali programmal lép fel, de flexibilitása, sőt cinizmusa kétségtelen.

A vita feministák és antifeministák között 2003-ban mérgesedett el egy 9 esztendő, Rosa nevű kislány terhessége kapcsán, aki korábban nemi erőszak áldozata lett. Akkor a politikai harc a feministák győzelmével zárult, hiszen Rosánál engedélyezték az egészségügyi abortuszt, arra

való tekintettel is, hogy felmérések szerint a lakosság többsége, 64%-a úgy vélte, egy kilenc éves kislányt nem lehet arra kötelezni, hogy hordja ki magzatát. Azonban a vita – ami voltaképpen nem csak Rosa sorsáról folyt, hanem sok más nőéről, akik hasonló helyzetbe kerülnek egészségükre vagy életükre veszélyes terhességük miatt – a nyilvánosságban napirenden maradt, és végül 2006-ban a tiltó törvény elfogadásával, a feministák vereségével ért véget. Ezt több tényező készítette elő. Egyrészt a női mozgalom, mely korábban az egyik legfontosabb és legeredményesebb társadalmi szerveződés volt Nicaraguában, a 2006-os kampány során főként a kommunikáció, a nyelvezet és a minimális és maximális követelések tekintetében megosztottá vált. Ugyanakkor a terhesség-megszakítás ellenzői egymásra találtak, összefogtak, és politikailag rendkívül hatékonyan készítették elő a 2006. október 6-i abortusz ellenes tömegdemonstrációjukat, mely csak néhány nappal előzte meg a parlamenti szavazást. A menet célja nyilvánvalóan a politikai nyomásgyakorlás volt. Sok résztvevő nem képviselt határozott álláspontot a kérdésben, vagy nem is volt tisztában azzal, hogy az *egészségügyi* okokból és nem a minden megkötés nélkül alkalmazható abortusz ellen tüntet. Gyakran pusztán papjaik felszólítására vettek részt a demonstráción; a szervezésben a katolikus és a protestáns egyházak egyaránt aktívak voltak. (A protestánsok aránya Nicaraguában az 1970-es években még csak 5%, a 2000-es évek közepére azonban már mintegy 20-30%.) Az egyházak szerepvállalását többen összefüggésbe hozták azzal, hogy 2006 után hozzájuk (akár a katolikus, akár a protestáns felekezethez) kötődő személyek – férfiak és nők egyaránt – kerültek kormányzati pozícióba (oktatás, egészségügy, családügy területén). Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy bár az egyházak az abortuszkérdésben a konzervatív körök mobilizálására alkalmas, antiliberális diskurzust folytatnak, a katolikus egyházon belül, pontosabban annak szociálisan érzékeny, jellemzően latin-amerikai vonulatán, a felszabadítás teológiájaként ismert reformgondolkodáson belül létezik feminista teológiai irányzat is. (Magyar nyelven erről részletesebben lásd: Houtart /2011/.)

A 2000-es években Daniel Ortégából – az egykori marxista gerilla-vezérből és a Somoza-diktatúrát elsöprő elnökből (1985–1990), aki demokratikus választások útján 2007-ben ismét elfoglalhatta az elnöki széket – a feministák leggyűlöltebb ellenfele vált, azután, hogy 1998-ban mostohalánya többrendbeli szexuális bűnténnyel vádolta meg, miszerint a sandinista vezető 11 éves kora óta zaklatta és megerőszakolta. Az ügyet politikai alku keretében eltussolták, ebben mind a jelenlegi *first lady*, a bántalmazott lány édesanyja, mind a sandinista mozgalom, illetve az akkor hatalmon, ma ellenzékben lévő politikai aktorok részt vettek. (2001-ben a bíróság titkosította az ügy aktáit, azután, hogy Ortega és az akkori elnök, Arnoldo Alemán között létrejött egy büntetlenségi paktum.) Nicaraguában a feministák és a sandinista mozgalom politikai szakítása nem sokat váratott magára.

2007 után az elnök és hitvese abortuszellenes keresztény-konzervatív retorikája egyre határozottabb lett. Majd a 2011 novemberében rendezett választási kampányban ismét kijátszották az abortusz-kártyát. Ezúttal egy megerőszkolt, 12 éves indián lány terhessége állt a középpontban, aminek megszakításához a hatóságok nem járultak hozzá. Az elnök felesége, a sandinista mozgalom szószólójaként csodának, Isten ajándékának nevezte a születendő gyermeket. Közben az ellenzék arról beszélt, hogy a Sandinista Front ultrakonzervatív erővé vált, mely manipulálja a közvéleményt, és az egyszerű emberek vallásosságát perverz módon kihasználja. Ezek után Daniel Ortégát több mint 66%-kal újraválasztották. Nicaraguában a nők elleni erőszak növekszik, a szexuális bűncselekmények 86%-át 16 éven aluliak sérelmére követik el, a szüléssel kapcsolatos halálesetek 80%-ában pedig művi vetéléssel megmenthető lenne az anya élete. (Az adatokat vö. Caroit 2011)

A fentiekben röviden érzékeltetni igyekeztünk a latin-amerikai térség mozaikszerű sokféleségét. Ezen a szövegen értelmezhetőek a nőket érintő, mai napig releváns problémák. Kezelésük a térségben gyakran kötődik az általános emberi jogok illetve a szociális helyzet alakulásához. Latin-Amerikában jelen vannak a nemzetközi normák, de következetes alkalmazásuk mindig a helyi politika függvénye. A feministák több országban elég erősek ahhoz, hogy érdemi befolyásuk legyen ezekre a politikai folyamatokra, ám a nők társadalmi státusából adódó meghatározottságait ezek az eredmények egyelőre csak kis mértékben módosítják.

Hivatkozások

- Amnesty International (2012. március): Index: AMR 25/007/2012, *Routine Repression. Political short-term detentions and harassment in Cuba*. <http://www.amnesty.org/en/library/asset/AMR25/007/2012/en/16f0c0fe-c76b-428e-9050-bc9eb2ea95f7/amr250072012en.pdf> (Letöltés: 2012. 05. 28.)
- Arias, Enrique Desmond – Goldstein, Daniel M. (szerk.) 2010: *Violent Democracies in Latin America*. Durnham, Duke University Press
- Belli, Gioconda 2012: El poder femenino cambia las reglas del juego. *La Nación*, 2012. június 25. (interjú)
- Caroit, Jean-Michel 2011: Eleições na Nicarágua reacendem o debate sobre o aborto. In: *UOL Notícias*, 2011. 11. 05. <http://m.noticias.uol.com.br> (Letöltés: 2012. 07. 02.)
- Céspedes, María Stella Toro 2007: *Debates feministas latinoamericanos: Institucionalización, autonomía y posibilidades de acción política*. Santiago, Universidad de Chile, 2007. (MA dolgozat) http://umss.academia.edu/MoiraRimassaPaz/Papers/1089321/Debates_feministas_latinoamericanos_Institucionalizacion_autonomia_y_posibilidades_de_accion_politica (Letöltés: 2012. 06. 25.)
- Cortázar, Julio 2006: Újságkivágások. (Ford.: Latorre Ágnes.) In: Julio Cortázar: *Itt és most*. Budapest, L'Harmattan

- Duterme, Bernard 2009: Zapatisták – divatjamúlt emberek? (Ford.: Sipos János.) In: *Le Monde diplomatique* on-line magyar kiadás, 2009. október. <http://magyardiplo.hu/2009-oktober/112-zapatistak-divatjamult-emberek> (Letöltés: 2012. 06. 30.)
- Franceschet, Susan 2005: *Women and Politics in Chile*. Boulder, Lynne Rienner Publishers
- Franceschet, Susan 2007a: Democratization, Transnationalism, and Gender Politics in Argentina and Chile. (A Kanadai Politikatudományi Társaság éves konferenciájának anyaga) Saskatoon, Saskatchewan, <http://www.cpsa-acsp.ca/papers-2007/Franceschet.pdf> (Letöltés: 2012. 05. 06.)
- Franceschet, Susan 2007b: *From Persuasion to Power? Women's Policy Machineries in Latin America*. (Műhelytanulmány) http://76.12.148.244/PublicationFiles/persuasion_franceschet.pdf (Letöltés: 2012. 06. 01.)
- Goodman, Donna 2009: *The Struggle for Women's Equality in Latin America*. (2009. március 13-i bejegyzés) <http://dissidentvoice.org/2009/03/the-struggle-for-womens-equality-in-latin-america/> (Letöltés: 2012. 05. 06.)
- Hargrove, Ethel C. 1914: *Progressive Portugal*. London, T. Werner Laurie LTD.
- Houtart, Francois 2011: A felszabadítási teológia jelenlegi helyzete Latin-Amerikában. (Ford.: Barna Anett.) *Eszmélet* 90 (2011. nyár)
- Htun, Mala – Piscopo, Jennifer M. 2010: Presence without Empowerment? Women in Politics in Latin America and the Caribbean. *SSRC Conflict Prevention and Peace Forum* (2010 december) tanulmányai, <http://webarchive.ssrc.org/pdfs/> (Letöltés: 2012. 05. 28.)
- Kampwirth, Karen 2004: *Feminism and the Legacy of Revolution: Nicaragua, El Salvador, Chiapas*. Athens, Ohio University Press
- Kampwirth, Karen 2008: Abortion, Antifeminism, and the Return of Daniel Ortega in Nicaragua, Leftist Politics? In: *Latin American Perspectives*. (2008. november) 122–136.
- Nagy Ildikó 2005: A nők és férfiak közötti esélyegyenlőség mértéke a világ országaiban. In: Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.) *Szerpvaltozasok. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 2005*. Budapest, TÁRKI, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 194–207.
- Nascimento, Alcileide Cabral do 2007: Vida e esperança: o trabalho feminino no criação de bebês no Recife (1789–1831). *Revista Esboços* (Florianópolis) Vol. 14. No. 17. (2007), 75–89.
- Qualalou, Lamia 2012: Hogyan változik a nők helyzete Latin-Amerikában? (Ford.: Makádi Balázs.) *Le Monde diplomatique* on-line magyar kiadás, 2012. február 20–24. <http://epa.oszk.hu/01800/01827/00029/pdf/> (Letöltés: 2012. 05. 07.)
- Quota Project – *Global Database of Quotas for Women*. <http://www.quotaproject.org/> (Letöltés: 2012. 05. 28.)
- Saint-Simon herceg Emlékiratai* (1987). (Ford.: Réz Pál.) Budapest, Európa Könyvkiadó
- Shayne, Julie D. 2004: *The Revolution Question: Feminisms in El Salvador, Chile and Cuba*. Rutgers University Press
- Sorj, Bila – Moraes, Aparecida Fonseca 2008: Paradoxes of the Expansion of Women's Rights in Brazil. In: Peter Birlé – Sérgio Costa – Horst Nitschack (szerk.): *Brazil and the Americas – Convergences and Perspectives*. Madrid – Frankfurt am Main, Iberoamericana – Vervuert, 121–134.
- A Társadalmi Világforum Elvi Chartája*. (2010) www.gajaegysegulet.hu/wp-content/uploads/2010/07/eszf_charta.doc (Letöltés: 2012. 05. 07.)

UNIS Vienna 2010. március 4. <http://www.unis.unvienna.org/unis/hu/pressrels/2010/unisinf355.html> (Letöltés: 2012. 05. 28.)

Worldwide Guide to Women in Leadership. www.guide2womenleaders.com
(Letöltés: 2012. 05. 06.)

Lilita Bianchi Gundian, művészeti könyvtáros, Santiago, 1966

A chilei élet krónikása, Patricio Guzmán Campos

A chilei fotóművész, Patricio Guzmán Campos életét hazájának XX. századi traumái alakították. Leginkább s legtragikusabban az a szörnyű fordulat, amelynek negyvenedik évfordulója éppen jövőre lesz.

1973. szeptember 11-én kezdte meg Pinochet és a hadsereg brutális támadását a törvényesen megválasztott elnök, Salvador Allende ellen. A New York-i ikerornyokat ért szintén szeptember 11-i terrortámadás az elmúlt évtizedben szinte eltörölte a kollektív emlékezetből a barbár chilei puccsot, majd az azt követő embertelen állami terrort, diktatúrát, elnyomást. Az ember rémálmaiban már-már arra gondol: mintha csak kitervelték volna ezt a szörnyű egybeesést.

Patricio Guzmán elhagyni kényszerült hazáját a puccs után, sok ezer haladó szellemű honfitársával együtt. Magyarországra is elvetődött egy rövid időre. A lelkén esett sebet soha, semmi nem volt képes begyógyítani. Igazából sehol nem talált otthonra többé. Amikor néhány éve, a hetvenedik születésnapja alkalmából, arra kértem, küldjön magáról néhány sort a róla készülő cikkemhez, a szűkszavú curriculum vitae azzal fejeződött be, hogy „Kanadában élek, láthatatlanul”.

És ez a láthatatlanság, gyökértelesség emigrációja óta alig változott. Manapság, az internet korában sem nagyon lelni információt a fotóművész Patricio Guzmánról, csak névrokonáról, a szintén chilei, amúgy kiváló dokumentumfilmeseről.

Itt-ott újabbán egy könyv címlapja bukkan föl a netes találatok között: *Chile en la Retina*, vagyis *Chile a retinán*. Hazája egyik könyvkiadója gyűjtötte kötetbe a művész 1957 és 1973 között készült fényképeit. S milyen jól tette. A 164 oldalas albumban sorjáznak Patricio Guzmán még otthon készült fotográfiái, azok a nagyszerű művek, amelyeket ma már a Chilei Nemzeti Könyvtárban és a Chilei Állami Történelmi Múzeumban őriznek mint kincseket.

Guzmán fotográfiája ahhoz a nagy realista és humanista áramlathoz tartozik, amelyet honfitársunk, Robert Capa a *Magnummal* tett szinte mozgalommá a XX. század második felében. Talán nem véletlen, hogy az album előszavában Víctor M. Mandujano kritikus Guzmánt a szintén chilei Antonio Quintanával, a perui Martín Chambival és a mexikói Manuel Álvarez Bravóval emlegeti együtt. Ezek a művészek mind letisztult képi

eszközöket használnak fekete-fehér képeiken, ahogyan társaik Európában és Amerikában is.

Patricio Guzmán nem gyógyuló sebe, hazája elvesztése, gyökértelensége miatti keserű magánya egyre jobban megérthető, ahogyan retinánkon könyvének chilei tájképei, életképei és portréi visszatükröződnek. Guzmán csodálja és tiszteli, ismeri és érti hazáját és népét. A hegyek fantasztikus körvonalai, a városok és utcák lírai fényei az alkonyatban, s az emberek, zömükben az alullévők, a vesztesek, az elesettek a fotográfus érdeklődésének tárgyai. Elsőként örökítette meg képsorozatban – tervszerűen – a mapuche indiánok ünnepeit, munkások, cselédek, kisparasztok hétköznapijait és egyszerű szórakozásait, s a gyerekeket, a jövő hordozóit.

Portréi közül nem egy mára már ikonikussá vált: nagy honfitársairól készült. A chilei dalt megújító, a kép készültekor még vonzó, fiatal Víctor Jaráról, a kommunistáról, a tanárról, énekesről, akit megkínzott testében negyven golyóval találtak meg a junta hatalomátvételének napjaiban Santiago egyik utcájára kidobva. Elrettentő példaként. Csak néhány éve temethették újra méltósággal, s voltak felelősségre néhányat kínzó és gyilkosai közül. Úgyszintén sokatmondó a költő Pablo Neruda harmadik feleségéről, Matilde Urrutiáról készült fotója. A sokáig titkolt szeretőt és feleséget Diego Rivera róla készült festménye előtt vette le Guzmán. Rivera kétarcú nőként festette meg Matilde Urrutiát, hajába rejtve – ez a fotón is látszik a jobb szélén – szerelme, a költő Neruda jellegzetes profilját. Ahogyan az albumban is az oldalpár másik felén ott a hármas kép Nerudáról, a szerelmes költőről, a szerelmes szonettek írójáról. Feltűnik a képek között Santiago bátor és tiszta lelkű főpapja, Silva Henríquez bíboros érsek is, aki jó ideig szinte egyetlen hangos hazai kritikusa volt a véreskezű Pinochetnek, s aki többek között a meggyilkolt Allende elnök feleségét és családját is rejtegette, segítette az üldöztetés idején.

De Guzmán könyvének és életének főszereplői a mindig névtelen szegények. Indiánok és hegyi pásztorok, szerelmes kis cselédlányok meg a mosolygós kiskatonák, akik néhány évvel a róluk készült kedélyes fotó után esetleg éppen arra kényszerültek, hogy testvéreiket gyilkolják parancsnokaik utasítására.

A kiokosodott utókor pillantása a régi fényképeken olyasmit talál, amit a kortársak nem vehettek észre. Hiszen módja van rá, hogy elődei képes krónikáját visszafelé olvassa el, a végtől a kezdet felé. A XX. századi chilei fényképeket csakis a tudásnak ezzel a nyomasztó terhével lehet nézegetni. Talán éppen ezért került a kötetben a sor végére a szélviharban mókásan vigyázban álló három pipaszárlábú srác remek portréja. Oly törékenyek külön-külön, de így, együtt, vállt vállnak vetve, mégis olyan lelkesítő a látványuk.

Háromkerekűn ,Santiago, 1967

Az elkerülhetetlen magány

Varlam Salamov és az eszmei örökség

2012-ben lenne 105 éves Varlam Tyihonovics Salamov, a szélesebb olvasóközönség számára mindmáig jórészt ismeretlen nagy orosz író. Moszkvában egyik lakhelyét sem jelöli emléktábla. Két mellszobor őrzi az emlékét: egyik a sírján, másik a Pétervári Egyetem udvarán.

Salamovot nem olvassuk és nem értékeljük eléggé, mivel nehezen illeszthető bele az irodalmi és ideológiai kánonba. Jelentkezésekor a sztálini légerek „egyik” szemtanújaként könyvelték el. A *Kolimai elbeszélések* azonban egy nagy író-t sejtetnek, aki mesteri módon, hitelesen tudja ábrázolni az emberi személyiség leépülését, megsemmisülését. A rossz fordítások és Szolzsenyicin terjedelmes árnyéka miatt, Nyugaton alig ismerték. Oroszországban pedig, egyszerűen a lágerirodalom „egyik” képviselőjének tekintették. Nem szeretnénk lebecsülni A. Zsigulin, L. Razgon vagy E. Ginzburg életművének jelentőségét. Salamovot azonban az íróknak egy egészen más osztályába, Gogollal, Platonovval és Andrej Belijjelle egy sorba kell helyezni! Azt, amit ő a XX. századi orosz prózairodalomban véghezvitt, életművének kutatója, Jelena Mihajlik irodalomtörténész egy „láthatatlan forradalomnak” nevezte.

Varlam Salamov 1907-ben született Vologdában, egy pravoszláv lelkész gyermekeként. Édesapja hosszú évekig misszionáriusi szolgálatot végzett az Aleut szigeteken, majd Vologdában a hitújító mozgalom résztvevője lett.¹ Varlam 1925-ben Moszkvába utazik. Egy évig gyárban dolgozik, majd beiratkozik a Moszkvai Állami Egyetem szovjet jogi fakultására. Csatlakozott a baloldali ellenzékhez, amelynek tagjaként aktívan részt vett a '20-as évek kulturális életében. Két évre rá „szociális származásának eltitkolása miatt” eltávolították az egyetemről. (A jelentkezési lapon nem tüntette fel, hogy az édesapja lelkész.) Alapos okunk van azonban feltételezni, hogy az eltávolítás igazi oka Salamov antisztalinista nézeteiben keresendő.

1929 februárjában egy illegális nyomdában letartóztatják, Lenin úgynevezett „végrendeletének” a pártkongresszushoz írott, Sztálin személyiségét elítélő levelének terjesztése miatt. A tömeges megtorlások első hullámában 3 évre ítélték el, amit az Észak-Urálban, a viserszki táborban töltött. 1931-ben kedvezményrel szabadult, és hamarosan visszatért

Moszkvába. Elvette egy régi bolsevik, Ignatyij Gudze leányát, és – előbb újságíróként, majd, mint szépíró is – publikálni kezdett. Második letartóztatásáig, 1937 januárjáig 6 elbeszélése jelent meg. Elmondása szerint vagy tízszer is többet írt ezalatt, munkáit azonban nem őrizte meg a családja.

Salamovot másodszer már KRTD (kontrevoljucionnaja trockisztcszkaja gyejatyelnoszty – ellenforradalmi trockista tevékenység) vádjával tartóztatták le. Ilyen ítéletet egy rab 1937-38-ban csak csodával határos módon élhetett túl. Bár többször is a pusztulás határára került, Salamov életben maradt. Már a lágerben mondták ki felette a harmadik ítéletet: „ellenforradalmi agitáció”. „Az emigrációs kultúra magasztalása”, valamint „a hitleri német hadsereg technikájának és hadvezetésének dicsérete” volt a vád. A feljelentések alaptalanok voltak, de a tábori törvényszék számára ennek nem volt jelentősége. Salamov még 10 év munkatáborot kapott. Egy ismerős orvos jóvoltából aztán 1946-ban felcseriskolát végzett, és így a tábori életben magas rangot jelentő egészségügyi beosztást kapott.

Moszkvába – pontosabban a moszkvai agglomerációba, hiszen 1956-ig csak a 100 kilométeres körzeten kívül lakhatott – Salamov 1953-ban tért vissza. Még Kolimából levelezést folytatott Borisz Paszternakkal, aki nagyra értékelte a volt lágerlakó verseit. Hazatérése után azonnal hozzákezdett a *Kolimai elbeszélések*hez. 1954 és 1964 között 6 fejezetet írt meg. Mindennek következtében szakítania kellett a családjával, és nem talált helyet magának az „olvadás” irodalmi életében sem. Megvolt ennek a maga jó oka. Életében Salamovnak mindössze 5, a cenzúra által összeszabdalt, vékonyka verseskötete, újságcikkei és néhány rövid karcolata jelent meg a Szovjetunióban. Írásai – többnyire akarata ellenére – a „tamizdatban”, vagyis Nyugaton jelentek meg. Az első könyve csak 1978-ban, Londonban. A nagybeteg író 1979-ben egy rokkantotthonban helyezték el. Mivel azonban ennek a süket és vak öregembernek a sorsa egyre inkább érdekelni kezdte az emigráns sajtót és egyes neves szovjet ellenzékieteket is (Jevgenyij Jevtusenko), 1982 januárjában erőszakkal átszállították egy krónikus elmebeteg otthonba, ahol aztán 2 napon belül meg is halt. A KGB a legutolsó pillanatig megfigyelés alatt tartotta. Az író özvegye csak 2000-ben kaphatta meg ezeknek a jelentéseknek a fénymásolatát. Ugyanabban az évben rehabilitálták az első, a „trockista” perében. Ezzel fejezzük is be az áttekintését ennek az életútnak!

V. Ty. Salamov életével és munkásságával kapcsolatban máris két sztereotípiá alakult ki. Az egyik a táborból szabadult író életkörülményeivel magyarázza e sajátos életutat. A különböző memoárok és életrajzírói fejtegetések Salamov magányosságának, különcségének okait, jellemének sajátosságával a kolimai évek szenvedéseivel, végül súlyos betegségeivel magyarázzák, amelyek megakadályozták abban, hogy folyamatos kontaktusban maradjon a környezetével. Gyakran felemlítődik a *Lityeraturnaja Gazetá*ban megjelent híres levele is, amelyben mintha

elhatárolná magát a *Kolimai elbeszélésektől*. A „disszidens” társak és ismerősök nagy részét ez a lépés eltaszította az, úgymond, „megtört” embertől, és őt ez még mélyebb magányba süllyesztette.

A kolimai társaktól kezdve a későbbi barátokig, se szeri, se száma az ilyen vélekedéseknek. Tudvalévő például, hogy mennyire nehezeére esett az írónak a szakítás Nyikolaj Jakovlevics Mandelstam körével. Volt kolimai barátja, Borisz Lesznyak pedig ezt írja: „Becsúvágyó, hiú és egoista volt. Nem is tudnám megmondani, hogy mi volt benne az erősebb. És az előbbiekhöz hozzá lehet még tenni a dicsőség- és bosszúvágyat, valamint a haragtartást.” (Lesznyak 1999) A. V. Hrabrovickij irodalomtörténész ezt állítja egyik, Salamovról szóló naplójegyzetében (1982): „Nem volt jó ember. [...] Meg féltékeny is volt, különösen Szolzsenyicinre, akit sok mindennel vádolt”.²

Említsük meg végül egy másik kolimai barát, Georgij Gyemidovics Davidov véleményét! Tudva, hogy ő is elhidegült az írótól, egyszer elmondták neki a *Lityerturnaja Gazetában* megjelent levél történetét, várva elítélő reakcióját. Ő azonban dühbe jött, és így kiáltott: „Hallgassatok! Én tudom, hogy mennyire meg tudják törni ott az embereket!” (Gyemidova 2011, 64) Ma többen is tudjuk már, hogy nem ilyen egyszerű annak a levélnek a története. És hogy nem is csak a hatalom kényszerítette azt ki az íróból. Nagyon sokan vagyunk, akik nem is tudjuk elítélni érte a *Kolimai elbeszélések* szerzőjét.

A másik sztereotípiát már közvetlenül Salamov prózájának a fogadtatásával kapcsolatos. A *Kolimai elbeszélések* stílusát az olvasók, különösen kezdetben, egészen részletesen leírónak, valósággal szociografikusnak érezték. Ez nyomta rá bélyegét az első fordításokra is. 1967-ben ezen a címen jelent meg Németországban és Franciaországban: *Salanov elítélt történetei*. Ez a sztereotípiát a leegyszerűsített értelmezéssel kapcsolatos tehát, amely Salamov elbeszéléseiben elsősorban egy szemtanú vallomását látta Kolimáról. Jól mondta erről Jelena Mihajlik (1997, 107): „Első kiadói számára Salamov nem költő volt, hanem egy rehabilitált rab. Az olvasók többsége számára az is maradt.” Nem ez az első eset, hogy az irodalomtörténet kutatóinak vitába kell szállni olyan szörszálhasogató történészekkel, akik mindenáron be akarják bizonyítani valamiről, hogy „*valójában nem is úgy volt*”. (Eszipov 2007, 233–261) Nincs itt helyünk a „dokumentumpróza” és a „dokumentumként megélt próza” közötti különbségeket elemezni. Sokszor volt már szó erről.

Maga Salamov is írt prózájának dokumentumjellegéről, de ezen nem egyszerűen a tények pontos leírását, hanem a lényegük megragadását értette. Az ember szörnyű helyzetének bemutatását az embertelen körülmények között, a csupasztények alapján. Ez az alkotói módszer kétségtelenül az úgynevezett „Holokauszt utáni irodalommal” rokonítja művészetét: Semprun, Kertész és mások, különösen Primo Levi könyveivel. Ahogyan Jelena Mihajlik írja (1997, 107–108): „Politikai publicistaként

fogadták, miközben a Világegyetem összeomlásáról beszélt. Nemcsak, hogy nem hittek neki, de még csak el sem olvasták. És látnia kellett, hogy műveit a szembenálló politikai erők fegyverként használják fel egymás ellen. Mindezzel azonban Salamov nem foglalkozott. Ő egy egészen más csatát vívott.”

Megjegyzendő, hogy ez az álláspont ellentétes volt az 1950–70-es évek irodalmi irányzataival. Még Salamov közeli ismerősei is, köztük a már említett B. M. Lesznyak, a *Kolimai elbeszéléseket*, mint az író személyes visszaemlékezéseit olvasták, és a stílus kemény realizmusa csak megerősítette őket a szerző „rossz természetéről” alkotott véleményükben. Így olvadt össze az a két tendencia, amely mindmáig akadályozza Salamov világnézetének és műveinek megértését.

Gyakran mondogatta: „*az ideális szám – az egyes*”. Ezt a véleményét egész környezete jól ismerte. Így például, második feleségének, Olga Szergejevna Nyekljudovának a fia, Sz. Ju. Nyekljudov kijelentette (2011), hogy Varlam Tyihonovics „alkatilag magányos” ember volt. Ezt az eszményét legvilágosabban a *Viser-Antiregény* (1970) című művét megnyitó *Butirkai börtön* c. elbeszélésben fejti ki a szerző. „Az ideális szám az egyes. Isten, eszme, hit mind csak egy lehet. Itt a lágerben megengedhető azonban a kettes szám is. Itt kölcsönös segítség van, meg igazmondás-próba. [...] Van-e elég erkölcsi erőm hozzá vajon, hogy még itt is egyes számként tudjam végigjárni az utamat?” (4:152)³ Egy ennyire tudatos, sőt deklarált magányosságnak nem lehetnek azonban csupán pszichikai, vagy pszichofizikai magyarázatai. Annál is inkább, mert Salamov szól útjának céljáról is: „Az áldozatnak méltónak kell lenni a célhoz. Éppen erről a célról szeretnék egyszer majd elbeszélgetni egy nálam idősebb emberrel, valahol a politikaiak számára fenntartott részlegben. Az áldozat – az életünk. Hogyan fogadják majd ezt az emberek? És milyen hasznát veszik neki?” (4:153)

Hogy megértsük az áldozatról meg az egyes számról mondottakat, jól szemügyre kell vennünk a *Kolimai elbeszélések* szerzőjének eszmei álláspontját. Véleményem szerint, ez a sztálinizmus által tudatosan diszkreditált, majd fizikailag is megsemmisített forradalmár orosz értelmiség végrendelete. Salamov tragikus magányának éppen ez volt az egyik fő oka.

A forradalom és a forradalmár alakja Varlam Salamovnál című terjedelmes cikkében M. V. Goloviznyin hivatkozik Szolzsenyicin egyik kijelentésére: „A politikai nézetei? Nos, a kolimai tapasztalatoktól függetlenül, ezeket továbbra is a forradalom és a '20-as évek lelkesedése szabta meg. 18 év lágerélet sem tudta kioltani benne azt a tüzet, amelyet a Trockij vezetett ellenélek élesztett benne.” (Szolzsenyicin 1999, 166–168)

M. V. Goloviznyin véleménye szerint, a lényegyet tekintve, Szolzsenyicinnek igaza van. A két író politikai nézeteinek kibékíthetetlen ellentéte éppen abban mutatkozott meg, hogy Szolzsenyicin a sztálini terrort már az 1960-as években a bolsevizmus forradalmi taktikája természetes

eszközének tartotta, így a totális sztálini rendszer ellen folytatott harc számára a bolsevizmus, ateizmus és általában a baloldali örökség elleni harcot jelentette. Salamov egész alkotó életét viszont áthatotta az a meggyőződés, hogy a sztálinizmus nem folytatása, hanem éppen tagadása a bolsevizmusnak. A *Viser-Antiregényben* írja: „Sztálin ellenzőinek egyike voltam. Közülünk ugyan soha nem hitte senki sem, hogy Sztálin és a szovjethatalom egy és ugyanaz!” (4:181)

Az író politikai nézeteinek megismerése szempontjaiból igen fontos jegyzetfüzeteinek a tanulmányozása, amelyek írásakor kezdetben nem számolt még a nyilvánossággal. Találunk itt verseket, továbbá olyan gondolatokat és megfigyeléseket, amelyek közül többet később felhasznált a műveihez, vagy éppen a levelezésében bukkannak fel újra.

Salamov világnézetének a felvázolásában nagy nehézséget okoz egy, a műveit jól ismerők számára azonnal szembetűnő ellentmondás. Egyrészt éles hangon beszél az orosz népről és a parasztságról. Az *Iván Gyenyiszovics egy napjáról* írott egyik első, még jóindulatú kritikájában megjegyzi: „Különösen a parasztok között volt sok besúgó. Egy parasztból lett házmester a táborban csak spicli lehetett, semmi más.” (6:314)

A *negyedik Vologdában* olvassuk: „A forradalom sok meglepetése közül az egyik a parasztság volt. A forradalom rohamléptekkel terjedt a falvakban, mivel kielégítette a parasztságnak a harácsolás iránti hajlamát.” (4:9)

És még egy nagyon határozott kijelentés ugyanebből a műből: „Ne áriázzanak nekem a népről! Ne daloljanak a parasztságról! Én tudom, hogy mi az. Különböző szélhámosok és vigécek ne akarják nekem bemagyarázni, hogy az értelmiség bűnt követett el bárkivel szemben is!

Az értelmiség nem vétett senki ellen. Pontosan fordítva áll a dolog. A népnek van, ha létezik egyáltalán ilyen fogalom, kifizetetlen adóssága az értelmiségével szemben.” (4:116)

Jól ismerjük Salamov kategorikusan elítélő véleményét az orosz irodalom humanista tradícióiról is: kemény kirohanásait Tolsztoj, Nyekraszov, Csernisevszkij és eme, nem csupán humanista, hanem nép- és mindenekelőtt parasztimádó tradíció többi hordozójának a nézetei ellen.

Mindezzel szemben áll a maga egészen másfajta értékelése a forradalomról, szimpátiája az eszerek iránt, a narodovolecek emléke előtti főhajtás, és az 1920-as évek végén, a trockista ellenzék mozgalmában való részvétel.

Az *Emlékek a '20-as évek Moszkvájáról*, című írás egyik fontos részlete *Az égbolt ostroma*. Ebben írja: „Az Októberi forradalom természetes világorradalom volt. Természetes, hogy ennek a hatalmas átalakulásnak az élvonalában az ifjúság haladt. Ez a réteg volt hivatott elítélni a Múltat, és új történelmet csinálni. A személyes tapasztalatainkat, valamint az emberiség történetének egész tapasztalati anyagát a könyvek pótolták [...] Az 1924-es év szinte lázasan pulzált és lélegzett valami nagy eseménynek az előérzetétől, és mindannyian megértettük, hogy a NEP sem fog megzavarni, megállítani senkit sem. A '17-es év szabadsághangulata

támadt fel újra. Mindünk kötelességének érezte, hogy újra nyilvánosan részt vegyen a jövőért folyó küzdelemben, amelyről a politikai foglyok és száműzöttek évszázadok óta álmodoztak [...] Mindnyájan meg voltunk győződve róla, hogy másnap elkezdődik a világforradalom.” (4:432)

Egy időben Salamov azt hitte nagy naivan, hogy egyszer majd publikálhatja ezeket a feljegyzéseket. Azt gondolhatnánk tehát, hogy a fenti részlet valamiféle cselvetés részéről a hatalom számára. De több ilyen kijelentés található a naplóiban és egyéb, nem a cenzúrának szánt helyeken is! A *Viser-Antiregényben*, továbbá az 1920-as, 30-as évekből származó naplókban, visszaemlékezésekben majdnem ugyanazokat a politikai téziseket találjuk, mint amelyeket a letartóztatott Salamovnak az OGPU ügyészéhez 1929 júliusában írott levele tartalmaz. (Salamov 2004, 953–955)

Fel kell hívni a figyelmet itt egy nagyon fontos részletre. Amikor az 1920-as évekről beszél, a *Mi* személyes névmást gyakran, mint ideológiai gyűjtőnevet használja a szerző. De azután már csak egyes számot használ. A *Kolimai elbeszélésekben* a *Mi* már csak a táborlakók közösségére vonatkozik, akik közé a szerző mintegy véletlenül került. Az 1920-as évek nemzedékével azonban közvetlenül azonosítja magát. Íme néhány példa.

„*Mi* tudni akartuk még azt is, hogyan íródnak a versek, és hogy kinek van joga verset írni, kinek nincs. *Mi* tudni akartuk tehát, hogy méltók-e a költők a saját verseikre” (4:351). (Itt és a továbbiakban a kiemelés tőlem származik – Sz. Sz.)

„Szelvinszkijt, Agapovot, Adujevet, Lugovszkijt és Panovot *Mi* nem tartottuk költőnek, inkább csak versfaragónak. Nem volt élet a soraikban.” (4:383)

„*Mi* nem csupán verseket olvasni, hanem élni és cselekedni akartunk” (4:398).

A Narodnaja Volja egykori hőseivel való találkozókról és a könyveik olvasásáról Salamov így ír: „*Mi* olyan emberekkel találkoztunk akkor, akiknek az élete már régen legenda volt. És ez az Oroszország forradalmi múltjával való élő kapcsolat még ma is lehetséges. [...] Nagyon fontos, hogy élőben, elevenen lássuk ezeket az embereket. Emlékszem például a tagbaszakadt, ősz Gustave Inare, a Párizsi Kommün hősének Moszkvába érkezésére.” (4:387) Előzőleg pedig, B. L. Paszternak *Kilencszázöt* című poémájából idéz:

„Narodovolecek.
Perovszkaja.
Március egy.
Nihilista-zekék
És kínzókamrák
És diákpáaszem.
Apáink története,
Mint egy Stuart-kori

Ködlepte krónika,
Puskinnál távolibb,
És álomként dereng,
Sejtelmesen.” (Paszternak 1990, 111)

„*Apáink története*” – ezt a Paszternak sort akarta címül adni Salamov egy regényéhez, amely az orosz forradalmár értelmiség két, egymást követő nemzedékéről szolt volna. (RGALI 3:106) A könyv hőse Natalja Klimova lett volna, egy eszer forradalmár, a Sztolipin ellen a Patikus szigeten végrehajtott híres merénylet résztvevője, a *Kivégzés előtt* című híres levél (Klimova 2006) szerzője. Szerepelt volna még benne a leánya, Natalja Sztoljarova is, aki az 1930-as években Franciaországból jött haza a Szovjetunióba, hogy aztán persze, ő is Kolimán kössön ki. Salamov személyesen is jól ismerte őt, hiszen jelentős szerepet játszott az 1960-as, 70-es években az értelmiségi ellenzék életében: Ny. Ja. Mandelstam köréhez tartozott, és I. G. Ehrenburg titkárnője volt. Neki ajánlotta Salamov az édesanyja és az ő életéről szóló *Aranyérem* című poémát is. Ennek a témának egy egész könyvet akart szentelni, amely az *Aranyérem*en túl, tartalmazta volna N. Sz. Klimova életrajzát, életének különböző dokumentumait és a levelezését. Salamov itt nemcsak az író, de a történész szerepét is magára vállalta. Hozzá is fogott már Klimovának a lánya által neki átadott levelezése (RGALI 3:381) részletes tanulmányozásához. Ugyan vajon, miért?

Az 1920-as évek nemzedékéről ez áll Salamov naplójában:

„Ezek még azoknak az embereknek a testvérei, fiai és leányai voltak, akik a saját kezükkel csinálták a forradalmat. Életkoruknál fogva, ők már kimaradtak az eseményekből, de egy hatalmas ugrással szerették volna utolérni őket. És ehhez csak egyetlen fegyverük volt: az, amellyel az apáik harcoltak. Ez (akkor már) a fantasztikum fantasztikuma volt, természetesen, és még nagyobb önfeláldozást követelt, mint forradalmat csinálni.” (5:314)

Az író is ebbe a nemzedékbe sorolja magát, amely lemaradt „*az égbolt ostromáról*”. Majd így folytatja:

„Egészen természetes, hogy ez a törekvés egy olyan mozgalommá alakult, amely az új állam sziklái közti járatlan úton volt kénytelen kanyarogni. Hol a felszínen, hol mélyebben, igyekezve még jobban alámosni a repedező, omladozó partot.” (4:431)

A továbbiakban pontosan megfogalmazza, hogy kikhez számítja magát és az 1920-as évek egész nemzedékét:

„Az égboltot főként az egyetemeken ostromoltuk, ott koncentráldott a társadalom jobbik része: a munkások és parasztok legjobbjai, a nemes-ségből és a polgárságból pedig azok a Konrad Wallenrodok, akik egy másik osztály zászlaját emelték magasba, és azzal ostromolták az égboltot. Marx, Engels és minden párttársuk – értelmiségi volt, és a nemességből, a polgárságból, vagy valamely más osztályból származott...” (4:431)

Megint azzal a szóval találkozunk itt, amely annyira fontos volt Salamon számára: értelmiségi. Aztán meg a világforradalom emlegetésével, ami annyira furcsa lehet a mai olvasó számára:

„Az Októberi Forradalom, természetesen, világforradalom volt.

Milyen távlatok, micsoda perspektívák tárultak fel, még a hétköznapi emberek előtt is! Úgy tűnt, hogy ha meglódtítjuk egy kicsit a történelmet, akkor megragadhatjuk az irányító fogantyúját, és arra kormányozzuk, amerre akarjuk. Természetes, hogy ennek a nagy peresztrojkanak az élén az ifjúság haladt. Természetes, hogy a fiatalok voltak hivatva elítélni minden régit, és újra kezdeni a történelmet. Személyes tapasztalatainkat pótolták a könyvek, az egész emberiség tapasztalati kincse. Így mi sem rendelkezünk kevesebb tapasztalattal, mint az orosz felszabadító mozgalom bármely másik egysége. Ráadásul mi még tovább néztünk, a realitás horizontján is túlra. Ami tegnap még mítosz volt, az mára valósággá vált. Miért ne próbáltuk volna ezt a valóságot még tovább lökni, egy lépéssel tovább, magasabbra, mélyebbre? A régi próféták, Fourier, Saint-Simon, Morus elénk rakták az asztalra minden titkos vágyukat, és mi vettük a lapot.

Mindezt aztán persze összetörték, félrelökték, eltaposták. De nem volt még egy másik pillanat ebben a mi orosz életünkben, amikor olyan közel jártunk volna a nemzetközi eszmeáramlatokhoz.” (3:432)

Ezek után a visszaemlékezések után Salamov élesen szembeállítja az 1920-as évek szabad gondolati pezsgését az 1930-as évekkel, a győztes sztálinizmussal. Ezzel egyidejűleg a „*Mi*” eltűnik a nyelvéből, és helyét az „*ÉN*” foglalja el. „Korunk az egyes ember ideje” (5:301), konstatálja naplójában, és ennek illusztrációjaként meg is nevez egy konkrét személyt: „*Paszternak*”.

Mint tudjuk, Salamov aktív résztvevője volt a Sztálin-ellenes trockista ellenzéknek, és letartóztatása után első letöltendő lágerbüntetését egy illegális ellenzéki nyomda miatt kapta, amelyben Leninnek a pártkongresszushoz írott, Sztálint élesen elítélő levelét, az úgynevezett *Lenin végrendeletét* nyomtatták ki. Az író életrajzának ezen az oldalán több fehér folt is van.⁴ M. V. Goloviznyin mindenesetre megalapozottan feltételezi, hogy ismerte a trockista mozgalom vezetőit, tájékozott volt az elméleti kérdésekben, és készen állt a politikai munkára is. De mivel Trockij emigrációba kényszerítése után sokan a mozgalom vezetői közül feladták a küzdelmet, és mivel az ítélet enyhítése kedvéért a résztvevők közül is többen kompromisszumot kötöttek az ügyéssel, az író eltávolodott a mozgalomtól. Amint azonban Goloviznyin hangsúlyozza, Salamov a *Viser-Antiregényben* is úgy mutatja be az 1920-as évek ellenzékének résztvevőit, mint „akik elsőként voltak hajlandók életüket áldozni azért, hogy feltartóztassák azt a vérfolyamot, amely a sztálini kultusz elnevezéssel vonult be a történelembe”.

Az ellenzékben való bizonyos fokú csalódás nem jelentette az eszmékben való csalódást is. Ellenkezőleg! Amennyire a meglehetősen gyér forrásanyagból következtetni lehet, a csalódás fő oka éppen az volt, hogy

az ellenzék tagjai közül sokan nem tartották be azt a szabályt, amely Salamov fő életelve volt: a szavak és a tettek összhangját.

Ezt az életelvet, amely nemcsak a naplókban, hanem a visszaemlékezésekben, a *Víser-Antiregényben* is újra meg újra megfogalmazódik, éppen az 1920-as évek tapasztalataiból szűrte le: „A kérdés lényege, a 20-as évek lényege – a szó és a tett megfelelése. A költészet ehhez kevésnek bizonyult.” (5:354) Van itt egy rejtett utalás a könyvben, amelyről szoltunk már, és amint maga Salamov is említi, a forradalom utáni évek egész fiatal olvasótábora számára ismert volt: Vera Figner visszaemlékezései. A *Narodnaja Volja* egyik vezéralakja írja (Ny. A. Nyekraszov Szása című poémájával kapcsolatban): „Ez a poéma arra tanított bennünket, hogyan éljünk, mire törekedjünk. Hozzuk összhangba egymással a szót és a tettet! Erre tanított. És hogy követeljük meg ezt az összhangot magunktól is, másoktól is. Ez lett az én életem jelmondata.” (Figner 1964, 92) És ugyanez a jelmondat csendül fel az *Aranyérem* hősnőjének, Natalja Klimovának *Kívégzés előtt* című levelében is.

Saját megfogalmazása szerint: „a 20-as évek volt az az időszak, amikor teljesen világosan, élő példákön keresztül látható volt az összes (Salamov kiemelése – Sz. Sz.) variáns és tendencia, amelyet a forradalom feltárt”. (5:360) Megjegyzendő, hogy ezt a tézist kellene a gyakorlati kiindulópontnak tekinteni a történészeknek is, amikor ezt a korszakot tanulmányozzák!

Az irodalomtörténészek többsége igyekszik vagy egyáltalán nem venni tudomást a szocialista jellegről Salamov forradalmi gondolataiban, vagy csak egészen mellékesen említi meg őket. A forradalmi eszmék és az író „narodnyik-ellenes” álláspontja közti ellentmondást egyesek a szerző politikai gondolkodásának naivitásával magyarázzák. (Schmid 2007, 87–105) Az eszerek iránti szimpátiájában például, az erős, a rendszerrel szembeszállni képes egyéniségekhez való vonzódásának a kifejeződését látják. Az ellenállásra alkalmas, erős személyiségek kétségkívül magukra vonták az író figyelmét. De nemcsak etikáról volt itt szó, hanem a *tradíció vállalásáról*, az azzal való azonosulásról is.

Salamov sokat tanulmányozta és jól ismerte az orosz forradalmi mozgalmat. Arra a meggyőződésre jutott, hogy az illegalitás tapasztalatai nagyon értékesek az alkotómunka számára: „Újraolvastam *A Karamazov testvéreket*, és rájöttem, hogy nem katonai (Hemingway), hanem illegális, forradalmi tapasztalatra van szükség.” (5:319) Levelezése és naplói sok olyan eredeti leírást tartalmaznak, amelyek következtetni engednek rá, hogy ezeket a részleteket ő nemcsak íróként és tudományos kutatóként (mert, kétségtelenül, ebben a minőségben is tevékenykedett), nemcsak hallomásból, hanem mint egykori ellenálló is ismeri.

J. B. Lopatyinához, az ismert forradalmár, German Lopatyin unokájához és egy politikai üldözött leányához címzett egyik levelében Salamov a narodovolec Osanyináról ír, kifejtve, hogy miért tartja őt jelentősebbnek Perovszkajánál és Fignernél:

„Osanyina Orelből való, vidéki asszony. Így sokkal több személyes adottsággal kellett rendelkeznie a feltétlen odaadáshoz, mint a Perovszkaja és Figner típusú fővárosi nevezetességeknek.” (Piszma... 1994, 145–147)

„*Feltétlen áldozatkészség*” – ez az, amit Salamov olyan nagyra becsült Natalja Klimovában és tervezett regénye hőisében, a fellázadt Pugacsov őrnagyban és általában az értelmiségben. Ezt a fogalmat ő csak kizárólag a forradalmi hagyománnyal való kontextusban tudja értelmezni: „Az orosz értelmiség börtön és börtöntapasztalat nélkül – nem is orosz értelmiség”. (4:154)

Ez a vélemény tükröződik az egyik, az író nézeteit leginkább tükröző elbeszélésben, *A legszebb dicséret*ben. A Butirka börtön cellájában magára nézve a legszebb dicséretet a „*politikai rabok társaságának főtákarától*”, Andrejevától⁵, egy jobboldali eszertől hallotta az író: „*méltó a börtönre*”. Egy szimbolikus stafétaátadás aktusa volt ez a veterán ellenálló és a fiatal Salamov között. A *Jobbpart* ciklusban mindjárt a másik eszmei vonatkozású elbeszélés, *A hitetlen* után következik ez. A felcsertanfolyam vezetője előtt, akitől egész további sorsa függ, kijelenti, hogy ő – ateista. És amikor látja, hogy az illető mennyire meglepődik, ezzel a szónoki kérdéssel válaszol: „*csak vallási megoldása van talán az emberi tragédiáknak?*” 1972-es naplójegyzeteiben is erre a két elbeszélésre hivatkozik az író, mint legfontosabb világnézeti állásfoglalására: „Az írásaimból nem tűnik ki talán, hogy nem tartozom az »emberiség progresszív részéhez«? Ott van *A legszebb dicséret* és *A hitetlen* című elbeszélés. *A hitent* éppen erről a témáról írtam.” (5:332)

Térjünk azonban vissza ahhoz a kérdéshez, hogy miként egyeztethető össze Salamovnak a parasztság iránti gyanakvóan ellenséges viszonya a narodnyikok és eszerek iránti szimpátiájával, és a forradalmi mozgalomban való részvételével! A kulcsot szerintem Paszternaknak a *Vizskokaja bolezny* című poémájában találhatjuk meg:

„Mögöttünk, a legendák vörös kódében,
Rendeleték és reklámok papírtüzében
Égette el magát hős és fajankó,
Meg az értelmiség.
Ünnepélyes gúnnyal mutatta fel őket
A Világ négy tája felé egy sötét erő.
Hősök voltak, de nem tudták,
Hogy a kétszer kettőből
Nem mindjárt lesz száz.”⁶

Megkockáztatom a feltételezést, hogy valójában nincsen itt ellentmondás. Az értelmiség a népért harcolt, de végül is a „sötét erő”, a kispolgárság győzött. A hatalom szintjén, és a nép szintjén is, amely megengedte, hogy a hatalom megsemmisítse az értelmiséget. Salamov ugyanakkor

mindig megkülönböztette a sztálinizmus által megsemmisített szovjet értelmiséget a forradalmi nemzedékektől, így az 1920-as évek nemzedékétől, amelyhez ő maga is tartozott. „Az értelmiség magasabbrendűsége elleni gyűlöletet” a korszak „legnagyobb bűnének” tartotta (egy Ny. Ja. Mandelstamhoz írott leveléből) (6:410). Salamov naplójában egyéb bizonyítékait is találjuk az értelmiséghez való ellentmondásos viszonyának. Például, a kései feljegyzésekből: „A vietnami háború nemsokára befejeződik, és ez az értelmiség nagy győzelme lesz.” (5:324)

Az önfeláldozás példáit nem csupán az orosz forradalom történelmi hőseiben keresi az író. A jelenkorban is ilyen hősöket keres. Ismeretesek a Che Guevara sorsával kapcsolatos lelkes megjegyzései. „Bármilyen jó is a Száz év magány, mégis semmi, de semmi Che Guevarához, az ő utolsó leveléhez képest...” (5:334) A forradalmár halálára verset ír, amelyben ilyen sorok vannak:

„Világhírű volt, de a halált
A maga törvénye szerint
Vállalta.
A szavak és a tettek egységéért
Testével-lelkével felelt.”⁷

Figyeljünk fel a „szó és tett egységének” Salamov számára olyan fontos elvére! Che Guevarával nem merült ki az írónak a kortársi baloldal iránti szimpátiája. A nagy baloldali filozófus, Herbert Marcuse nézeteit például így kommentálja: „az anarchizmus nagy próbája” (5:314). 1971-ben így ír:

„Az én képlettem nagyon egyszerű: amit hirdetsz, azt először magadon mutasd be! »Csináld, ahogyan én!« Nem, az én módszerem alapvetően más, ellenséges az alárendelés és az utasítások rendszerével szemben. Az »új baloldalnak« tehát »plusz« osztályzatot adok, Makszimovnak is »pluszt«, Garaudynak és Szaharovnak azonban »mínuszt.«” (5:315)

Mivel érdemelte ki az FKP kiemelkedő személyisége, a „revizionista” Garaudy meg A. D. Szaharov akadémikus a „mínuszt”? Feltételezhetően azzal, hogy nézeteik radikális megváltozása ugyanakkor nem váltott ki jelentős változást a személyes életükben is. Miközben az atombomba és az emberi jogoknak a szovjethatalom általi megsértése ellen harcolt, Szaharov tovább dolgozott ennek a hatalomnak az erősítésén, és megtartotta akadémikusi státuszát is. Roger Garaudy már régóta „revizionista” volt, de csak 1970-ben zárták ki az FKP-ból. Tehát, bár a nézeteiket megváltoztatták, de egy ideig, egyfajta kompromisszumként, tovább folytatták az új nézeteikkel ellentétes tevékenységüket is. Ilyen kompromisszumokat Salamov képtelen volt elfogadni.

V. Sz. Ivanov memoárjaiból tudjuk, hogy milyen figyelemmel kísérte Salamov a „disszidens” mozgalom első lépéseit. Hogy milyen nagyra

értékelte például az 1927-es, Sztálin ellenes tüntetés utáni első nyílt utcai demonstrációt, az 1965-ös tüntetést:

„Amikor 1965 decemberében (mintegy 40 évi szünet után) lezajlott a Szinyavszkij és Danyiel melletti tüntetés, Salamov, aki 1927 novemberében, 20 éves ifjúként részt vett a »Le Sztálinnal!« jelszóval tüntető ellenzék megmozdulásában, szintén megjelent a Puskin téren.” (Ivanov 2000, 738–744)

Salamovnak a Szinyavszkij–Danyiel ügygel foglalkozó, *Levél egy régi barátomnak* (Piszmo... 1989) című írása, amely szamizdat kiadásban jelent meg, párhuzamot vont az 1960-as évek ellenzéki és az 1920-as évek Sztálin ellenes tüntetései között. De a „disszidensekhez” való viszonya hamarosan megváltozott. Hamarosan meggyőződött róla ugyanis, hogy a mozgalom nem felel meg az ő és az 1920-as nemzedék elveinek. A résztvevők között túl sok besúgó és egyéb gyöngye jellemű ember akadt, akik egyáltalán nem tartották kötelezőnek magukra nézve a szó és tett megfelelésének etikai elvét.

Salamov etikai eszménye nem tette lehetővé, hogy beiratkozzék a Sztálin utáni félhivatalos irodalomba. Ez oda vezetett, hogy végül is a '60-as évek „disszidensei” is kivetették maguk közül. Ez a kör jórészt elvetette a korábbi forradalmi tradíciót, a Salamov elbeszéléseket pedig a táborélet egyszerű, szovjetellenes dokumentumaiként fogadta. A 60-as évek „disszidensei” többségükben nem feleltek meg a „szó és tett egységnek”. Hajlamosak voltak a kompromisszumokra, így a „hidegháború” mindkét tábora fel tudta használni őket a maga céljaira.

Salamov csalódott ebben a körben. Világos jeleit látjuk ennek a naplóiban, a szamizdatban és „tamizdatban” (a külföldi sajtóban – a ford.) megjelent írásokban, végül a Szolzsenyicinnel és körével való szakításban. Ez a csalódás vezetett a *Lityerturnaja Gazetában* megjelent, már többször említett levél megírásához. Szokása szerint, igen határozottan szakított. A liberális közeget lekicsinylően így nevezi: „PCS” – „Progresszív Emberiség”. A naplói és levelei megtelnek éles minősítésekkel:

„Napjaink »igazságkeresői« egyszerűen – besúgók és zsarolók.” (5:324)

„A szamizdat – pusztán egy égi tünet, minden érzéki csalódás közül a legveszélyesebb. A két ellenséges titkosszolgálat kifinomult eszköze ez, amelyeknek annyit ér csak az emberi élet, mint amennyit a berlini csatában ért.” (5:329)

Ebben a szakításban nagy szerepe volt a Szolzsenyicintől való elidegenedésnek, akivel korábban baráti kapcsolatban volt.⁸ Miután meggyőződött a készülő mű konjunkturális voltáról, Salamov visszautasítja a *GULAG szigetcsoporthoz* való társszerzőséget:

„Paszternak a hidegháború egyik áldozata volt, Ön pedig – az egyik fegyvere.” (5:367)

„Szolzsenyicinnel – egy provokátor, aki meg is kapja, amit kiérdemelt.” (5:329)

Szemtanúk állítják, hogy Salamov és Szolzsenyicin általában mindenben különböztek egymástól: magánéletükben, az alkotómunkához való viszonyukban, irodalmi elveikben és végül politikai magatartásukban is. Salamovnak a *Lityeraturmaja Gazetában* megjelent levele után Szolzsenyicin nyilvánosan kijelentette: „*Varlam Salamov meghalt*”. Salamov egy „feladatlan levéllel” válaszol, amely ezekkel a szavakkal kezdődik: „Szolzsenyicin Úr, kész vagyok elfogadni temetői tréfáját a halállal kapcsolatban. Emelt fővel és büszkén tartom magam a hidegháború első áldozatának, aki az Ön kezétől esett el.” (5:366) Szolzsenyicin konjunkturális „gyakorlatiasságát” Salamov sok róla szóló feljegyzésében említi: „Amerika számára – hadarta gyorsan, rábeszélőn az új ismerősöm – egy irodalmi hős legyen feltétlenül vallásos!” (5:362)

Lehet, hogy éppen ez a környezetéből való teljes kiábrándulás készíteti Salamovot újra egy ilyen kijelentésre: „*Az ember ideális állapota a magány.*” (5:329) Mivel úgy tapasztalta, hogy az igazi értelmiségi tradíció és etika megszűnt létezni, megállapította: „*Korunk a magányos emberek kora.*” A Mandelstammal és környezetével való szakítás után, 1968-ban ő maga is erre a tragikus sorsra jutott. Mindemellett azonban, műveiben továbbra is újra meg újra felbukkan a gondolat: helyre kell állítani az időnek a sztálinizmus által megszakított folyamatosságát! Ezért ássa bele magát a forradalmi mozgalom történetébe, és hangsúlyozza kitarítóan a történelmi és kulturális tapasztalat egymástól elválaszthatatlan átadásának a fontosságát.

Ny. Ja. Mandelstamhoz írott egyik levelében ez áll: „Megszakadt az idő, a kultúra folyamata, megszakították az öröklődés láncolatát. A mi dolgunk, hogy ismét összekössük, helyreállítsuk azt.” (6:412) A levél kontextusából megállapítható, hogy bár a költészetről van szó, ez a gondolat egyáltalán nem csak erre vonatkozik. Az *Aranyérem* című, már idézett elbeszélésében így beszél az író a két főváros forradalmi múltjáról: „Péterváron könnyű felidézni a múltat. Sokkal nehezebb ez Moszkvában, ahol a Hamovnyiki városrészt sugárukkal szabdalták keresztül-kasul, szétmázolták a Presznyát, összekeverték benne az átjárók és közök évszázadok alatt kialakult rendszerét, az idő lenyomatát...” És hozzáteszi: „De még most, 1966-ban is, amikor az idő folyamata teljesen meg van szakítva, Klimova nevének elhangzásakor azonnal megnyílik minden orosz értelmiségi embernek a szíve.” (2:205)

Igen fontosnak tartja Salamov a tradícióban való részvállalást, mint aktust is. Az orosz modernizmus irodalmában A. Belij és A. Remizov, az 1920-as évek „tényirodalma” adott példát erre. De nem kevésbé volt fontos számára az orosz forradalmár értelmiség eszmei és etikai tradíciójának a vállalása is. Nem sokkal az Ny. Sz. Klimováról és Ny. I. Sztoljarováról szóló könyv tervének elkészülte után, az 1970-es évek elején, tekintet nélkül megromlott egészségi állapotára, *A forradalmár* címmel, egy dokumentumokon alapuló poémába kezd Fjodor Raszkolnyikovról, amelyhez az anyagot a Lenin Könyvtár archívumaiban gyűjti

össze. (RGALI 2, 171) Raszkolnyikov mint a „szó és tett egységének” embere érdekli, aki felfogja Sztálin árulását, és nyíltan fellép ellene.

*

Salamov, halála után, a posztszovjet időkben is egy kellemetlen, ideológiailag nehezen kezelhető író maradt. Élete és életműve nem illeszkedik kellően sem a szovjet időket visszakívánó „sztálinista” nosztalgiába, sem a szovjet korszakot mint történelmi katasztrófát bemutató liberális elképzelésekbe. Nemezszer megpróbálták már, hogy Szolzsenyicinnel együtt, „szovjetellenesnek” állítsák be. Egy „keresztény írónak”, és egy olyan embernek, akit „megtört Kolima”. Minden ilyen beállítás nagyon messze van az igazságtól, és egyáltalán nem alkalmas rá, hogy megértsük ennek a nagy írónak az életművét és azt a tragikus életutat, amelyhez hiába is keresnénk hasonlót.

Az idők természetes folyásának helyreállítása, az orosz értelmiség hagyományainak átmentése a sztálinizmus és következményeinek szakadékan, ez Salamov életművének egyik legfőbb jelentése. Az *Aranyérem* című elbeszélésben így ír: „És ha az idő ki akarja ejteni rostáján Klimova nevét, akkor harcba szállunk az idővel”. (2:206)

Lehetetlen kétségbe vonni ma ennek az eszmei hagyományért folyó harcnak az időszerűségét.

Jegyzetek

- ¹ Az *Obnovlencsesztvo* (A megújulásért): baloldali mozgalom az Orosz Pravoszlav Egyházon belül, amely követelte az államtól való függetlenségét és a főpapság hatalmának korlátozását. A korai kereszténységet kommunista tanításnak ismerte el. Lásd erről e számunkban M. Goloviznyin tanulmányát. (A ford.)
- ² Hrabrovickij 2012, 208. A szerző köszönetet mond A. P. Siksannak, aki felhívta figyelmét erre a részletre.
- ³ A külön megjelölt helyek kivételével a Salamov műveire történő utalások (kötet és lapszám) a továbbiakban a következő kiadásra vonatkoznak: Salamov 2004–2005
- ⁴ Salamov ellenzéki tevékenységével kapcsolatban a jelenleg legteljesebb munka: Goloviznyin (2002, 160–168).
- ⁵ Andrejev valójában nem volt a politikai rabok társaságának főtitkára. A szerző azonban, a megelőző forradalmi nemzedékek nevében, hangsúlyozni akarta ennek a szereplőnek a jelentőségét.
- ⁶ Nyersfordítás. (A ford.)
- ⁷ Salamov 2011, 42. Nyersfordítás. (A ford.)
- ⁸ Salamov és Szolzsenyicin kapcsolatáról részletesebben ld.: Jeszipov (2007, 105–178); Mihajlik (2002, 101–114).

- Figner 1964: Фигнер, В. Н.: *Запечатленный труд: Воспоминания*. Т. 1. Москва, Мысль, 1964
- Goloviznyin 2002: Головизнин, М. В.: Варлам Шаламов и внутривластная борьба 20-х годов. *Шаламовский сборник*. Вып. 3. Вологда, Грифон, 2002. 160–168.
- Gyemidova 2011: Демидова, В. Г.: „Будущему на проклятое прошлое...” *Шаламовский сборник*. Вып. 4. Ред. Есипов, В. В., Соловьев С. М. Москва, Литера, 2011
- Hgrabrovickij 2012: Храбровицкий, А. В.: *Очерк моей жизни*. Москва, НЛО, 2012
- Ivanov 2000: Иванов, В. В.: Аввакумова доля. Иванов В. В.: *Избранные труды по семиотике и истории культуры*. Москва, 2000. Т. 2. 738–744.
- Jeszirov 2007: Есипов, В. В.: *Варлам Шаламов и его современники*. Вологда, Книжное наследие, 2007. 233–261.
- Klimova 2006: Климова, Н. С.: *Письмо перед казнью*. [Образование. 1908. № 8. 65–70] Сайт научно-просветительского журнала „Скепсис”. 2006. Сентябрь. scepsis.ru/library/id_808.html
- Lesznyak 1999: Лесняк, Б.: *Мой Шаламов*, <http://magazines.russ.ru/october/1999/4/lesn.html>
- Mihajlik 1997: Михайлик, Е.: В контексте литературы и истории. *Шаламовский сборник*. Вып. 2. Сост. В. В. Есипов. Вологда, Грифон, 1997
- Mihajlik 2002: Михайлик, Е.: Кот, бегущий между Солженицыным и Шаламовым. *Шаламовский сборник*. Вып. 3. Сост. В. В. Есипов. Вологда, Грифон, 2002. 101–114.
- Nyekljudov, Sz. Ju. 2011: Előadás a *Varlam Salamon sorsa és életműve a világirodalom és a szovjet történelem kontextusában* [Судьба и творчество Варлама Шаламова в контексте мировой литературы и советской истории] című konferencián. Videofelvétel, Moszkva – Vologda, 2011. június 16–19. <http://shalamov.ru/video/20.html>
- Paszternak, Borisz 1990: Apáink. (A *Kilencszázöt* ciklusból.) Fordította Grigássy Éva. *Versek*. Budapest, Európa Könyvkiadó
- Piszma... 1994: Письма В. Т. Шаламова к Е. Б. Лопатиной: 1966–1975 гг. Публ. и предисл. Е. Б. Лопатиной. *Звезда*. 1994. № 1. 145–147.
- Piszma... 1989: *Письмо старому другу. Цена метафоры, или Преступление и наказание Синяевского и Даниэля*. Москва, Книга, 1989. 514–522.
- RGALI 2: Российский государственный архив литературы и искусства (РГА-ЛИ), ф. 2596. Оп. 2. Ед. хр. 171.
- RGALI 3: РГАЛИ. ф. 2596. Оп. 3. Ед. хр. 106. Л. 1.
- Salamov 2004: Шаламов, В. Т.: *Новая книга: Воспоминания. Записные книжки. Переписка. Следственные дела*. Москва, Эксмо, 2004. 953–955.
- Salamov 2004–2005: Шаламов, В. Т. Собр. соч. в 6 т. Москва, Терра – Книжный клуб, 2004–2005
- Salamov 2011: *Шаламовский сборник*. Вып. 4. Сб. статей. Сост и ред. В. В. Есипов, С. М. Соловьев. Москва, Литера, 2011
- Schmid 2007: Шмид, У.: *Не-литература без морали. Почему не читали Варлама Шаламова?* shalamov.ru/research/61/4.html. [Osteuropa (Восточная Европа). 2007. Июнь. Вып. 6. 87–105.] Eredeti: Ulrich Schmid: *Nicht-Literatur ohne Moral. Warum Varlam Schalamov nicht gelesen wurde*. <http://www.eurozine.com/pdf/2007-07-12-schmidu-de.pdf>

Szolzsenyicin 1999: Солженицын, А. И.: С Варламом Шаламовым. *Новый мир*.
1999. № 4. 166–168.

(Fordította: Peterdi Nagy László)

(Az Eszmélet számára készült tanulmány.)

Salamov a viserszki táborból való szabadulása (1931) után
www.shalamov.ru

Varlam Salamov „felszabadítási teológiája”

„Vitánk nem lelki természetű.
Hanem, hogy érvényesek-e még a könyvek.
A képmutató hitről folytatott vitánk
Sem egyházi jellegű.

Vitánk a szabadságról szól.
A lélegzetvétel szabadságáról,
A döntés és a kötés
Istentől való szabadságáról.”

(Varlam Salamov)*

„*Ami engem illet, nem vagyok vallásos*” – írja V. Ty. Salamov önéletrajzi jegyzeteiben. Ugyanakkor, ez a kérdés központi helyet foglal el *A negyedik Vologda* című kisregényében, valamint a hit és az Isten kérdését filozófiai és történeti aspektusból vizsgáló többi művében is. Ezen nem kell csodálkozni. Ifjúkorában az édesapja, Tyihon Nyikolajevics Salamov pápa volt a jövőendő író legfőbb tanítója. „Apám a városban sétálgatva tanítgatott a jóra. Álldogáltunk, például a városi zsinagóga előtt, és apám elmagyarázta, hogy az emberek különbözőképpen hisznek Istenben, és a legnagyobb baj, ami egy emberrel megeshet, az a szégyen, hogy antiszemita. Ezt jól megértettem, és megjegyeztem egész életemre. Az önkényuralom megdöntésének ünnepére apám szintén elvitt, hogy megjegyezzem magamnak.” (Salamov 2005, 304)

Ez a személyes emlék kapcsolatban van Ty. Ny. Salamov életének olyan tényeivel, amelyek nagy visszhangot keltettek Vologdában az első orosz forradalom idején. Salamov atya akkor a Székesegyház szószékéről igen kemény szavakkal ítélte el a zsidó pogromokat, és nyilvános gyászmisét celebrált az Állami Duma tagjáért, az 1906 nyarán a „feketeszázások” által meggyilkolt M. J. Herzensteinért. Ezután „apámat felmentették állásából a Székesegyházban, és egy másik templomba helyezték át” – közli V. Ty. Salamov *A negyedik Vologdában*. Úgy gondoljuk, hogy a represszió igazi oka nem pusztán a más vallású képviselőért

* Nyersfordítás. (A ford.)

elmondott gyászmise volt, sokkal inkább Ty. Ny. Salamov beszédének tartalma, amely rámutatott, hogy az egyház elszakadt az aktuális politikai eseményektől, és ez, íme, nem vezetett jóra.

„Az Egyház egyrészt engedett az állam nyomásának, és néhány képviselője mentetgetni kezdte a népi élet olyan szomorú jelenségeit, mint a jobbság és a szabadságjogok lábbal tiprása, valamint tagadta a népi állam nagy eszméjét. Másrészt, a népi ügy harcosai, amikor látták, hogy az egyházi vezetők nem érznek együtt a nép nagy ügyéért folytatott harcukkal, kerülni kezdték őket, és ami még nagyobb baj, kezdtek elhidegülni magától az Egyháztól is.” Salamov atya sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy a politikai reakció idején feloszlatták az Állami Dumát. Megjegyezte, hogy „a nép érdekében, az csak fel akarta váltani egyik tulajdonformát a másikkal, a magántulajdont a nemzetivel és népivel”. (Jeszipov 1997, 193–195)

Ez a gyászbeszéd tulajdonképpen azokra a drámai eseményekre volt válasz, amelyek a „véres vasárnap”, 1905. január 5. után játszódtak le Péterváron. Az egyházi elit néhány fővárosi képviselője akkor Antonyij pétervári metropolita vezetésével kijelentette, hogy I. Péter reformjainak eredményeként az Egyház „állami bürokratikus intézmény lett, amely kizárólagosan állami célokat szolgál” (Tyitlinov 1924, 12). Ezután beadtak egy feljegyzést a Különleges Állami Tanácskozáshoz, amelyben több szabadságot kértek az Egyház számára a maga ügyeinek intézésében. Az ennek rendjére vonatkozó szabályok meghatározása végett helyi zsinat összehívását kezdeményezték, amelyen nemcsak az egyházi méltóságok, de az alsópapság és a világi emberek képviselői is részt vehettek volna. Ekkor alakult meg „a 32 pap köre” is, amely aztán „Az egyházi átalakulás szövetségévé” alakult át. Ennek egyik vezetője volt Alekszandr Vvegyenszkij lelkipásztor, a 20-as évek egyházi reformmozgalmának jövőndő ideológusa. Tyihon Salamov atya Vvegyenszkij híve volt. *„Ez volt az a mozgalom, amely az apámnak kedves reformot képviselte – orosz nyelvű igehirdetést, a válás engedélyezését a papság számára, a »fehér papok« küzdelmét a »fekete szerzetesekkel«”* – emlékezik Varlam Tyihonovics. (Salamov 2005, 100)

1917 márciusában, az önkényuralmi rendszer megdöntése után, az A. Vvegyenszkij vezette Demokratikus Pravoszláv Papság, továbbá a Világiak Összorosországi Szövetsége előállt egy baloldali liberális programmal, amelyben az egyházi reform mellett helyet kapott a demokratikus köztársaság és a szociális egyenlőség és testvériség követelése is; a rendiség megszüntetése és a nők egyenjogúsága, valamint a teljes gondolat-, lelkiismereti és szólásszabadság; a kötelező és ingyenes, általános, valamint az ingenes közép- és felső fokú, anyanyelven történő oktatás biztosítása. A Szövetség programja a gazdasági demokratizálást a munka és a tőke viszonyának felszabadításával és a Föld javainak egyenlő elosztásával kívánta biztosítani. *„A kereszténység – a Szövetség ideológusai szerint* – nem lehet érzéketlen a szociális igazságtalansággal

szemben. Követeli minden emberi viszony teljes kereszténységét, és a szocialista pártoknak a társadalmi átalakulásra irányuló törekvéseit is ebből a szempontból ítéli meg.”¹ Ennek fényében válik érthetővé, hogy miért vitte el A. Vvegyenszkij híve, Tyihon Salamov atya a fiatal Varlamot az önkényuralom megdöntésének ünnepére.

A *negyedik Vologdában* V. Ty. Salamov sokat foglalkozik Alekszandr Vvegyenszkij személyiségével és az egyházi megújulási mozgalommal, mint a „cézáropátia”, az államtól való évszázados függés leküzdésének nagy kísérletével. „Alekszandr Vvegyenszkij metropolitát, a 20-as évek híres fővárosi szónokát többször is hallottam azokon a vallásellenes vitákon, amelyekből akkor nagyon sok volt. Vvegyenszkij beutazta előadásaival egész Oroszországot, újabb és újabb híveket toborozva az egyházi megújulás számára. De a *Megváltó Krisztus Székesegyházban* tartott moszkvai prédikációi, vagy a Lunacsarszkijjal való, valamelyik színházban folytatott viták is megszámlálhatatlanul sok embert vonzottak. Volt is mit hallgatni...

Alekszandr Vvegyenszkij volt akkor a legjobb, a leghatásosabb szónok. Jelentősen túlszárnyalta Trockijt, Buharint, Lunacsarszkijt, Zinovjevét és Kerenszkijt, akik szintén gyakran mondtak beszédeket. Hatalmas műveltségű és memóriájú ember volt. Beszédeiben tucatnyi nyelven idézett a különböző iskolák filozófusaitól és szociológusaitól, majd ragyogó gondolatainak tűzijátékával elkápráztatta és megsemmisítette ellenfelét. Mindig ezrek töltötték meg a *Megváltó Krisztus Székesegyházat*, amikor ő celebrálta a misét.

Kétszer is merényletet kíséreltek meg ellene: mint Antikrisztusnak, kétszer törték be a fejét kövel valami „feketeszázas” öregasszonyok. Kétszer is kórházba került emiatt, és amikor én hallottam, akkor is fekete kötés volt a homlokán. A napbarnított arcú, magas, sovány férfi, püspöki díszítésű, fekete reverendában, kereszttel a nyakában, fekete haja rövidre nyírva, már megjelenésekor erős hatást tett a hallgatóságra. Alig tudta lecsendesíteni az ovációt és megkezdeni beszédét. Hanghordozása teljesen világi volt. A leghosszabb beszédeit is teljesen papír, bármiféle jegyzet és feljegyzés nélkül mondta el, és ez szintén nagy hatást váltott ki a jelenlévőkben. A Pravoszláv Egyház radikális szárnya, amelyet vezetett, az „Ős-apostoli Egyház Szövetségének” nevezte magát, bár ez a meghatározás jóval nehezebb volt az „Élő Egyház” kifejezésnél, amely végül is bevonult a történelembe.” (Salamov 2005, 101–102)

Varlam Salamov „felszabadítási teológiája”. Az olvasó túlságosan tendenciózusnak és történetileg inkorrektnak találja talán ennek a cikknek a címét. „A felszabadítás teológiája”, szorosan véve, valóban Latin-Amerikában született meg a XX. század 60-as éveiben, mint a katolikus papság mozgalma, amelynek egyes ideológusai felismerték, hogy Jézus Krisztus nem csupán Vigasztalója, hanem Felszabadítója is az elnyomottaknak. Úgy tartották, hogy a keresztény misszióknak különleges szerepe van a szegények igazának megvédésében. „A felszabadítás teológiájának”

gyökerei az Újvilág első katolikus misszionáriusainak tevékenységig nyúlnak vissza, akik nemcsak a Bibliát ismertették meg saját nyelvükön a bennszülöttekkel, de sokszor kénytelenek voltak védelmükbe venni őket a spanyol és portugál gyarmatosítók kegyetlenségével szemben.

„A felszabadítás teológiájának” konszolidációja (és teoretikusainak a kortárs társadalmi elméletekhez, köztük a marxizmushoz való fordulása) a XX. században szoros kapcsolatban volt a katonai diktatúrák elleni harccal, amelyek akkor a latin-amerikai országok többségében uralmon voltak. Kár lenne elvetni mégis a párhuzam lehetőségét a Pravoszláv Egyháznak a 20-as években tapasztalható, Salamov által újra felfedezett megújulási folyamatával. Megjegyzendő továbbá, hogy az író éppen az 1960-as évek végén foglalkozott ezzel a témával, amikor „a felszabadítás teológiája” Latin-Amerikában nagyon is aktívan működött.

„Vvegyenszkij értelmezésében – *írta Salamov* – Krisztus egy mindaddig ismeretlen nagyságrendű, evilági forradalmár volt. A »Ne állj ellen a gonosznak!« tolsztoji elvét Vvegyenszkij több alkalommal is kegyetlen gúny tárgyává tette. Emlékeztetett rá, hogy a bibliai Krisztushoz sokkal inkább illik a »nem a béke, hanem a kard« elve, hiszen erőszakot alkalmazott, amikor kiűzte a kufárokat a templomból.” (Salamov 2005, 104) Krisztusnak éppen ezt az elvét (Máté 10:34; Lukács 22:35–38; és Máté 26:51–52) emelik ki a „felszabadítás” teológusai, amikor a lélek felszabadítását és az igazság e világi uralmáért folytatott következetes harcot mint egy összefüggő folyamat két oldalát mutatják be. A források arra utalnak, hogy az „Élő Egyház” újjászületési mozgalom vezetői elfogadták a társadalmi forradalom nagy jelszavát – „Világ proletárijai, egyesüljetek!” – „mivel az igen hasznos és teljesen életszerű a mi egyházi forradalmunkban is” (Zsivaja Cerkov [Живая Церковь], 1922. 6–7. szám). „Az Októberi Forradalom megszabadította az Egyházat a feudális önkényuralom nehéz jármától, elszakította az államtól, és így megnyitotta számára a lelki fejlődés és tökéletesedés lehetőségét” (Zsivaja Cerkov, 1922. 8–9. szám).

Az „Ős-apostoli Egyház Közösségei Szövetségének” A. Vvegyenszkij által összeállított programja többek között, kijelenti: „Mivel lehetetlen nem felismerni, hogy az Októberi Forradalom jelszavai rokonok az őskeresztényekéivel, az Egyház vallásilag elfogadja a társadalmi fordulat erkölcsi igazságát, és ezt az igazságot aktívan, a számára elérhető egyházi módszerekkel, bevezeti az életbe” (idézi Salamov 2005: 104).

1922 februárjában, a Volga-menti nagy éhínség idején, Alekszandr Vvegyenszkij és követői azzal a felhívással fordultak a hívekhez, hogy „*tegyék kenyérré az egyházi aranyat és drágaköveket*”. (Tyitlinov 1924, 189) Ez még valamivel a szovjet hatalomnak az egyházi kincsek kiszájtításáról szóló rendelete előtt történt. Az egyházi arany tárgyaknak az éhezők érdekében való kenyérré váltása V. Ty. Salamovnak személyes élménye is volt. A *kereszt* című elbeszélésének főhőse, egy vak lelkész, akinek a szerző édesapja volt a prototípusa, darabokra szedi szét utolsó

családi ereklyéjét, egy, a Megfeszített Krisztust ábrázoló arany keresztet, hogy fémhulladékként értékesítve, élelmet vásárolhasson rajta a beteg feleségének és önmagának.

Az egyházi újjászületés lelkészei úgy tartották, hogy „a kommunizmus azonos az Evangéliummal, csak ateista betűkkel van írva”. Ezért, ellenfeleiktől, a patriarkális egyház képviselőitől, a „tyihonovistáktól” és „szergijevcektől” eltérően, nem kértek pénzt a templomi szolgálatokért, és Salamov véleménye szerint, ezért szegénységre voltak ítélve. A „tyihonovisták” és a „szergijevcek” viszont kértek, és ezért hamarosan meg is gazdagodtak. (Salamov 2005, 104)

A *negyedik Vologda* egybevetése V. Ty. Salamov más önéletrajzi jellegű szövegeivel arra enged következtetni, hogy az apa és fia közti ellentétek ellenére, Tyihon Nyikolajevics hosszú időn át feltétlen eszmei és etikai tekintély és példakép volt fia számára a mindennapi életben. Édesapja külső megjelenését egészen világi embernek írja le, akinek semmi köze nincsen a csuhás pravoszláv lelkészekről alkotott elképzelésekhez. Társadalompolitikai és filozófiai nézetei pedig, nemcsak mély nyomot hagytak a jövőendő író világnézetén, de az első lépcsőfokot alkották a társadalmi átalakulás, a forradalmi eszmék felé vezető útján. Vologda, ahova 12 évi alaszakai misszionárius szolgálata után Tyihon Salamov visszatért, a „harmadik Vologda”, a száműzöttek városa volt, akik elhozták ide a fővárosi kultúrát. A jövőendő felszabadítási mozgalom Vologdája volt ez. V. Ty. Salamov történelmi víziója értelmében, a két „megelőző” Vologda évszázadokon át egymással párhuzamosan létezett. Az „első Vologda” az évszázados elmaradottságban élő szegény rétegek voltak, a „második”, a történelmi Vologda pedig, az állami hivatalnokokból és a papság felső rétegéből állt. A társadalom ilyen amorf volta többekévébé megfelelt a forradalom előtti Oroszország elmaradott politikai struktúrájának, amelynek alsó és felső részét egy világ választotta el egymástól. A „harmadik Vologdában”, a felébredt társadalmi aktivitás városában, amelyre jórészt az édesapja nyitotta rá a szemét, a jövőendő író már az ő saját „negyedik Vologdájához” vezető első lépcsőfokot látta.

Bár a környezetében fellelhető demokratikus nézetrendszerek bármelyike alkalmas lett volna rá, hogy változtatás nélkül átvegye, Tyihon Salamov kidolgozta a társadalmi átalakulás saját, eredeti koncepcióját. Erről V. Ty. Salamov így számol be: „Apám azt bizonygatta, hogy Oroszország jövője az orosz egyházi személyek kezében van. Maga a Sors hozta úgy, hogy nekik kell elvégezni az államépítést és a megújulást, az állami reformok és a magánélet átalakítását. Véleménye szerint, ehhez megvan minden alapjuk. Az egyházi alkalmazottak Oroszország lakosságának egynegyedét alkotják. Ez a szám egymaga hangsúlyozza a dolog jelentőségét. Ez a széles társadalmi réteg nem töltötte még be azt a szerepet, amelyet a Sors kijelölt a számára, amikor átadta neki a jogot, hogy gyóntathasson és megbocsáthassa a bűneit bárkinek, Pétervártól a legkisebb zürjén faluig, a legutolsó koldustól a cárig. Egyetlen más réteg

sem rendelkezik ilyen kedvező körülményekkel. Közel áll a néphez, jól ismeri az érdekeit. Így tárgyalanná válik a népi származású értelmiség állandó vívódása, hogy nem ismeri eléggé a népet. Mivelhogy az egyházi értelmiség – maga a nép, amely így semmiféle pszichológiai rejtelmeket nem jelent a számára. [...]

Az egyházi embereknek azonban, valóban világiaknak is kell lenni, és a nép között kell élniük! Nem kolostorokban tehát, afféle szent öregekként, az aszkétizmus hamis hősiességében tetszelegve! A kolostor zsákutca, akár csak Raszputyin abrakadabrája és ugrabugrája. [...] Nem a személyes öntökéletesítéssel, a személyes üdvözüléssel kell foglalkozni, hanem a társadalom megmentésével! A választási rendszer segítségével arra kell törekedni, hogy az állami tisztségeket a megfelelő személyek töltsék be, és a dolgok a helyes irányba forduljanak! Nem a régi keresztvetésben és a szektákban kell keresni az igaz kereszténységet, hanem a korszerű templomi szolgálatban! [...] Nem a kronstadti Johann hisztérikus prédikációi, nem Raszputyin, Varnava és Pityirim cirkusza, hanem a nő, a családdal rendelkező papság képes igazán vezetni az orosz népet. De az aztán fenekestül fel tudja fordítani Oroszországot! Csak fel kell szántani ezt a földet! Világi emberek gyakorlati tettei kellenek ide! [...] Jól ismert a papság soraiból kikerült nagyszerű sebészek és agronómusok, tudósok, professzorok és szónokok, közgazdászok és írók neve. Nem kell, hogy megtagadják a hivatásukat! Az kell, hogy az eszméikkel gazdagabbá tegyék őket!” (Salamov 2005, 51–52)

Ez a szempont, véleményünk szerint, komoly megfontolást érdemel. Lehet, hogy „elfogult” egy kissé a papsággal szemben. De észrevehetően különbözik az Orosz Pravoszláv Egyház szerepének mai felfogásától, amely minden, csak nem egy „olyan kulturális közösség, amely együtt él a néppel”. Ty. Ny. Salamov atya koncepciója ugyanakkor nem egyeztethető össze a XIX. és XX. századi orosz forradalmárok nemzedékeinek ateista világnézetével sem, amely az egyházi személyeket a reakció támaszainak tartotta. Tőlük eltérően, Ty. Ny. Salamov atya alkotó szerepet jósolt a pravoszláv egyháznak az orosz forradalomban, amennyiben magán az egyházon belül is végbemegy a forradalmi átalakulás. Hangsúlyozta, hogy kompromisszumok nélküli szakításra van szükség az állammal, növelni kell a tömegek társadalmi aktivitását, és védeni kell a kizsákmányolt rétegeket! Tyihon Salamov tudta saját tapasztalatából, hogy egy pápa nemcsak a vallási kultusz szolgája lehet, hanem tanító, orvos és jogász is egy személyben. De az egyházi szervezet reformjának alapja csak a társadalom széles demokratizmusa lehet, egészen odáig, hogy magát a klérust is a hívők válasszák meg – ahogyan ez az öskeresztény gyülekezetekben is történt –, a tagjai és világi emberek közös részvételével.

Amint arra fentebb rámutattunk, ennek a reformnak az előfeltételei az önkényuralom megdöntésével megvalósultak, de az mégsem ment végbe.² Bármennyire hangoztatták is az egyházi megújulásnak a szov-

jethatalomhoz való közeledését, valójában ez a viszony meglehetősen bonyolult volt. Erősen rányomta bélyegét az Összoroszországi Kommunista (bolsevik) Párton belüli harc és a sztálini frakció felülkerekedése, a maga „hatalmi szintekre” épülő apparátusával. A Salamov által 1925-ből olyan érdekesen leírt, a vallásról és ateizmusról, a Világ keletkezéséről és az ember származásáról lefolytatott nyílt és becsületes vitákat³ apparátusi intézkedések váltották fel: a reformerek és Tyihon pátriárka híveinek egymással való összeveszejtése, a renegátság ösztönzése, durva, elnyomó rendelkezések.

A thermidori tendenciák erősödésével az OK(b)P-n belül, az egyházi megújulás híveinek buzgalma a „keresztény kommunizmus” formáinak keresésében egyre nyugtalanítóbb tényezővé vált a hatalom számára. A 30-as években Sztálin lassan, de biztosan, Tyihon pátriárka híveivel lépett partneri viszonyba, amennyiben azok elfogadták diktátumait. Ez a megállapodás volt érvényes a háborús években is, majd 1946-ban az összes, korábban a reformerek tulajdonában lévő templomot átadták a Moszkvai Patriarchátusnak. Hogy milyen helyzetben voltak a 30-as évek reformátor lelkészei, arról jól tudósít Salamovnak a már idézett, *A kereszt* című elbeszélése. A reformátorok „donquijotizmusa”, hogy nem kértek pénzt az egyházi szolgáltatásokért, eleve szegénységre kárhoztatta őket. Tyihon pátriárka „feketeszázas” papsága teljes szívéből gyűlölte őket, a helyi szervek pedig, gyakran bürokratikus rendszabályokkal akadályozták az „osztályidegen” elemek tevékenységét. Sok reformer lelkész lett a kollektivizálás áldozata a „nagy terror” idején.

A XX. és XXI. század társadalmi változásainak idején, azt gondoljuk, újra kellene olvasnunk mindazt, amit Salamov a 20-as évek orosz egyházi megújulásáról írt. A latin-amerikai, különösen a nicaraguai forradalom eseményei, ahol a klérus egy része nem csupán eszmeileg lépett fel a „hitetlen” katonai diktatúra ellen, hanem a pápai tiltás ellenére, gyakorlatilag is támogatta a néptömegek mozgalmát⁴, új megvilágításba helyezi Salamov elképzelését az egyház és a nép egymáshoz való közeledéséről a forradalom folyamán, a megújult papság élesztő szerepét.

Tyihon Salamov társadalmi eszméinek taglalása elkerülhetetlenül szükségessé teszi azoknak a tényezőknek a vizsgálatát is, amelyek a kialakulásukra hatottak. Salamov nem ad erre nézve biztos fogódzókat sem *A negyedik Vologdában*, sem a többi önéletrajzi írásában. Az egyetlen támpontként Tyihon atya alaszakai szolgálatát szokás említeni, ahol egyáltalán nem csak lelkipásztori, hanem közösségi, felvilágosító tevékenységet is végzett a helyi lakosság érdekében („száraz” klubok szervezése stb.). Mindez azonban még nem elég magyarázat. A Kodiak sziget, ahol Tyihon Salamov szolgált, az „orosz Amerika” Isten háta mögötti területe volt. A zord időjárás gyakran megzavarta a szárazfölddel való kapcsolattartást. Ott tartózkodása alatt Salamov, természetesen, nem tájékozódhatott rendszeresen Oroszország egyházi és társadalmi eseményeinek minden részletéről. Tudjuk továbbá, hogy az Orosz Pra-

voszláv Misszió egyházmegyei főpapja abban az időben Alaszkában a konzervatív beállítottságú, jövendő Tihon pátriárka (Vaszilij Belavin) volt, aki ellenezte az egyházi megújulást. (Kline 1997, 185–192) Véleményünk szerint, Tihon Salamov nézeteinek gyökerei, amelyeknek jó részét Varlam is örökölte, nem Alaszkában fogantak, hanem ott, ahol született, ahol az édesapja, Nyikolaj Salamov atya és annak testvére, az ő nagybátyja, Prokopij atya szolgált.

A *negyedik Vologdában* V. Ty. Salamov futólagosan érinti családjának történetét. – „Apám a legsötétebb Uszty-Sziszolszki rengetegből származik, hagyományos lelkész családból. Az ősei még sámánok voltak több nemzedéken át, akik szinte észrevétlenül, egészen magától értetődően cserélték fel a csörgődobot a füstölőre. Bár rendkívül tehetséges ember volt, zürjén lelke mélyén ő maga is egy babonás vadember volt, igazi sámán. Igen, már a családnevünk is sámánian hangzó, törzsi név: őrjögők, varázslók és próféták neve.”⁵

Ezek a kijelentések nem kevés fejtörést okoztak a kutatóknak. A fennmaradt iratok ugyanis azt igazolják, hogy Salamov ősei orosz lelkészek voltak, és Velikij Usztyjugból származtak. Az író nagyapját, Joannt, 1867-ben sorshúzás révén, a Vologdai Kormányzóság (ma Komi Köztársaság), Uszty-Sziszolszki járás, Votcsa község gyülekezetébe küldték szolgálni. A kutatók előbb úgy magyarázták meg ezt az ellentmondást, hogy V. Ty. Salamov nem elég jól ismerte származásának történetét, nagyapjának születési helye (Salamov 1994, 21) ezért mond ellent annak a fotografikus pontosságának, amellyel *A negyedik Vologdában* jelenítette meg gyermek- és fiatal korának legapróbb részleteit is. Igen ám, de az orosz papság hagyománya megkövetelte az elődök működése minden írásos és szóbeli emlékének a gondos megőrzését. Véleményünk szerint V. Ty. Salamov *tudatosan* mitologizálta elődeinek a származását, és ez a tette fényt vet édesapja fentebb vázolt világnézetének az eredetére is. A mai Komi Köztársaság területén a XVII–XIX. században élt pravoszláv papság történetének mai kutatói reálisnak tartják azt az állítást, hogy ennek a rétegnek az élete és tevékenysége jelentősen különbözött a szomszédos területekétől, legyen az akár egy olyan „káderkovács műhely”, mint a közeli Vologodszkij, vagy a Veliko-Usztyjuzskij Egyházmegye.

Először is, Komi kereszténnyé tétele a XIII–XIV. században saját ábécé kitalálását tette szükségessé és az istentisztelet szövegeinek lefordítását zürjén (komi) nyelvre. Ezt a „zürjén keresztelő”, (Szent) Sztefan Permszkij végezte el. A cirill ábécé mellett a komik néhány törzsi szimbólumát is felhasználta ehhez. Bár Sztefan Permszkij ábécéje viszonylag hamar elavult, a cirill betűkkel leírt komi nyelvű istentiszteleti szövegeket még a XIX. században is használták. Erről tanúskodnak, többek között, a Komi Köztársaság Uszty-Vim nevű községében található Etnográfiai Múzeum kiállítási tárgyai is.

Másodszor, a Komi terület nem ismerte a feudalizmust és a kolostorok földbirtokait. A XV–XVI. században itt alapított kolostorok különböző

gazdasági és politikai okok miatt gyorsan hanyatlásnak indultak és felszámolódtak (IV. Iván opricsnyinája, a „zavaros idők” gazdasági viszonyai, II. Katalin szekularizációs politikája stb.). Egészen a XIX. század 60-as éveire, amikor Komi egyetlen akkori kolostora felépült, a terület hitéletében a fő szerepet az úgynevezett „fehér papság” játszotta, amelynek tevékenysége jelentősen túlterjedt a lelkipásztori kötelezettségeken. Egy lelkész a Komi területen az egyházközség elöljárója és vezetője, a hivatalban lévő egyházmegyei püspök képviselője volt. Ezen felül, vezette a pravoszláv lakosság anyakönyvét, tanított az iskolákban, kulturális és ismeretterjesztő, valamint jótékonyági tevékenységet és egyéb társadalmi munkát folytatott. Lelkipásztori felügyelete széles, mintegy 20 községet magában foglaló körzetre terjedt ki. A parókia a hívők egyetértése esetén, a szokásjog alapján, apáról fiúra szállt. A XIX. század elején ez a rendszer megváltozott. Papjukat nem a hívők választották meg többé, hanem a hivatalban lévő egyházmegyei püspök nevezte ki, gyakran egyáltalán nem számolva a hívők véleményével. Az apa helyére azonban, továbbra is igen gyakran, a fia került. A források arról tanúskodnak, hogy ez a rendszer 1867-ben véglegesen megváltozott. De mégis előfordult időnként, hogy az új papot az édesapja parókiájára nevezték ki. Így a Votcsai Egyházközségben például, a Klocskov család után a Salamovok következtek. Az Usztyjuzsszkij járásban született Nyikolaj atya 1867-től 1899-ig szolgált itt. Őt a fia, Prokopij atya váltotta, aki édesapjához hasonlóan, több mint 30 évig szolgált Votcsában, és a kollektivizálás idején vesztette életét. (Rogacsov 2000, 9–17; Hajdurov 2011)

A XIX. század közepéig a papságot Komiban kizárólag a hívők tartották el, akiknek szántóföldet és legelőt kellett átadni a számukra, a meghatározott norma szerint. Amint Prokopij Salamov, az író nagybátyja közli, Votcsa község Krisztus Születése temploma, amelyben ő és az édesapja szolgált, 1864-ig az államkincstár részéről nem kapott támogatást, hanem a hívek tartották fenn. Miután bevezették Isten szolgálóinak állami javadalmazását, az egyes egyházi szolgáltatásokért a hívők csupán önkéntes, meglehetősen szimbolikus adományokban részesítették Votcsa lelkipásztorait, akik a templomi szolgálaton túl, az általános iskolában is tanítani voltak kötelesek, méghozzá ingyenesen. (Salamov 1911) Nyikolaj Salamov atya a saját pénzén iskolát is nyitott Votcsán. Az esetek többségében persze, amint a dokumentumok mutatják, a híveknek nem volt elég pénzük az iskola fenntartására, a lelkipásztoroknak pedig elég idejük és türelmük az órák megtartására.

Ugyanakkor, sok lelkész felső parancs nélkül is vállalt társadalmi feladatokat. Gyerevjanszk község Krisztus Születése templomának lelkésze, Dimitrij Popov atya 1896-ban megnyitotta például az Uszty-Sziszolszkij járás első egyházközségi menhelyét (Dimitrij atyát később megválasztották a IV. Állami Dumába képviselőnek). A papok adományokat gyűjtöttek, és áldoztak maguk is különböző társadalmi célokra, tagjai voltak különböző jótékonyági egyesületeknek és intézményeknek, társaságoknak és

testvériségeknek (köztük az 1897-ben Velikousztyjuzskijban létrehozott Sztefan Prokofjev Testvériségnek, amelynek Uszty-Sziszolszkijban is volt szervezete). Fontos kezdeményezés volt a XIX. században az erkölcsi nevelés területén a különböző „száraz” egyesületek létrehozása. 1890-ben például, az Uszty-Sziszolszkij terület pecsoraí járásában „annak elkerülése végett, hogy bárki a pecsoraí papságot részegességgel vádolhassa, előjárójuk javaslatára fogadalmat tettek a mindenféle alkoholos italtól való tartózkodásra”.

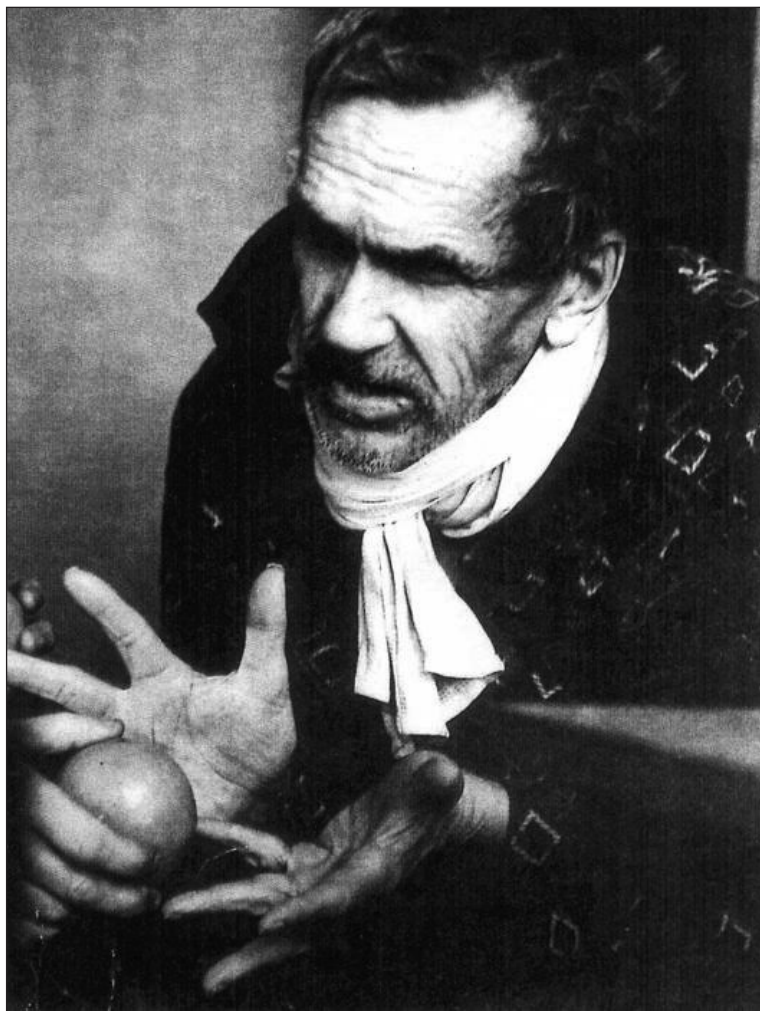
A XX. század elejére már több mint 10 egyházközségben voltak ilyen egyesületek. És bár a létszámuk nem volt nagy (10-től 50 főig), nagy szerepet játszottak az iszákosság bűne elleni harcban. (Rogacsov 2000, 9–17) Tyihon Salamov így hát már fiatal korában találkozhatott a Komi területén működő lelkészek életének olyan speciális jellegével, mint a helyiek nyelvén történő igehirdetés, aktív társadalmi tevékenység, a lelkipásztor és a hívők közeli emberi kapcsolata, és az egyházi szolgáltatások fizetség nélküli teljesítése. Ezek a körülmények idővel egy filozófiai rendszer körvonalait öltötték, amelyet fia *A negyedik Vologdában* írt le. És éppen ezeknek a körülményeknek a fényében válik érthetővé Tyihon atya útja Kodiakba és ottani tevékenysége, amely – szintűgy, mint atyjáé és testvéréé Kolimában – egyáltalán nem csak lelkipásztori, de társadalmi és ismeretterjesztő jellegű is volt. Amint feltételeztük, Varlam Salamov azért változtatta meg tehát valamelyest őseinek az életrajzát, hogy meggyőzőbben mutathassa be: lelkész nagyapjának, édesapjának és nagybátyjának világnézetét nem az Orosz Pravoszláv Egyház főpapjainak és kolostorainak szelleme, hanem Komi alsópapságának népi hagyományai formálták ki.

A pravoszláv vallás másik jellemző vonása volt Komiban a kereszténység előtti vallásokkal való egybeolvadása. *A Flóris és Laurenció* című elbeszélésében V. Salamov arról a jakut templomról ír, amelyet erről a két vértanú szentről neveztek el, mivel a vadon élő és a háziállatok védőszentjei voltak, és ezért a jakutok is tisztelték őket. A szerző egy kör keresztmetszetű építményként írja le ezt a templomot, amely sokkal jobban emlékeztet egy jakut jurtára, mintsem pravoszláv templomra. (Salamov 2011, 27–31) A rendelkezésünkre álló irodalomban egyelőre nem találtunk még bizonyítékot rá, hogy a jakutok tisztelték volna Flórist és Laurenciót. De az jól ismert, hogy a permi komiknál létezik ez a kultusz. A permi komik egyébként, éppen hogy az állatok védőszentjeiként tisztelték Flórist és Laurenciót. Tiszteletükre még rituális áldozatot is bemutatnak: egy bikát áldoztak nekik, ami világosan utal a pogány vallási előzményekre.⁶ Flórisnak és Laurenciónak volt egy fa temploma Votcsában is, ahol Tyihon Salamov született. A Permi Képtárban őrzött vallási faszobor gyűjtemény darabjai jól mutatják, hogy a frissen keresztény hitre tért helyi lakosok Jézust, az apostolokat és a helyi szenteket is a maguk elképzelése szerint ábrázolták, és mongoloid arcvonásokat kölcsönöztek nekik.

Meg kell jegyezni, hogy a „felszabadulás teológiáját” Latin-Amerikában a kereszténységnek és az indiánok meg az afrikai népek pogány hagyományainak éppen ilyen egymásba olvadásának a tendenciája táplálta. És ennek kapcsán érdemes ismét visszautalni az orosz egyházi megújulásnak az 1920-as évekhez köthető történetére. Úgy látjuk, hogy ennek, a pétervári egyházi elit kezdetben kis létszámú liberális része által az ország európai és Urálon túli részén elindított mozgalomnak a viszonylag gyors elterjedése éppen a pravoszláv vallásra tért nem-orosz népeknek volt köszönhető. Több dokumentum is bizonyítja, hogy az egyházi megújuláshoz tömegével kezdtek kapcsolódni a csuvas lelkészek, híveikkel együtt. Ennek oka az volt, hogy autonómia-törekvéseiket Tyihon pátriárka nem támogatta. (Berman 1970) Hasonló folyamat játszódott le Szibériában is. 1928-ban Obdorszkban (a mai Szalehardban) összegyűltek Szibéria északi népei, a nyenyecék, hantik, manysik, komi-zürjének megújuló egyházainak képviselői. A nagygyűlés határozatot hozott az egyházi reform eszméinek terjesztéséről Észak népei között. Megválasztották az egyházi személyekből és egyszerű hívőkből álló tanácsot, mind orosz, mind más nemzetiségű, egyházi és világi tagsággal. (Mavljutova 2008, 115–120)

Habár Tyihon Salamov – minden valószínűség szerint – nem hagyott hátra naplót, vagy más írásos emlékeket, azonban a testvére, Prokopij, az édesapjuktól örökölt Votcsa egyházközség (ma a Komi Köztársaság Sziszolszkij területe) lelkésze által összeállított „A Vologdai Kormányzóság Uszty-Sziszolszkij egyházkerület, Votcsa egyházközség történetének leírása” című dokumentumban a fentebb ismertetett tények többsége megtalálható. Ez a leírás 1911-ben könyv alakban is megjelent Uszty-Sziszolszkban (ma Sziktivkar). A rendelkezésére álló okmányok tanulmányozása után Prokopij Salamov ebben azt állítja, hogy Szefan Permszkij, aki a XIV. században misszionáriusként tevékenykedett a komi-zürjének között, „az ő anyanyelvükön” hirdette nekik az Evangéliumot. És „segítette, védelmezte a zürjéneket a Moszkvai fejedelmektől és bojároktól, és nagylelkűen kenyeret osztott szét a zürjének között az éhínség éveiben”. Prokopij atya bizonyossága szerint, a Szefan Permszkij alapította kolostorokban az istentisztelet zürjén nyelven folyt, és ez a hagyomány csak 1764-ben ért véget, amikor is II. Katalin rendelete értelmében, az utolsó kolostort is felszámolták a területen.

A XIX. század eleje óta Votcsa vallási központja a Szűz Máriának szentelt, kőből épült Születés Temploma, ahol a Salamov család lelkipásztor tagjai szolgáltak, és amely, bár kissé megrongáltan, ma is áll. E sorok írójának 2011-ben, Votcsa községbe látogatva, lehetősége volt megnézni ezt a templomot, amely ma is lenyűgözi az embert monumentalitásával. „Hajó” rendszerű konstrukciója egészen eredeti. Különbözik mind a terület hagyományos „nagy usztyinszkiji” templomaitól, mind Komi délnyugati részének kis vidéki templomaitól, amelyeket a XIX. század közepén kezdtek építeni. A templom alsó és felső részből áll. Klasszicista

Salamov egy évvel halála előtt
www.shalamov.ru

stílusban épült, de több barokk, sőt azt megelőző korokból származó építészeti elemet is tartalmaz.

Mint köztudott, a történelem nem szereti a feltételes módot, de ez nem menti fel a kutatót az alól, hogy számba vegye a társadalmi fejlődés alternatív variánsait is. Oroszországban, elsősorban az Ural és Szibéria területén, a „harmadik rend” konszolidációjának, és ebből következően egy, az európai protestantizmus példájára történő egyházreform objektív feltételeinek létrejötté a XVIII. században egészen lehetséges volt.

Az önkényuralom ekkor erősebbnek bizonyult. A XIX–XX. századi orosz felszabadító harc hagyományos tagolása nemesi, honorácior és proletár korszakra azonban így is kiegészítésre szorul, az alsópapságnak egy sokkal kevésbé ismert forradalmi hagyományával, amely 1917 után az egyházi megújulási mozgalomban jelent meg. Ennek eszméit és társadalmi jelentőségét elemezte önéletrajzi prózájában Varlam Salamov.

Jegyzetek

- ¹ Программа „Всероссийского Союза демократического православного духовенства и мирян”. (Idézi: Tyitlinov 1924: 59)
- ² A szibériai reformereknek például, önálló programjuk volt, az ún. *Tomszki nyilatkozat*, amelyben „a szovjethatalomnak, mint isteni rendelkezésnek az elfogadása az ország európai részén folyó megújulás alaptételeként szerepelt. Filozófiájuk konkrét része magában foglalta „a papság életének megkönnyítését és az egyházi önkormányzat és a hívő közösségek jogainak választójoggal való kiszélesítését”. Ami az Egyház megreformálását illeti, azt egészen a IV. századig akarták visszavezetni, amikor az Egyházat alárendelték az államnak. Vö. Sirina (2010, 124–136).
- ³ V. Ty. Salamov leírta például „A vallás a nép ópiuma” jelszóról folytatott vitát, amelyben az édesapja is részt vett. „Igen, mi elfogadjuk Marxnak ezt a jelszavát. Igen, a vallás ópium. Orvosság. De ki olyan egészséges itt Önök közül erkölcsileg, mutatott körbe a termen Ty. Ny. Salamov, hogy ne lenne szüksége gyógyszerre?” (Salamov 2005, 101)
- ⁴ Ld. különösen: <http://www.russ.ru/politics/20020128-tzvet.html>
- ⁵ A „Salamov” név nem zürjén és nem orosz, hanem legalószínűbben türk eredetű, a „Salimov” név variánsa. Ny. A. Baszszakov a „Sah-Aliból” vezeti le: Sahalimov – Salimov, amint az 1741-es címertárban olvasható. Vagy pedig a „Shalym”, „maréknyi”, „ökölnyi” szóból: shalymly – erős. (Baszszakov 1979, 137)
- ⁶ Ld. különösen: Malahov (1887).

Hivatkozások

- Baszszakov 1979: Баскаков, Н. А.: *Русские фамилии тюркского происхождения*. Москва. 1979
- Berman 2008: Берман, А.: *Чувашское обновленчество. Из истории движения за национальную церковь Чувашии*. <http://krotov.info/history/20/1920/berman2.htm>
- Hajdurov 2011: Хайдуров, М. В.: *Духовное сословие в Коми крае (1801–1869 г.)*. Kandidátusi disszertáció tézisei. Jekatyerinburg, 2011
- Jeszipov 1997: *Шаламовский сборник*. Выпуск 2 (Сост. В. В. Есипов) Вологда, Грифон, 1997. <http://www.booksite.ru/fulltext/2sh/ala/mov/index.htm>
- Jeszipov – Szolovjov 2011: *Шаламовский сборник*. Выпуск 4 (Сост. В. В. Есипов, С. М. Соловьёв), Москва, Литера, 2011
- Kline 1997: Лора Клайн [Laura Kline]: Новое об отце Шаламова. In: Jeszipov 1997, 185–192.
- Malahov 1887: Малахов, М.: 1887. Быкобой у пермяков в день св. Флора и Лавра. ЗУОЛЕ, Т. XI, Вып. I.

- Mavljutova 2008: Мавлютова, З. Ш.: Движение обновленчества в Тюменском крае в 1920-е гг. *Археология, антропология и этнография*. №8. 2008 С. 115–120. <http://www.ipdn.ru/rics/va/private/a8/C-I-15-120-Mavlutova.pdf>
- Rogacsov 2000: Рогачёв, М. Б.: Приходское духовенство Коми края в конце XIX – начале XX вв. *Вестник культуры*. 2000. №1. 9–17.
- Salamov 1911: Шаламов, П.: *Церковно-историческое описание Вотчинского прихода Усть-Сысольского уезда, Вологодской губернии*. Усть-Сысольск, 1911. <http://parishes.mrezha.ru/library.php?id=37&pn=0>
- Salamov 1994: Шаламов, В. Т.: *Четвертая Вологда*. Вологда, 1994
- Salamov 2005: Шаламов, В. Т.: *Собрание сочинений в 6-ти томах*. Москва, 2005, т.4
- Salamov 2011: Шаламов, В. Т.: *У Флора и Лавра. Шаламовский сборник*, вып.4, Москва, 2011. 27–31.
- Sirina 2010: *Из кузнецкой старины*. Историко-краеведческий сборник. Вып. 1 / под общей редакцией Ю. В. Ширина. Новокузнецк, Полиграфист, 2010.
- Tyitlinov 1924: Титлинов, Б. В.: *Церковь во время революции*. Петроград, 1924

(Fordította Peterdi Nagy László)

(Eredeti megjelenés: Головизнин, М. В.: Варлам Шаламов и внутрипартийная борьба 20-х годов. *Шаламовский сборник*. Вып. 3. Вологда, Грифон, 2002. 160–168.)

Varlam Salamov művei magyarul

Kolima. Történetek a sztálini légerekből. Szerkesztette: Gereben Ágnes. Fordította: Gereben Ágnes, Maráz László, Osztovcics Judit, Osztovcics Ágnes és Rab Zsuzsa.
Budapest, Szabad Tér Kiadó – Európa Könyvkiadó, 1989

Szentencia. Válogatott elbeszélések. Válogatta, szerkesztette és az utószót írta: Goretity József. Fordította: Soproni András.
Budapest, Európa Könyvkiadó, 2005

Salamov és Szolzsenyicin

Varlam Salamov 1962-ben, a *Novij mir* szerkesztőségében találkozott Szolzsenyicinnel. Meglehetősen közeli ismeretségbe kerültek egymással. Salamov naplójában 1963. június 2-án a következő idézet található Szolzsenyicin egyik leveléből: „*Jó lelkiismeretemnek tekintem Önt, és megkérem, nézze meg, hogy akaratomon kívül nem követtem-e el valami olyasmit, amit a kishitűség, vagy az alkalmazkodni akarás jeleként lehetne értelmezni.*”

Salamov igen részletesen elemezte az *Ivan Gyenyiszovics egy napját*, megjelölve a regénynek mind érdemeit, mind hiányosságait:

„*Az egészségügyi részleg körül egy kandúr járkal. Egy igazi lágerben ez elképzelhetetlen. Réges-rég megették volna a rabok. Az Ön lágerében nincsenek protekciósok! Az Ön lágere poloskamentes! Az örök láthatólag nem felelnek a terv teljesítéséért, mert nem verik ki azt a rabokból, akár puskatussal is! A munkára kivonulók otthon hagyják a napi kenyérfejadagjukat! Kanállal esznek! Hol van ez a csodálatos tábor? Ha csak egy évet is leülhettem volna egy ilyenben annakidején...*”

Szolzszenyicin felajánlotta Salamovnak, hogy legyen társszerzője a *GULAG szigetcsoporthoz*, ő azonban ezt kategorikusan visszautasította. Vajon miért? Salamov alatt publikált jegyzetei, valamint a két író levelezése – amelyből csak a Salamov által írottakat közölhetjük, mivel Szolzsenyicin a saját leveleinek közlését megtiltotta –, választ adnak erre a kérdésre.

Mint tudjuk, Szolzsenyicin regényének, az *Ivan Gyenyiszovics egy napjának* közlését közvetlenül Hruscsov tette lehetővé. A regényben eredetileg is voltak már olyan helyek, amelyek a sztálinizmusra és a lágeréletre vonatkozólag nem teljes, hanem csak féligazságokat tartalmaztak. Salamov megértette, hogy másként nem lehetett volna áttörni a cenzúra falát. De új ismerősében hamarosan olyan tulajdonságokat is kezdett felfedezni, amelyek nemcsak idegenkedést, de egyenesen haragot váltottak ki belőle. Salamov „lakkozónak” kezdte nevezni Szolzsenyicint, aki a lágerek kérdését mindig az aktuális politikai kívánalmaknak rendeli alá: előbb Hruscsovénak, majd az „olvadás” után a „hidegháború” ellentétes oldalán.

Salamov 10 évet élt még azután, hogy 1972-ben Szolzsenyicin kijelentette: „*Salamov meghalt*”. Legjobb oroszországi biográfusa, Valerij Jeszipov úgy tartja, hogy az író elbeszéléseinek és verseinek a *Novij*

Mirben való közlését, irigységből és a konkurenciától való félelmében, éppen Szolzsenyicin akadályozta meg.* Lehet, hogy ez csak feltételezés. De tény, hogy az emigrációban Szolzsenyicin igyekezett elhallgatni Salamov nevét az ottani sajtóban. Az 1990-es években pedig majdhogynem hazugsággal vádolta meg az akkor már halott író társ közeli barátját és kiadóját, I. P. Szirotyinszkaját. A *Novij Mir*ben megjelent cikkében ő így foglalja össze a két egykori barát nézeteltéréseinek lényegét: „A. I. Szolzsenyicin nagy stratégia és nagy taktikus volt, kétségtelenül. Salamov viszont, mindössze nagy író volt.”**

Salamov ismerte fel először Szolzsenyicin tisztességtelenül „gyakorlatias” természetét, amely magának sajátította ki a „lágertémát”. És a történelem őt igazolja: Szolzsenyicin olvasóinak száma Oroszországban megállíthatatlanul csökken. Salamové pedig, lassan, de biztosan növekszik.

*

V. Ty. Salamov feljegyzései az 1960-as évekből és az 1970-es évek első feléből, füzetekben és a szerző által megszámozott külön lapokon, amelyek „Sz” betűvel, vagy A. I. Szolzsenyicinre való közvetlen utalással vannak megjelölve***

– *Amerika számára* – hadarta rábeszélőn új ismerősöm¹ – *a hősnek vallásos érzelműnek kell lennie. Még törvény is van erre. Ezért aztán egyik amerikai könyvkiadó sem fogad el olyan idegenből fordított elbeszélést, amelynek a hőse ateista, vagy akár csak szkeptikus, kételkedő.*

– *És Jefferson, az Emberi Jogok Nyilatkozatának szerzője?*

– *Nos, de mikor volt az? Átfutottam most Önnek néhány elbeszélését, és egyiknek sincsen hívő hőse. Szóval – susogta lágyan a hang – ezeket nem kell Amerikába küldeni! És még valami. Szerettem volna beajánlani a Novij Mirhez az Ön „Karcolatok a bűnözés világából” című munkáját. Arról van benne szó, ugye, hogy a bűnözés robbanásszerű növekedése nálunk a „kuláktalanítás” miatt következett be. Csakhogy Alekszandr Trifonovics**** nem szereti a „kulák” szót. Úgyhogy én, Varlam Tyihonovics, az ügy érdekében, kihúztam a kézírataiból mindent, de mindent, ami csak a legkevésbé is emlékeztetett a kulákokra.*

* Есипов, В. В.: *Варлам Шаламов и его современники*. Вологда, 2008, 74–75. (A ford.)

** Сиротинская И.П. Александр Солженицын о Варламе Шаламове. Новый мир, 1999. №9. (http://magazines.russ.ru/novyi_mir/1999/9/pochta01.html) (A Ford.)

*** Forrás: Roszsijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Lityeraturi (Oroszországi Állami Irodalmi Archivum), 2596. fond, 136. levéltári szám, 2. sz. anyag. (A ford.)

**** Alekszandr Trifonovics Tvardovszkij, a *Novij Mir* főszerkesztője. (A ford.)

Új ismerősöm apró ujjacskáival gyorsan pergetni kezdte a géppel írt oldalakat.

– *Valósággal meg vagyok döbbenve, hogy éppen Ön... És nem hisz az Istenben!*

– *Én nem vagyok Voltaire, hogy szükségem legyen egy ilyen hipotézisre.*

– *No, de Voltaire után jött a Második Világháború.*

– *Annál inkább nincsen rá szükségem.*

– *Nos, nem egyszerűen Istenről van szó. Nyugaton egy író, legyen hel-lén, vagy Júdeából való, ha sikert akar, akkor a nagy keresztény kultúra nyelvén kell, hogy beszéljen.*

Kolima Sztálinnak az egyik megsemmisítő tábora volt, és én magamon tapasztaltam ki ennek minden sajátosságát. Soha nem tudtam elképzelni, hogy [még] a XX. században megjelenhet egy művész, aki az erre vonatkozó tényeket és emlékeket a maga személyes céljai érdekében gyűjti egybe.

Miért nem tartom lehetségesnek a Szolzsenyicinnel való személyes együttműködést? Mindenekelőtt azért, mert én a magam alakjában akarok megjelenni az orosz prózairodalomban, nem pedig, egy ilyen – mondjuk így – spekuláns árnyékában, mint Szolzsenyicin. A magam prózai munkáit mérhetetlenül fontosabbnak tartom az ország számára, mint Szolzsenyicin összes versét és prózáját együttvéve.

– *Az Ön profétai természetű törekvései mellett, pénzt nem fogadhat el. Ezt tudnia kell előre.*

– *Csak keveset fogadtam el...*

Szó szerint ez volt a szégyenletes válasz...

Erre el akartam mondani neki az ártatlan leányzó történetét, akinek olyan ritkán sírt a gyereke, hogy már nem is számított gyerekek. Egyáltalán, már nem is volt. Ilyen kérdésekben nincsen sok és kevés. Ez nem mennyiségi, hanem minőségi kérdés. A lelkiismeretünk kérdése, amely Istennel egyenértékű [olvashatatlan].

Pedig milyen megnyerő, kerek arc ragyogott rám!

– *Megkérném, hogy természetesen... Ezek az összegek ugyanis, nem külföldről származnak [olvashatatlan].*

Szolotcsi után többet nem talákoztam Szolzsenyicinnel.

Az „emberiség progresszív része”, meg a parlamenti ellenzék, amelynek Szolzsenyicin a vezetője akar lenni, a szovjethatalom ellen vívott küzdelemnek ez csak egy háromrubeles² könyöradománnyal egyenértékű tette. De ha a háromrubeles nem vált ki azonnal általános népfelkelést a Szovjetunió egész területén, akkor az jogot ad az adományozónak, hogy megkérdezze: N. író vajon miért nem hisz Istenben? Adtam neki 3 rubelt, ő meg itt... Kérem vissza a pénzt! És minél kevesebbet adott, annál nagyobb sikere van ezzel. Ez a „büszke szerénység”, amelyet a

háborúink oltanak belénk, legyenek azok győztesek, vagy vesztesek, ez a mi életünk tragédiája.

Az egyik [*olvashatatlan*] felolvasása végén Szolzsenyicin az én elbeszéléseimmel is foglalkozott. „*A Kolimai elbeszélések*... Igen, olvastam.³ Salamov engem lakkozónak nevez. De én úgy gondolom, hogy az igazság kettőnk között, valahol a félúton van.”

Ami viszont engem illet, Szolzsenyicint én nem lakkozónak tartom, hanem olyan embernek, aki nem méltó rá, hogy olyan témával foglalkozzék, mint Kolima.

Mi a titka egy ilyen kalandor sikerének?

Természetesen a fordítások. Pontosabban, a fordítás lehetetlensége. A teljes lehetetlensége annak, hogy egy művészi szöveg mélységei (Gogol, Zosczenko) ne vesszenek el a nem anyanyelvű olvasó számára.

Tolsztoj és Dosztojevskij annak köszönhetően lettek ismertek külföldön, hogy jó fordítókat találtak. A versekről beszélni sem érdemes. A költészet lefordíthatatlan.

A külföldi kiadó tehát, ha egy új sztárt akar felfedezni, valami egészen egyszerű, majdhogynem primitív dolgot keres...

Csehov zsenijét akkor ismerte el a külföld, amikor hozzá méltó fordítókat találtak.

Szolzszenyicin titka [viszont] abban van, hogy egy reménytelen fűzfapoéta, ennek a pszichikai alkatnak minden szörnyű következményével együtt. Létrehozott egy óriási mennyiségű, de teljesen értéktelen verses produkciót, amelyet sehol nem lehet nyilvánosságra hozni. Próza munkái az *Ivan Gyenyiszovicstól* a *Matrjona házáig*, kicsiny szigetet képeznek csak a versszemétnek ebben a tengerében.

Barátai, az „emberiség progresszív részének” képviselői, amelynek nevében beszél, amikor közöltem velük a tehetségét illető keserű kiábrándultságomat, mondván, hogy „Paszternak kisujjába egyedül több tehetség szorult, mint Szolzsenyicin összes regényébe, színdarabjába, forgatókönyvébe, elbeszélésebe, kisregényébe és költeményébe együttvéve”, csodálkozva kérdezték: „*Hogyan, vannak tehát költeményei is?*” [...]

Szolzszenyicin, a grafománokra jellemző ambícióival és a maga rendkívüliségébe vetett rendíthetetlen hittel, azt hiszi, persze, egészen őszintén, hogy öt, tíz, harminc, vagy száz év múlva eljön az ő ideje: valami ezer-szeres nagyítóval olvasva jobbról balra és alulról felfelé, feltárul végre verseinek a titka. Hisz' oly könnyen íródtak, csak úgy ömlöttek a tollából kifelé! Csak hát, persze, várni kell velük még egy ezer évet.

Anna Ahmatova is így látta ezt, miután személyes audiencián bemutaták neki az új sztárt. És mivel egy igazi költő számára az ilyesminek az őszinte megítélése mindennél többet jelent, a Szolzsenyicin költészetére vonatkozó negatív véleményét beírta a jegyzetfüzetébe is:

– Na és – kérdeztem Szolzsenyicintől, amikor nála voltam Szolotcsiban –, megmutatta már ezt a sok szép dolgot a főnökének, Tvardovszkijnak? Tvardovszkij, bármilyen régimódián ír is, költő. És ilyen dolgokban egy költő soha nem hazudhat.

– „*Megmutattam.*”

– Na és, mit mondott?

– „*Hogy egyelőre nem kell mutogatni*” [...]

A legfőbb törvény, amelyet [hirdetek], és amelyet egész 67 évem [megérsít], hogy – „ne tanítsd a te felebarátodat!”

A próféta munkájával kapcsolatban már a múltkor megmondtam, hogy pénzt elfogadni nem szabad. Semmilyen formában. Sem ma, sem holnap.

Szolzszenyicin tíz évig dolgozott az állami archívumokban, és mindenki úgy tudta, hogy egy igen fontos témát, az Antonov-felkelés⁴ történetét tanulmányozza. Azt hiszem azonban, hogy megrendelőinek nem felelt meg a főhős, Antonov alakja. Rendben van, hogy kulák, de hát egy volt narodovolec, egy slisszelburgi fogoly...

Úgyhogy jobb volt visszahúzódni a Sztohodszkij mocsarakba, és onnét horgászni ki a költői mondanivalót. De az 1914. *augusztusban* [című regényben] nincsen semmi lényeges így sem. Még feltételezni sem lehet, hogy egy ilyen minőségű terméket, akár ebben, akár a múlt században, a világ bármely folyóiratának a szerkesztősége kiadásra elfogadott volna. Alighanem két évszázada nem volt ilyen gyenge regény a világirodalomban. Ezen a kétszáz-valahány oldalon is ott van persze Szolzszenyicin jól ismert pecsétje: „*Első rész*”. Szóval, „*majd mindent helyrehozok a második részben!*” Minden, amit [Szolzszenyicin] ír, irodalmi szempontból teljesen reakciós.

*

El nem küldött levél A. I. Szolzszenyicinnek

Zöld színű írófüzet. Címlapján a következő felirat: 1 Szolzszenyicin. (47- l.)

Szolzszenyicin Úr,

Szívesen elfogadom temetői tréfáját a halálommal kapcsolatban. Emelt fővel és büszkén tartom magam a hidegháború első áldozatának, aki az Ön kezétől esett el.

Ha kilövésemet olyan tüzérre kellett bízni, mint Ön, akkor elég gyengén állhat bizony a hadsereg.

A Lityeraturnojaja Gazetára való hivatkozás azonban, túl kis kaliberű golyó. Egy halálos lövéshez a verseimre, vagy a prózámra kellene inkább célozni, nem gondolja?

Az Ön és barátai számára én, persze, valóban meghaltam. Csakhogy nem akkor, amikor a „Litgazeta” azt a levelemet megjelentette,⁵ hanem sokkal előbb, még 1963 szeptemberében.

Az Ön számára én nem Moszkvában, hanem Szolotcsiban⁶ haltam meg, ahol a vendége voltam. Egyébként csak két napig, mert betegségre hivatkozva, hazaszöktem Moszkvába.

Amint hazaértem, mindjárt kidobtam a lakásomból a barátait, meg a titkait is [...]

Ami engem leginkább meglepett Önben, az a buzgósága. Úgy írt, mint aki napok óta nem evett [olvashatatlan]. Ugyanígy szokta inni a kávéét is Moszkvában. [...] A kérésére elolvastam én is ott, azon a három éjszakán, bizony jó néhány ezer verset meg prózát. [...]

Az Ön mérhetetlen rajongását a Dalj féle Értelmező Szótár iránt, szintén csak tréfának tudtam venni, mivel Dalj az Dalj, és semmi több [...]

Azt gondolom, hogy minden író [olvashatatlan] más. De beszéltem Önnek a munkamódszeremről.

„Maga tudja, hogyan kell írni. Én, ha talállok egy embert, fogom, leírom, és kész.”

Egy ilyen válasz egyszerűen művészetten kívüli. A költészet teljesen a nyelven múlik, lefordíthatatlan. A prózát sem lehet lefordítani.

Kiderül, nem azért hívtott meg Szolotcsiba, hogy együtt dolgozzunk, hogy megaranyozza a pihenésemet, hanem hogy „megtudjam” az Ön „titkát”.

Az a helyzet, hogy a „nagyszerű regények és remek kisregények” mellett, a versekkel bizony, baj van.

Egész hegyekre valót írt belőlük. Ezeket kellett nekem elolvasni Szolotcsiban két éjszaka alatt. A harmadik nap reggelén aztán, amikor már csaknem belebolondultam ebbe a grafomán lázálomba, fogtam magam, és a reggelit meg sem várva, kiszöktem az állomásra, aztán irány – Moszkva! [...] Ott legalább nem voltak versek.

Itt egy kis kitérőt kell tennem, hogy megértse, miről is beszélek.

A költészet – külön világ, amely messzebb esik a prózairodalomtól, mint mondjuk, egy (történelemtudományi) értekezés.

A próza egy dolog, a költészet pedig, valami egészen más. Még a nekik megfelelő idegsejtek is egészen más agyközpontban helyezkednek el. A versek más törvények szerint születnek, másutt és máskor, mint a próza. [...] Az Ön elbeszélő költeményében nem voltak igazi versek. [...] Ezt persze egy civil nem tudja megállapítani, ezért én nem is akartam a kezükbe adni. [...]

Elmondtam Önnek, hogy én nem adok semmit külföldre, ez nem az én utam [olvashatatlan]. Én ma is az vagyok, aki a lágerben voltam.

Tizennégy évig voltam ott, aztán Szolzsenyicinné... [olvashatatlan].

Kolima egy sztálini megsemmisítő tábor volt, és én magamon tapasztaltam ki ennek minden következményét [...]

Soha nem tudtam elképzelni, hogy a párt XX. kongresszusa után (megjelenik) valaki, aki a maga személyes céljai érdekében kezdi el összeszedni a visszaemlékezéseket. [...]

A legfőbb parancsolat, amelyhez tartom magamat, és amelyet alátámaszt 67 évem minden tapasztalata: ne oktasd ki a te felebarátodat!

A próféta munkájáról azt mondtam akkor Önnek, hogy „pénzt nem szabad elfogadni”, semmilyen formában: sem ajándékba, sem kölcsönbe.

Én nem Istennek, hanem a tulajdon lelkiismeretemnek köteleztem el magamat. És nem változtatok ezen, minden rám irányított pirotechnikai lövedék bevetése esetén sem. [...]

Nem vagyok történész, az én válaszom – a köteteim. Nem haltam meg, és becsületesebbnek tartom, ha [...] az elbeszéléseim és költeményeim nyelvén beszélünk.

Én művész maradok. [...] Számomra fontos a mű formája, az általa közvetített tartalom. [...] Ez magánál nem jön össze. [...]

És van még egy kifogásom Ön ellen, mint aki az „emberiség progresszív részét” képviseli, amelynek nevében éjjel-nappal kiabálja, hogy „hiszek az Istenben, vallásos ember vagyok!”.

Ez egyszerűen lelkiismeretlenség. Valahogy sokkal halkabban kellene Önnek minderről beszélni [...]

Természetesen, nem akarom kioktatni Önt. De olyan sokat beszél a vallásról, mintha ezzel akarná felhívni magára a [figyelmet]. El is éri majd, bizonyára, a jól megérdemelt sikert.

Csakhoggy, ez még nem minden az életben. [...]

Most pedig Istenről.

Életemnek 67 esztendeje alatt nem áltattam magam ezzel [az eszmével]. Nem volt rá alkalmam. Ezért most már köpök minden [ilyen irányú] jó tanácsra.⁷ [...]

Pontosan tudom, hogy Paszternak a hidegháború áldozata volt, Ön pedig, az eszköze. [...]

Nem várok választ erre a levélre. [...]

„Maga az én lelkiismeretem.”⁸ Én ezt természetesen lázálomnak tartom. Nem lehetek senkinek sem a lelkiismerete önmagamon kívül, és még az sem mindig. Szolzsenyicin lelkiismeretének lenni pedig [...]

1974

Jegyzetek

- ¹ Salamov 1962-ben ismerkedett meg A. I. Szolzsenyicinnel, a *Novij Mir* szerkesztőségében. Azt gondolva, hogy az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* felhívta már a figyelmet a láger-témára, arra kérte a szerzőt, hogy mutassa meg A. Tvardovszkijnak az ő verseit és elbeszéléseit is, amelyek régóta ott voltak már a szerkesztőségben. Szolzsenyicin azonban csak a verseket adta át a szerkesztőségi titkárnak, minden kommentár nélkül.
- ² A 60-as években gyűjtések folytak a kegyvesztett írók támogatására. Salamov azonban nem fogadott el támogatást, mert meg akarta őrizni függetlenségét, és nem kívánt semmiféle morális kötelezettséget magára vállalni. Már a táborban sem fogadta el az otthonról, családjától érkezett csomagokat. Mindazok után, amin átment, teljes függetlenségre törekedett.
- ³ Nem valószínű, hogy A. Szolzsenyicin figyelmesen elolvasta Salamov elbeszéléseit. Alighanem inkább csak „átfutotta”. A *Novij Mir* 1999. 4. számában megjelent memoárjában például, helytelenül értelmezi Salamov *Nadgroboje szlovo* (Végső búcsú) című elbeszélését, mivel láthatólag nem ismeri annak tartalmát.

- ⁴ Az Antonovszkij-felkelés a Voronyezsi Kormányzóság Tambovi Körzetében zajlott le 1920–21-ben, A. Sz. Antonov, egy, még a cári időkben Slisszelburgban fogva tartott elítélt vezetésével. A felkelést a Vörös Hadsereg, a VCSK, a VOHR és a CSON közös egységei érték le M. Ny. Tuhacsevszkij vezetésével. Ld. Salamov elbeszélését: *Eho v gorah* (Visszhang a hegyekben).
- ⁵ A *Bodalszja tyeļjonok sz dubom* (Felöklelte a tinó a tölgyfát) című regényében (1975) Szolzsenyicin igen élesen nyilatkozott V. Salamovnak a *Lityerturnaja Gazeta* 1972. február 15-i számában megjelent leveléről. Ebben az író az ellen tiltakozott, hogy a külföldi sajtóban politikai célból, beleegyezése nélkül, esetleges, vagy éppen önkényes csoportosításban jelennek meg a művei. Szolzsenyicin kijelentette: „*Varlam Salamov meghalt*”. A beteg és jogfosztott író válaszeleve egykori „testvérének” erre a kíméletlen ítéletére reagál. Eközben pedig maga Szolzsenyicin is elhatárolta magát külföldön megjelent publikációitól (*Lityerturnaja Gazeta*, 1968. 20. sz.).
- ⁶ Salamov 1963 őszén vendégeskedett Szolotcsiban Szolzsenyicinnél.
- ⁷ Salamov itt azokra a tanácsokra gondol, hogy iktasson be a *Kolimaj elbeszélések* hősei közé hívó embereket is (ld. a 136. levéltári számú anyagot).
- ⁸ Ld. Salamov feljegyzését 1963. május 30-án (135. levéltári szám).

(Fordította: Peterdi Nagy László)

(Eredeti megjelenés: *Шаламовский сборник*. Вып. 4. / Сб. статей. Сост. и ред. В. В. Есипов, С. М. Соловьёв. Москва, Литера, 2011; Шаламов, В.Т.: *Новая книга: Воспоминания. Записные книжки. Переписка. Следственные дела*. Москва, Эксмо, 2004. 953–955)

Csónakok Puerto de Barquitos, légi felvétel, 1966

Beletörődés, „jobb nem tudni”, stréberség

Változatok a meghátrálásra

„Köztudomású, hogy az individuum szubjektív birodalma – hasonlóan az egyes nemzetekhez – gyakran kerülhet igencsak zavaros állapotba. Elszabadulnak bennünk a démonok és csúfos kavarodást rendeznek, azaz fogalmazzunk tudományosan: a lényegi rendből kiszakadt – vagy abba be nem illeszthető – részleges rend ragadja magához az uralmat. A végső analízisben azonban szükségképpen érvényesülnie kell a lényegi rendnek, vagy, mint mondani szokás, diadalmaskodik az »egy« [...]”

(W. K. Heisenberg)

Az emberek viszonya a világukhoz koronként nagyon eltérő lehet. Gondoljunk bele például, hogy az az Oidipusz, aki Szophoklésznel méltósággal viseli el a rá mért kegyetlen sorsot, Senecánál ugyanabban a történetben már csak folyamatos rettegésre képes. Nem merész következtetés, hogy a különböző történelmi helyzetekben más-más tipikus beállítódás jellemző az egyénekre.

Vannak korok, amelyek azt sugallják, hogy a világban rend van, és ez a rend megismerhető. Arra adnak ösztönzést, hogy keressük, fedezzük fel magunkban és magunk körül az eligazodást segítő szabályszerűségeket. Az ilyen időszakok kulturális alkotásaiban többnyire valamiféle magabiztossággal, a megszerzhető, elérhető bizonyosság képzetével találkozunk.

A XIX. század elején Hegel számára magától értetődő, hogy a világ működésének logikái vázát akarja bemutatni. Mintegy a kaotikus felszín mélyebb értelmének a megfejtéseként. Kora gyermekeként feltételezi, hogy amit az univerzum egészét átható, mozgató, egységes lényegként (a bolygóktól a művészeti, vallási és filozófiai termékekig) feltárt, azt – a végső rendet kiemelő – zárt logikai formában kell találnia.

Később Marxnak is nyilvánvaló, hogy a fennálló gazdasági rendszer feltérképezésekor a hegeli eljárást alkalmazza. Nem a kutatómunka, a tényfeltárás lépéseibe avatja be az olvasót (mintegy az együtt haladás, a közös felfedezés útját kínálva), hanem az általánosabb elméleti össze-

függésekből vezeti le, világítja meg a konkrét jelenségeket. Módszertani meggyőződése – a kor tudományközpontú atmoszférájának megfelelően –, hogy így tudjuk eredményesebben megértetni-megérteni a körülöttünk tapasztalható gazdasági és társadalmi jelenségeket, folyamatokat. A követett minta: rendszerszemlélet és rendszerábrázolás.

Többen felhívták a figyelmet arra, hogy Darwin a piaci versengést, a piacot mozgató gazdasági élethalálharc napi gyakorlatát szemlélve jutott el az egész élővilágra jellemző létért való küzdelem gondolatáig és a törzsfajlódás szabályosságának megjelenítéséig. Elemzők kimutatták, hogy Einstein számára a fizikai világ mélyebb szabályszerűségeinek felfedezéséhez komoly ösztönzést adott a világot átható isteni rendbe vetett hit.

Az elérhető bizonyosságnak erről a szemléleti-módszertani bázisáról méltatja a társadalom egészének struktúráját megragadni képes nagyepikát, és minősíti le a csak szubjektív hangulatokat illetve részösszefüggéseket ábrázolni képes kisebb léptékű művészeti formákat Lukács György. A teljesség igényéről való lemondást nemcsak esztétikai, hanem etikai kérdésnek is tekinti. Annak feltételezése és életérzése, hogy a társadalmi mozgásokban átlátható rend érvényesül, rendezett világkép megalkotására, a valóság egész szerkezetének megformálására, bemutatására ösztönöz.

A rendkeresést illusztráló példák felsorolása még hosszan folytatható.

Vannak azonban másféle korok is: olyanok, melyeket a kortársak többsége áttekinthetetlennek, kaotikusnak érzel. Amelyekben nem lehet biztonságosan eligazodni. Ilyenkor az volna gyanús, hiteltelen, ha valaki – a mindennapi tapasztalatok által cáfolt – rendezett világkép sugalmazásával kísérletezne. Ha közvetlenül vissza nem igazolódó egyértelműségeket sulykolna: széleskörű elméleti tisztánlátást próbálna rázúdítani a világban eltévedő, bizonytalan, magukat talajtalannak érző egyénekre. A legutolsó évszázad szépirodalma, filozófiája attól adekvát, hogy visszatükröződik benne ez a káosz.

Az előbbi világkép hajlamos a mindent átfogó racionalitás hipotézisét, a tudományos általánosítás szempontjait abszolutizálni, és a – nem csupán racionalitással jellemezhető – individualitáson kritikusan átlépni. Mintegy a nagy egész diadalát ülni, kultuszát hirdetni. A magas elméletben szokás nem észrevenni a „kisszerű” egyedi létezését, nem tudomást venni róla.

Az utóbbi világképben viszont „minden egész eltörött” – ami a törmelék, a töredék, a részlegesség diadalához, kultuszához vezet. Teljességgel érthető, ha az egyént elsősorban a saját problémái foglalkoztatják, közvetlenül azokat akarja kezelni, megoldani. Így azonban az egyéni létezés nyomasztó gondolai olyan tágabb összefüggéseket is elfednek, amelyekből – jelentős mértékben – ezek a gondok fakadnak.

Jelen vázlat arra próbál rákérdezni, hogy nem kapcsolható-e össze a két ellentétes beállítódás? Lehetséges-e egyidejűleg figyelembe

venni a megengedőbb gyakorlati (humánus) megértés és az átfogó elméleti igényesség szempontját? Nem egyesíthető-e a szétesettség, széttöredezettség életerzése és a totalitás átlátására való törekvés? Pusztán saját magát magyarázó szilánk, morzsa, ami annak mutatkozik, vagy esetleg tágabb, összetett egységek alkotóeleme? Tovább lehet-e kapaszkodni az önmagában vett töredéktől a nagyobb egészek részeként felismert, megértett töredékig? Másként fogalmazva: nem ragadható-e meg átfogóbb totalitások részeként, részmozzanataként – azaz szerves elemeként – az, ami a közvetlen tapasztalatokban (vagyis a mostanság tipikus felfogásokban) csupán véletlenszerű törmeléknek jelenik meg?

Amikor minden egyéni hiba, gyengeség iránt megértőek vagyunk, mindent megbocsátunk, akkor ezzel lenézzük az illetőt és ártunk neki – fogalmazott annak idején egy ismert pedagógus. Vagy a másik irányból: valamilyen rokonszenves vonásának kiemelése következtében magát az illetőt fogadjuk el, kedveljük meg – találjuk rokonszenvesnek. (Pl. „kizsigereli ugyan a neki alárendelteket, de alamiznával segíti a koldusokat”.) A teljes egyén megítélését a részleges minősítésével cseréljük fel, váltjuk ki – a bizonytalan, elbizonytalanító korok jellegzetes tüneteként, lélektani menedékeként. Az ilyen pszichológiai realizmus – mutat rá többek között Slavoj Žižek – elkülöníti az egyén belső személyiségét és szubjektív viselkedését annak komplexitásától, külső hatásaitól: tetteinek objektív funkciójától, jelentésétől. Vegyük azonban észre: valaki viselkedésének megértő szándékú szemlélése (kritikusan megértő értelmezése) nem feltétlenül jelent egyúttal elfogadást, igazolást. Ugyanakkor bármiféle gyakorlati továbblépéshez – közvetítő, közelítő közegeként – egy bizonyos fokú megértés is elengedhetetlen. Az – akár gyarló – egyéni szempontok részleges indokoltságának az elismerése és integrálása nélkülözhetetlen előfeltétel az individuális „töredék” és az átfogóbb „egész” gyakorlati összekapcsolásához.

1. Létkérdések – létválaszok

1. „Úgy döntöttem, hogy gazember leszek”

– Nagyon szeretheti a sört, ha ennyit pakol az autójába.

– Ne dőljön be a látványnak! Nem a sört, hanem a gyárosokat és a kereskedőket szeretem. Az ő üzleti nyereségüket akarom gyarapítani. Minden eszközzel támogatni kívánom a tőkéseket abban, hogy a gazdasági hatalmuk növekedjen. Mi mást tehetnék ennek érdekében, mint hogy árukat vásárolok?!

„Úgy döntöttem, hogy gazember leszek.” Éljenek a gazdagok, és pusztuljanak a szegények! Éljenek az erősek, és pusztuljanak a gyen-

gék! Éljenek a tulajdonosok, és pusztuljanak a nincstelének! Éljenek a tőkésék, és pusztuljanak a bérmunkások!

Ha nem akarnám gyarapítani a tőkésék profitját, akkor nem vásárolnám az áruikat.

– Ne dőljön be a látványnak! Nem a sört, hanem az államot szeretem. Az államot a jövedelme teszi erőssé. Növelni akarom az állam hatalmát. Mi más tehetnék ennek érdekében, mint hogy vásárlásokkal gyarapítom az adóbevételét?!

„Úgy döntöttem, hogy gazember leszek.” Erősödjön az állam, hogy féken tudja tartani a szegényeket! Éljen és virágozzék államunk, hogy garantálni tudja a tőkés gazdasági rendszer és a profit biztonságát.

Ha nem akarnám növelni az állam hatalmát, akkor nem gyarapítanám vásárlásaimmal az adóbevételét. Ha nem akarnám növelni az állam hatalmát, akkor nem tartanám fenn adófizetéssel a gazdasági erejét. Ha nem akarnám növelni az állam hatalmát, akkor nem adnám a választásokon való részvétellel a hozzájárulásomat a politikai uralmához.

– Ne dőljön be a látványnak! Nem autókázni szeretek. Azért közlekedem autóval, hogy emelkedjen a benzinfogyasztás, és ezzel a kőolaj kitermelése. Növelni akarom a nagy gazdasági birodalmak uralmát a világ nyersanyagforrásai felett. Segíteni szeretném, hogy a vezető hatalmak erősítsék a befolyásukat a kőolajtermelő országokban. Mi más tehetnék ennek érdekében, mint hogy vásárlásaimmal újabb kőolajforrások megszerzésére ösztönözöm őket?!

„Úgy döntöttem, hogy gazember leszek.” Azért használok szorgalmasan az autót, hogy a legerősebb államok – fegyverekkel és katonasággal – további kőolajban gazdag országokra is kiterjessék a hatalmukat. Mivel tudom elősegíteni nyersanyagokkal rendelkező országok gazdasági vagy katonai leigázását? A vásárlásaimmal, az autóm használatával. Így támogatom, hogy a civilizált nemzetek újra meg újra megmutassák a vadakkal szembeni fölényüket.

Ha nem akarnám igazolni a vezető gazdasági hatalmak gyarmatosító hajlamát és bátorítani ezt a hajlandóságát, akkor minimálisra csökkenteném a kőolajszármazékok fogyasztását.

– Ne dőljön be a látványnak! Nem autót vezetni szeretek, hanem a klímaváltozást akarom gyorsítani. Mi más tehetnék a környezetre káros anyagok kibocsátásáért, mint hogy sokat használok a gépkocsimat?!

„Úgy döntöttem, hogy gazember leszek.” Azért autózok, hogy romboljam a természeti környezetet. Azért autózok, hogy erősödjön az üveg-házhatás. Azért autózok, hogy romoljanak (csökkenjenek) a Földön az életfeltételek. Azért autózok, hogy pusztuljon az emberiség.

Ha nem akarnám rombolni a természeti környezetet, akkor teljesen felhagynék a gépkocsi használatával.

2. Kedvteléseink játékosága

Tapasztaljuk, hogy az embereknek mennyire különbözőek a kedvtelései.

Vannak, akik a gyors sikerek vonzásában élnek. Kézenfekvő, hogy kihasználják a kedvező egyéni helyzetüket, és előnyöket kovácsolnak belőle a maguk számára.

– Aki gazdagnak született és jelentős vagyonnal rendelkezik, az nagy valószínűséggel élvezni akarja, hogy a megkívánt javakat különösebb erőfeszítés nélkül meg tudja vásárolni. A készen kapott vagyon erős ösztönzés arra, hogy rászokjon a nagybani fogyasztás ízeire. Hogy érdeklődésében és tevékenységében a vásárlói-fogyasztói mentalitás váljon uralkodóvá.

– Akit megnyerő külsővel ajándékozott meg a természet, az minden bizonnyal élni is fog ezzel. A könnyen elérhető sikerek felé terelgeti a testi adottsága, és érvényesíti ezt a „versenyelőnyt” a többiekkel szemben.

– Aki valamilyen kiemelkedő képességgel született, annak kézenfekvő lesz, hogy megpróbálja azt kamatoztatni a maga javára. Rendkívüli erőfeszítések nélkül is eléri, hogy rá irányuljon a figyelem, az érdeklődés.

Egyesek tehát szorgalmasan gyűjtögetik a fogyasztási, hódítási, ismertségi stb. sikereiket. Áldoznak a kedvtelésüknek. Mondhatni: azt játsszák, hogy sikert sikerre halmoznak. Ez az egyéni hobbijuk. Azért cselekszenek így, mert örömuket lelik a könnyen elérhető sikerekben.

Vannak, akik színes, változatos, sokféle élményben gazdag életet akarnak élni. Mozgalmas, izgalmas mindennapokra vágynak. Sokat tesznek azért, hogy ne maradjanak le semmilyen élvezetről. Játékosan portyáznak a különböző kalandok világában. Felkutatják és kiaknázzák a kínálkozó örömforrásokat, befogadják az útjukba kerülő kellemes élményeket. Mondhatni: azt játsszák, hogy habzsolják, halmozzák az élvezeteket. Számukra az a siker, ha minél több élménnyel tudják kitölteni az életidejüket. Ez az egyéni hobbijuk, a fő kedvtelésük. Nekik ez jelenti a legnagyobb örömet.

Míg egyesek pillanatnyi, itt és most, addig mások nem csupán átmeneti, hanem tartós sikerre vágynak. Nem az éppen adódó lehetőségek, illetve többé-kevésbé készen talált adottságok pusztán kihasználására, hanem célirányos tevékenységre alapozzák a sikereiket.

– Van, aki elsősorban hírnévre, népszerűség megszerzésére törekszik. Mindenáron fel akarja hívni magára a figyelmet. Ügyesen taktikázó játékosként próbál kitudni a többiek közül. Aláveti magát annak, amit a kiemelkedés személytelen automatizmusa, gépezete a sikerhez követel.

– Van, aki elsősorban hódításra, valamilyen hatalom megszerzésére törekszik. Egyes egyének feletti személyes uralmat vagy intézményesített, pozícióból fakadó társadalmi uralmat akar. Az intézményes hatalom lehetőséget, jogosultságot ad arra, hogy társadalmi kérdésekben döntsön, mások magatartását átformálja. Hogy a politikai hatalom részeseként,

gyakorlójaként eredményesen tudja befolyásolni társadalmi folyamatok alakulását, irányítani emberek sorsát, viselkedését.

– Van, akit elsősorban a gazdasági hatalom vonz, ennek megszerzésére törekszik. Arra vágyik, hogy minél több pénzt szerezzen, hogy mérték nélkül növelje a vagyonát. Ennek rendeli alá egyéb lehetőségeit, ennek érdekében kamatoztatja ismeretségeit, kapcsolatait. Alapvetően a szerzés motorja mozgatja. Pénze, vagyona segítségével pedig képessé válik az emberek befolyásolására: nemcsak tárgyak, áruk, szolgáltatások, hanem emberek fölött is hatalmat (fennhatóságot) szerez. A gazdasági siker gátlástalan ügyeskedést, rugalmas alkalmazkodást követel. Ezért – a siker érdekében – aláveti magát annak, amit a gazdasági versengés személytelen mechanizmusa előír.

A hírnév, a hatalom, a meggazdagodás híveit a nyerni akarás mozgatja. A kedvtelésüknek áldoznak, amikor így cselekszenek. Ez a fő hobbijuk. A jövedelemszerzésen túl azért ragaszkodnak a kedvtelésükhöz, mert örömeiket lelik a tartós sikerben (a közvetlen eredményben, illetve a nyereség folyamatában). A versengés, rivalizálás gépezete rafinált viselkedésformák elsajátítására és alkalmazására kényszeríti őket. A sikerekért való erőfeszítésben, a többiekben való felülkerekedés folyamatában a taktikázó ügyeskedés is örömforrás. Számukra az izgalmas gazdasági, politikai stb. játékok jelentik a legfőbb élvezetet.

Vannak tehát olyanok, akik a pillanatnyi vagy tartós sikerek vonzásában élnek. Ha elképzeléseik beválnak, akkor bővelkedni fognak az örömeikben. Másokat a mozgalmas, kalandokkal teli időöltés, a gazdag, sokirányú élményszerzés vágya vezérel. Ily módon színes, változatos lesz az életük. (Ennek megfelelően maguk is sokarcúvá válnak. Sorsuk, életútjuk részekre oszló, elemeire tagolódo – más nézőpontból széttöredezett, feldarabolt – képet mutat.) De olyanok is léteznek, akik folytonosságra, állandóságra vágnak, és ezt külső útmutatásban vélik megtalálni. Ennek egyik változata, amikor egy tekintély irányítása alá próbálnak helyezkedni. Megnyugvást jelent a számukra, hogy felnézhetnek valamilyen személyre, csoportra vagy intézményre. Érte lelkesednek, hozzá igazodnak. Öröm ebben a vezérben, vezetőben hinni, őt csodálni, neki szolgálni. Akik így éreznek és így cselekszenek, azoknak a biztos helyre tartozás, a lelki támaszt adó irányított időöltés jelenti a legnagyobb örömet. Ez az egyéni hobbijuk, a fő kedvtelésük. Persze nemritkán előfordul, hogy megrendül a tekintélybe vetett feltétlen bizalom. Ilyenkor arra kényszerülnek, hogy új vonzerőt találjanak, és neki vessék alá magukat.

A külső útmutatás másik változatában az elköteleződés valamilyen késen kapott eszme (hit, elv, eszmény) mellett történik. Vannak, akik lényegében egyetlen ügyért kívánnak buzgólkodni. Többnyire nem ímmel-ámmal, „ahogy esik, úgy puffan” alapon, hanem komolyan, nem csekély megszállottsággal. Ilyen a lelkialkatuk.

A kiválasztott, kitüntetett ügy, eszme lehet egyes egyéneknek, egy kisebb közösségnek, egy országnak, egy régióknak, az egész emberi-

ségnek a szolgálata, védelme – vagy bármilyen más ideológia. Közös sajátosságuk, hogy hosszabb távú eltökéltséget feltételeznek. Híveik tartósan ráhangolódnak valamilyen elv, eszme képviselőjére, illetve megvalósítására. Igyekeznek elsőbbséget adni neki, és minden egyebet másodlagos, járulékos kérdésként kezelni.

Emlékszünk a *Makra* hősnőjére, aki úgy döntött, hogy lényegbevágó társadalmi változásokat kíván elősegíteni: neki a „nyomorultak ügyéért” kell élni. Ezért nem akar férjhez menni, és nem akar gyereket. „A gyereknek tej kell meg gyümölcs meg cipő meg télikabát”. Vagy – vagy. Vagy a gyerekvállalás (és a gyerek kiszolgálása), vagy a társadalmi változásoknak (a nyomorultak ügyének) a szolgálata. Ha a gyereknek tejet stb. kell szerezni, akkor ez a kötelezettség óhatatlanul keresztezi, hátráltatja a társadalmi elhivatottságból adódó feladatait. (Az éppen esedékes pénz stb. előteremtése nem az „ügy” megvalósítása.) Ha viszont a nyomorultak ügyét részesíti előnyben és a gyerekeről való gondoskodást függeszti fel, akkor azt kockáztatja, hogy az éhezni és fájni fog miatta. Aki valami mellett komolyan („megszállottan”) elkötelezi magát, az nehezen tud másra figyelni. Nehezen tud – lelki megrázkódtatások nélkül – mással is intenzíven (vagyis felelősen) foglalkozni.

Ismert annak a politikusnak a kijelentése, aki felismeri: Ha engedné, hogy hasson rá az *Appassionata*, nem lenne képes teljesen a forradalomra összpontosítani. Ezért megpróbálja a lefegyverző, elgyengítő hangulatokat, érzelmi hatásokat kiiktatni az életéből. A magánörömök élvezete nem a „forradalomcsinálás” tette. Így azután nem következtelenség, hogy egy hegyi panoráma látványakor is a mensevikek járnak a fejében. (Számára az érdemi magánörömöt is a forradalomcsinálás jelenti.)

Gyakran előfordul, hogy valaki azt gondolja, hogy életre szólóan elköteleződött valamilyen nemes eszme, ügy mellett. Azt gondolja magáról, hogy halálosan komolyan elhivatott. Azután idővel kiderül, hogy mégsem. Jól példázza ezt Gorkijnál Lószúnyog esete, akit az ügy csak a lebukásáig tartott fogva. Vagy gondolhatunk az emlékezetes ideológiai-politikai átigazolásokra szocialistából fasisztába, liberálisból nemzetibe stb. Az „átigazolás” pusztá ténye azonban nem cáfolata, inkább megerősítése annak, hogy az illető alapjaiban eszmefüggő. Csupán az egyik formát cseréli egy másikra.

Némelyek tehát elköteleződnek valamilyen eszme mellett. Nekik ez a fő kedvtelésük. Mondhatni: azt játsszák, hogy „felteszik az életüket” valamilyen ügyre. Az egyes egyénnek mintegy hobbijává válik az az elv, hit, eszme, amelyet – az összes többivel szemben – kitüntet. Örömet lel az eszmében: abban, hogy útmutatást, irányt ad az életének, állandóságot, folytonosságot kölcsönöz az erőfeszítéseinek. Lelki megnyugvást kap tőle.

– Miért éppen a környezetvédelemért, a természet megóvásáért lelkesedsz?

- Ettől áll helyre a lelki egyensúlyom. Ezt „írta föl” a pszichológus.
- Miért éppen a világbékéért lelkesedsz?
- Ettől áll helyre a lelki egyensúlyom. Ezt „írta föl” a pszichológus.
- Miért éppen az osztálybékéért, a politikai állam hatalmáért lelkesedsz?
- Ettől áll helyre a lelki egyensúlyom. Ezt „írta föl” a pszichológus.
- Miért éppen valamelyik politikai párt győzelméért lelkesedsz?
- Ettől áll helyre a lelki egyensúlyom. Ezt „írta föl” a pszichológus.
- Miért éppen valamelyik sportcsapat győzelméért lelkesedsz?
- Ettől áll helyre a lelki egyensúlyom. Ezt „írta föl” a pszichológus.
- Miért éppen a gyarmatosítók megbüntetéséért lelkesedsz?
- Ettől áll helyre a lelki egyensúlyom. Ezt „írta föl” a pszichológus.
- Miért éppen a kizsákmányolók uralmának megdöntéséért lelkesedsz?
- Ettől áll helyre a lelki egyensúlyom. Ezt „írta föl” a pszichológus.
- Miért éppen a környezet rombolásáért, a természet pusztításáért lelkesedsz?
- Ettől áll helyre a lelki egyensúlyom. Ezt „írta föl” a pszichológus.
- Miért éppen az „idegenek” elleni gyűlöletért lelkesedsz?
- Ettől áll helyre a lelki egyensúlyom. Ezt „írta föl” a pszichológus.

Ki erre, ki arra „teszi fel az életét”. Ki ebben, ki abban kötelezi el magát. A különböző eszméket – változatos megfontolásokból – eltérő értékűeknek szoktuk tekinteni: némelyeket magasabbrendűnek, magasztosabbnak, nemesebbnek, tiszteletreméltóbbnak stb. minősítünk. Azonban messzemenően nincs egyetértés a megítélésükben: az egyik ember (illetve csoport) ezt, a másik azt tartja értékesebbnek. Például az egyik világképben az egyes egyén, a másikban valamely adott ország, az állam, a nemzet, egy továbbiban az emberiség, vagy lakóhelye, a Föld kap elsőbbséget.

Az egyes eszmék szubjektív megítélésében tehát szóródással találkozunk. Miképpen maguk az eszmei elköteleződések is szubjektívek abban az értelemben, hogy egyéni döntésekből, preferenciákból erednek. Mint örömforrások (konkrét egyéni kedvtelésekként), formailag egyenrangúaknak mutatkoznak. Illetve, ha nem hierarchizáljuk, rangsoroljuk az egyes eszméket (az „ügyeket”) valamilyen külső szempont szerint, akkor ezek az elköteleződések az adott individuumok vonatkozásában objektíve

(az egyénre gyakorolt hatásuk tekintetében) is egyenértékűeknek bizonyulhatnak. Kinél-kinél lényegében ugyanazt a funkciót látják el: az illető lelki irányultságot, morális kielégülést nyerhet tőle. (Ami nem feltétlenül egyenértékű a különböző eszmékben, eszmei elköteleződésekben, az a külső hatásuk, a világban betöltött objektív funkciójuk/funkcióik.)

Miért ne dönthetne valaki úgy, hogy megkapaszkodik valamilyen eszmében? Ha úgy gondolja, hogy neki ez jó? Ha ebben talál örömet?!

Miért ne dönthetne valaki úgy, hogy legfőbb céljának a versengésben elért sikereket tekinti? Hogy folyamatos és intenzív erőfeszítéseket tesz azért, hogy a gazdaság, a politika, a hírnév (ismertség), a tudomány, a sportok stb. területén másokat megelőzzön, legyőzzön? Hogy a vetélkedésbe kapaszkodik bele? Ha ebben talál örömet?!

Miért ne dönthetne valaki úgy, hogy legfőbb céljának a komolyabb erőfeszítéseket nem igénylő könnyű sikereket tekinti? Hogy az ilyen sikerekbe kapaszkodik bele? Ha ebben talál örömet?!

Miért ne dönthetne valaki úgy, hogy színes, izgalmas, élményekben gazdag életet akar élni? Ha a változatosságokban tud megkapaszkodni? Ha ebben talál örömet?!

Miért ne fordulhatna elő, hogy valaki úgy dönt, hogy „gazember lesz”? Ha egyszer neki ez a hobbi? Ha élete folyamán olyan eseményekben volt része, melyek hatására ebben talál örömet?!

A tapasztalatok szerint ki ebben, ki abban leli kedvét, ami azt mutatja, hogy ezek az örömforrások „itt és most” szubjektíve egyenértékűek. Illetve, ha nem minősítjük az egyéneket valamilyen külső szempont szerint eleve magasabb- vagy alacsonyabbrendűeknek, akkor a különböző jellegű örömforrások nemcsak szubjektíve, hanem az adott egyének vonatkozásában objektíve is egyenértékűek lehetnek: elősegítik az illető határozott, magabiztos viselkedésének kialakulását.

3. Létkérdések

Vannak, akik önkéntes elhatározásból, személyes eszmei elköteleződésből igyekeznek egyetlen ügyet szolgálni. Ez a fő kedvtelésük. Azért teszik, mert ilyen a lelkialkatuk. De vannak, akiknek az élethelyzete olyan, hogy lényegében csak egyetlen üggyel tudnak törődni.

Nem logikátlan, hogy egy éhez az élelemszerzésre összpontosít, és amíg nem sikerült az éhét csillapítani, addig semmi más nem érdekl.

Nem logikátlan, ha egy hajléktalant aktuálisan csak a jelen foglalkoztat: kizárólagos célja, hogy túlélje a téli éjszakát, és ne fagyjon meg. Itt és most semmi egyéb nem létezik a számára. Sem a holnap, sem a holnapután. Sem a nemzet, sem az emberiség.

Nem logikátlan, hogy ha a gyerekek „tej kell”, és nincs miből megvásárolni, akkor az életben maradás szükséges kellékeit a legtörvénykövetőbb

szülő is bármilyen módon hajlandó megszerezni. (Minden elvi jogtisztelethe ellenére, valószínűleg nem riad vissza attól, hogy „megélhetési bűnözőként” viselkedjen.)

A példák azt mutatják, hogy nem csupán belső elhatározásból jönnek létre „egy ügyű” magatartások. Ilyenek külső kényszerek hatására is keletkeznek. A szélsőségesen kiszolgáltatott helyzetben levő emberek „látótere”, élethorizontja objektíve is lehatárolódik, összezugszorodik, beszűkül.

Az eltérő „egy ügyek” formailag egyenértékűek: mindegyik az adott egyén preferenciáit mutatja. Tartalmi szempontból azonban korántsem azonos, hogy az illető szubjektív kedvtelésből (hobbiból) kötelezi el magát valami mellett, vagy pedig objektív létkérdés egy meghatározott viselkedése: az élete (illetve mások – szerettei stb. – élete, életben maradása) függ tőle.

4. Létünk fenyegetettsége

Az élőlények általános adottsága, hogy létfenntartási tevékenységre kényszerülnek. Elsődleges feladatuk a mindenkori táplálék megszerzése. Erre a feladatra vannak utalva, ítélve. Kulcskérdés, hogy mi biztosítja, és mi veszélyezteti az életben maradásukat. A többi élőlényhez hasonlóan, az emberek számára is a lét kérdése, a pusztta létezés biztosítása, a közvetlen életben maradás jelenti objektíve a legegyszerűbb teendőt. Hozzá képest sokdrangúnak számít minden egyéb probléma. A létezés biztosítása nélkül, ennek hiányában semmi gondunk nem marad. Valamennyi másodlagos, járulékos tennivaló – az illetővel együtt – elenyészik.

Alapjaiban veszélyezteti az egyének létét, ha nem tudnak – közvetlenül vagy közvetve – gondoskodni a megélhetésükről. Létében fenyegeti az egyént, ha nem elérhető számára az önfenntartáshoz, szervezete újratermeléséhez, a biológiai fennmaradáshoz szükséges javak.

Az egyes egyénekre azonban nemcsak az alapszükségleti javak közvetlen hiánya jelent fenyegetést, hanem az is, ha ezek megszerzésének feltételei nem állnak rendelkezésre folyamatosan a társadalmi környezetben. Hiába van valakinek jó állása, tisztességes jövedelme, ha ezt veszélybe sodorhatja, hogy az éppen fennálló társadalmi rendszer nem garantálja a jövedelemszerzésnek (pontosabban: a megélhetési javak megszerzésének) a lehetőségét. Nincs biztonságban, ha az éppen fennálló társadalmi berendezkedésben megélhetésének a feltételeit elveszítheti.

Továbbá: az egyéni lét akkor sincs biztonságban, ha akár a szűkebb, akár a tágabb társadalmi környezetben a létfenntartási cikkek megszerzésének lehetősége nincs *általános érvénnyel* biztosítva. Az egyes egyén létét

veszélyezteteti, ha nem kap esélyt mindenki a folyamatos megélhetésre. Ha a fennálló társadalmi rendszer nem teszi lehetővé valamennyi állampolgára számára a megélhetéssel arányos tulajdont, jövedelmet vagy fogyasztási javakat. Tapasztaljuk, hogy létükben fenyegetett egyének, csoportok gyakran próbálnak meg mások javai és élete megtámadásával túlélni. (Lehetséges hivatkozási alapjuk, hogy ők is a társadalomhoz tartoznak: a nemzeti, állampolgári, regionális vagy globális közösség tagjai.) Mind a létfeltételek bizonytalansága (hiánya, illetve elveszítetősége), mind a külső, mások részéről történő veszélyeztetettség miatt az egyéni fennmaradás alapkérdése társadalmi összefüggéseket vesz fel. Egyéni létproblémánk általános társadalmi dimenziót kap.

Az utóbbi időben a létünkben való fenyegetettségnek egy további formája is felerősödik. Rövidebb-hosszabb távon az is veszélyezteteti egyének létét, ha az emberiség más csoportjai, a Glóbusz bármely, akár távolabbi területein élők számára helyben hiányoznak az életfeltételek. Előfordulhat (illetve mind gyakrabban ténylegesen előfordul), hogy ezek az emberek is részesedni kívánnak más országok javaiból, erőforrásaiból. Különösen az európai országokban tudatosul az erősödő migráció problémája. Mindaddig valamelyik centrum-ország (vagy mondjuk, az Európai Unió) polgáraként is fenyegetve érezheti magát az egyes egyén, ameddig a periféria-országok („fejlődő világ”, „Dél”, volt gyarmatok) teljes lakosságának nincs biztosítva a megélhetése. Lehetséges hivatkozási alapjuk, hogy a történelem során az ő kikényszerített többletmunkájuk (amerikai négerrabszolgaság, gyarmati népek, gazdasági gyarmatosítás stb.) is beépült a jóléti országok gazdagságába. (Vö. „Eurafrika az eurafrikaiaké?” *Eszmélet* 82 /2009. nyár/) Ily módon egyéni fennmaradásunk biztosításának alapkérdése történelmi (emberiségtörténelmi, világtörténelmi) dimenziót kap.

Terjed a felismerés, hogy az ipari civilizáció jelenlegi formája károsan hat a természeti környezetre. Az erőltetett gazdasági növekedés olyan mellékhatásokkal jár, amelyek megbontják a Glóbusz egyensúlyi állapotát. A természeti környezet globális méretű tönkretétele az emberiség elpusztulásának veszélyével jár: azzal, hogy belátható időn belül az emberi élet számára alkalmatlanná válik a Föld. (Vö. „Környezetvédő-e a gyerekgyilkos?” *Eszmélet* 88 /2010. tél/) Létükben fenyegeti az egyéneket, ha tovább folytatódik a természeti környezet rombolása. Ennek a kockázatnak a figyelembevételével egyéni fennmaradásunk biztosításának alapkérdése emberiségléptékű, globális környezeti dimenziót kap.

Jól láthatóan az egyéni túlélés nemcsak az illető közvetlen magatartásán (aktivitásán, találékonyságán stb.) múlik. Az individuum több összefüggés, dimenzió metszéspontjában éli az életét, amelyek vektorai egyaránt hatnak rá, befolyásolják a lehetőségeit és esélyeit. A létére

veszélyes külső fenyegetések az adott társadalmi rendszer, a történelmi múlt következményei, illetve a változó földi életfeltételek felől is érkezhetnek.

A fentiekben megmutatkozott, hogy a létkérdéseknek különböző szintjei vannak. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ugyanaz az alapvető létkérdés individuális, társadalmi (történelmi) és emberiségléptékű (planetáris) szinten egyaránt jelentkezik. Az említett fenyegetettség az objektív létkérdések horizontjának bővülését mutatják. A felismert fenyegetettség horizontja a jelzett összefüggésekben (társadalmi, történelmi, természeti) egyre szélesedik, tovább tágul.

5. Hobbiválasz – létválasz

Megszokott tevékenységünk, hogy ezt-azt kérdezzünk egymástól, és a feltett kérdésekre így-úgy válaszolunk. Hogy van? – hangzik fel minduntalan. Ezt a tudakozódást nem feltétlenül kell komolyan venni. Amivel ilyenkor szembetaláljuk magunkat, többnyire csak formailag kérdés, de tartalmilag nem az. Ha valaki tényleg komolyan venné és érdemben meg akarná válaszolni, akkor aligha állhatná meg, hogy ne kérdésekkel feleljen. Milyen vonatkozásban? Mihez képest? Stb. Ugyanakkor vannak olyan kérdések, amelyek – ha itt és most éppen formailag nem hangzanak el, akkor is – folyamatosan föl vannak téve. Mit tegyek, hogy biztosítsam a mindennapi élelmemet? Mi a teendőm a hosszabb távú fennmaradásom érdekében? Van-e valami tennivalóm állampolgári létem biztonságáért, a társadalmi környezetem nyugalmaért? Mivel járulhatok hozzá a földi életfeltételek megőrzéséhez? Stb. Ezek a kérdések nem szubjektív kíváncsiságunkból, hanem pusztán létünkéből fakadnak. A közvetlen egyéni élethelyzetből, egy adott országhoz, illetve az emberiséghez tartozás léthelyzetéből adódnak. Megválaszolásuknak – pontosabban helyes, működőképes megválaszolásuknak – komoly tétje van. A „Hogy van?” esetleges, mondhatni hobbi-szintű kérdés. Ha egyáltalán figyelembe vesszük és válaszolunk rá, a pontos feleletünk is – kivételes helyzetektől (például orvosi vizsgálatról) eltekintve – hobbiválasz. Az utóbbi kérdések viszont gyakorlati kihívások: magából a létezésből erednek, attól elválaszthatatlanok. A létezés, életben maradás feltételeire vonatkoznak: megkerülhetetlen, objektív (szakzsargonnal ontikus) létkérdések.

Minden szóbeli, írásbeli és gyakorlati cselekedetünk vonatkozásban áll a létezésünkkel – ennyiben nem pusztán cselekvés, nem önmagában megálló elszigetelt tett, hanem egyúttal egyéni válaszunk is a különböző létkérdésekre. A létkérdésekre adott létválaszunk. Cselekedeteink úgy is kezelendők, mint – akár akarjuk, akár nem, akár tudatosítjuk, akár nem – a létezés kérdéseire adott feleleteink. Mint a létproblémákhoz való hozzászólásaink – ami eltérő formákban történhet.

1. Hozzászólás, amennyiben tudatosan számolunk az adott területen megjelenő kihívásokkal és a belőlük fakadó dilemmákkal. („Tudom és teszem”: ismerem a kérdéseket, és tudom, hogy rájuk válaszolok.)

2. Akkor is hozzászólás, ha valamilyen okból kitérünk, tudatosan térünk ki a problémák elől. Érzékeljük őket, azonban (aktuális vagy elvi megfontolásból) nem kívánunk velük foglalkozni. Az ilyen cselekvő passzivitás nem közvetlenül válaszol a kihívásokra, hanem indirekt módon. („Tudom, de nem teszem.” Pontosabban: amikor szándékosan másról „beszélék”, mást teszek, akkor az adott kérdésben közvetetten foglalkozok állást, illetve közvetetten cselekszem valamit. Beletörődöm abba, hogy itt és most, valamilyen okból, nem a tudásom legmagasabb fokán – esetleg nem a legjobb meggyőződésem szerint – kapcsolódom a témához.)

3. Akkor is hozzászólás, ha azért nem foglalkozunk a fenti kihívásokkal, mert nem akarunk róluk tudomást venni vagy mert egyáltalán nem vesszük őket észre. Nem tudatosítjuk magunkban a nem érzékelt, meg nem fogalmazódott létkérdéseket. Egyszerűen elmegyünk mellettük. De ez a spontán passzivitás is egyfajta reagálás az említett kérdésekre: indirekt válasz a problémákra. („Nem tudom, de teszem.” Közvetetten akkor is adok feleletet, ha a „jobb az egészről nem tudni”, „jobb nem figyelembe venni” álláspontjára helyezkedem.) Amikor valamely létkérdésre „jobb nem tudni” módon felelünk, akkor a kedvtelések, a hobbik szintjén történő választ adunk. Reagálásunk, amely az érdemi létválasz megkerülése, elmaradása: a létkérdésre adott hobbiválasz. De hatásaiban, funkciójában ez a hobbiválasz is létválasz.

A gondolatmenet még tovább folytatható, feszíthető. Látni kell, hogy minden szóbeli, írásbeli és gyakorlati cselekedetünk ténylegesen valamilyen téma, terület kiemelése, preferálása az összes többi rovására. Ugyanakkor témaválasztásunk nem csupán az adott témáról szól, hanem – túlmutatva önmagán – rólunk, témaválasztókról is: megnyilvánul benne, hogy itt és most ezt a kérdést tartjuk a legfontosabbnak, a legaktuálisabbnak. Hogy nincs ennél nagyobb problémánk, illetve hogy – ideiglenesen vagy tartósan – túl tudjuk tenni magunkat a nagyobb problémákon. Ennyiben már maga a témaválasztás, valamely kérdéskör előnyben részesítése is válasz: egyfajta reagálás, gyakorlati, objektív felelet a létezés alapproblémáira. A kedvteléseinkből fakadó hobbi-témák – kevés eset kivételével – indirekt válaszok az alapvető létkérdésekre.

Az indirekt válaszokkal ösztönösen vagy tudatosan beletörődünk abba, hogy létezésünknek ezekbe a kérdéseibe nincs beleszólásunk. Lemondunk arról, hogy ezekben a vonatkozásokban a saját sorsunkat befolyásoljuk, magunk alakítsuk.

Szó esett már arról, hogy az egyének élete egyidejűleg különböző szinteken zajlik. Egyidejűleg több összefüggés, dimenzió is jelen van az ember életében: az egyének objektív horizontja globális méretekig tágul. Ennek megfelelően a létüket veszélyeztető fenyegetettségek is különböző szintekről (biológiai, társadalmi, természeti) érhetik őket. Ezek a fenyegetések egymással kombinálódva, együttesen fejtik ki a hatásukat.

Az individuális, társadalmi és természeti dimenzió egymással összefonódva létezik. Ezért a létszintek komplexitása ellenkező irányban is érvényesül. Függetlenül attól, hogy éppen melyik szintre irányul az egyén valamely cselekedete, annak gyakorlati következménye a többen is megjelenik. Tevékenysége – eltérő súllyal – hatással van mindezen szintek folyamataira. Kisebb-nagyobb mértékben minden tett komplex hatású, kisugárzású. Akár mint valaminek aktív megcselekvése, akár – hiányaként – mint passzív nem-cselekvése formájában. Azt tapasztaljuk, hogy megnyilvánulásainknak többnyire a közvetlen szubjektív szándékon túlmutató következményei, általánosabb objektív jelentései is vannak.

Az egyének tette kihatással van a társadalmi környezetükre. Cselekedetük társadalmi funkciókkal, jelentésekkel bír. Amikor az egyén valamilyen árut (pl. sört) vásárol, akkor a gyárosokat és a kereskedőket is támogatja. Szolgáltatást tesz nekik: gyarapítja az üzleti nyereségüket, ezáltal növeli a gazdasági hatalmukat. Elősegíti, hogy a gazdagok még gazdagabbak legyenek.

Amikor az egyén valamilyen árut vásárol, akkor emeli az állam jövedelmét. Adófizetéssel hízalva a tőkésállamot, annak hatalmát is erősíti, pártolja. Ezzel elősegíti a tőkés termelés és a profitszerzés biztonságát. Amikor az egyén valamilyen árut vásárol, akkor aktívan támogatja a jelenlegi világrendet. Az áruvásárlás egyik társadalmi jelentése: hozzájárulás a kapitalizmus legitimálásához és népszerűsítéséhez, illetve – ami ennek csak a másik oldala – a tőkés rendszerrel szembeszegülő, azt gyengíteni próbálók elleni fellépés anyagi és ideológiai „finanszírozásához”.

Az egyének tette kihatással van a történelmi folyamatokra. Amikor az egyén gépkocsival közlekedik, akkor – amellet, hogy például kíméli a cipőtalpát – ösztönzést ad gazdasági és politikai gyarmatosításra. Közvetlenül bármily csekély mértékben, de ténylegesen hozzájárul fegyveres konfliktusok kialakításához. A gépkocsi használatának egyik történelmi üzenete: fenyegetés kőolajban gazdag országok számára.

Az egyének tette kihatással van a természeti környezetre. Amikor az egyén gépkocsival közlekedik, akkor hozzájárul az üvegházhatás erősödéséhez, a klímaváltozáshoz. Segíti a globális természeti környezet rombolását, a földi életfeltételek romlását, az emberiség önpusztításának folyamatát. A gépkocsi használatának planetáris jelentése: fenyegetés a földi életfeltételekre (ezáltal az emberiség fennmaradására).

Számos esetben a semlegesnek gondolt cselekvésünk korántsem teljesen semleges. Szükségképpen olyan erőterbe kerül, amely – függetlenül az eredeti, szubjektív szándéktól – különböző objektív tartalmakkal ruházza fel azt.

Egyáltalán nem logikátlan, ha valaki a kedvteléseinek él. A kedvteléseinkből fakadó tettek azonban a nagy létkérdésekre nem kínálnak megoldást. Akit elsősorban a kedvtelései irányítanak, azt kockáztatja, hogy létében kiszolgáltatottá válik. A kedvtelések logikája és a létkérdések logikája más úton halad, külön utat jár. Kinek ez, kinek az a fő kedvtelése. Ki ebben, ki abban leli örömét. Miért is irigyelnénk bárkitől az örömöt?! Milyen alapon akarnánk azt elrontani?! De aki figyelmen kívül hagyja a létezésére leselkedő külső fenyegetettségeket, az saját maga ronthatja el az örömét.

A fentiekben megmutatkozott, hogy a különböző egyének számára nagyon eltérő örömforrások játszhatnak egyenértékű szerepet. Az is kiderült, hogy a különböző örömforrások (mint egyéni kedvtelések) az alapvető létkérdésekre adott gyakorlati válaszokként korántsem bizonyulnak egyenértékűeknek. A folytatásban szó lesz arról, hogy az egyéni kedvtelések az individuum életében sem feltétlenül egyenértékűek: más-más szerepet töltenek be.

Allende és felesége, Tencha egy értelmiségi összejövetelen, 1970 októberében

Rendszerváltó szociológia

Kritikai diagnózisok

Szalai Erzsébet: *Globális válság, magyar válság, alternatívák;*
Ferge Zsuzsa: *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában;*
Ladányi János: *Leselejtezettek: A kirekesztett népesség
társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének átalakulása
Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában.*
Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2012

Nem véletlen, hogy megszorodtak a rendszerkritikai irányultságú szociológiai munkák, hiszen ma már elmondható: nemcsak a rendszerváltás utáni Magyarország története nem alakult úgy, ahogyan azt a rendszerváltásban sokszor aktívan is közreműködő társadalomtudósok, szociológusok 1989-ben optimistán feltételezték, de kísérlet történik az akkor kialakított parlamentáris rendszer és demokratikus berendezkedés átalakítására, vagy legalábbis korlátozására. Elgondolkodtató, hogy a rendszerváltással létrejött új rendszer valójában milyen kevés legitimitációval rendelkezett, ha egy olyan párt szerzett kétharmados parlamenti többséget, amelyik nyíltan szembehelyezkedik az elmúlt húsz év történetével (pontosabban azzal az időszakkal, amikor szocialista-liberális koalíció kormányzott – a demokratikus szabályoknak megfelelően), miként az is, hogy a magyarok többsége csalódott a rendszerváltásban és nagyobb rendre és biztonságra vágyik, amelyért cserébe sokan beérnék kevesebb szabadsággal is. Hangsúlyozom, nincsenek könnyű helyzetben azok a szociológusok, akik az államszocializmus idején kritikusan viszonyultak a dogmatikus vagy ortodox kommunistákhoz, és vagy a piacpárti reformereket támogatták, vagy pedig – gyakrabban – a rendszer egészét megkérdőjelezték, és az ország demokratikus átalakításában látták a kivezető utat, amelyhez elengedhetetlennek tűnt a piacgazdaságra való átállás. Miután csalódtak az „emberarcú szocializmusban” és abban a lehetőségben, hogy a párt demokratikus átalakításával jobb szocializmust lehet építeni, közülük csak nagyon kevesen csatlakoztak azokhoz, akik továbbra is baloldali alternatívákat kerestek az államszocializmussal szemben. Ezt azért fontos szem előtt tartani, hogy lássuk: miközben a rendszerváltás első éveiben világossá vált, hogy nem olyan típusú kapi-

talizmus, demokrácia és civil társadalom fog kialakulni Magyarországon és a legtöbb kelet-európai országban, mint a normatívnak tételezett Nyugaton, kevesen jutottak el odáig, hogy a kapitalista vilárendszer működésében keressék a szociológusok által feltérképezett társadalmi bajok fő okát.

Sokat a rendszerváltás előtt kialakult liberális meggyőződésük is gátolhatott abban, hogy túlzottan kemény kritikát fogalmazzanak meg a rendszerváltás után kiépülő magyar kapitalizmus természetéről, de az is igaz, hogy a szociológiában – éppen azért, mert az államszocializmusban ez a tudomány volt talán a legjobban kitéve a politika nyomásának – nem volt „divat” a rendszerkritika, hiszen a kapitalizmus-kritikát sokan a régi rendszer mentegetésével, vagy pedig egyenesen a rendszerváltás eredményeinek tagadásával azonosították. Van valami szomorú irónia abban, hogy Szelényi Iván, akit az államszocialista rendszer emigrációba kényszerített, jobban bírálta a magyar kapitalizmust és általában a kapitalista rendszert, mint a hazai kutatók, akik egy ilyen kritikával könnyebben kitéhették magukat a „marxizmus” vádjának. Éppen ezért öröndetes, hogy – hála a L'Harmattan Kiadó közreműködésének – 2012-ben három rendszerkritikai kötet is megjelent, olyan elismert hazai szakemberek tollából, mint Ferge Zsuzsa, Szalai Erzsébet és Ladányi János. Ami közös a három munkában, hogy miközben mindegyik távolságot tart az államszocialista rendszertől, kemény kritikai képet fest a magyar újkapitalizmusról is – mindezt szigorúan tények, szociológiai felmérések vagy statisztikák tükrében. Itt kell megjegyeznünk, hűen a szerzők intencióihoz, hogy Ferge Zsuzsa és Ladányi János nem a tőkés termelési rendszer egészét, hanem a magyarországi formációt bírálják, illetve veszik górcső alá, míg Szalai Erzsébet az egész vilárendszerrel szemben fogalmaz meg igen kritikus gondolatokat. Az ismertetést Szalai Erzsébet kötetével kezdem, mert az ő témája a legátfogóbb, Ferge Zsuzsa könyvével folytatom, aki elsősorban a hazai szociálpolitikával és a szegénység kérdésével foglalkozik, és Ladányi János kötetével zárom, aki azt a kérdést járja körbe, hogyan adódik össze a hátrányos helyzetű kistélepeleéseken a depriváció.

Szalai Erzsébet a rendszerváltó társadalomtudósok azon nemzedékéhez tartozik, amelyik a liberalizmust lázadásként élte meg. Nemcsak megélés volt ez, hanem kockázattal járó cselekvés is, hiszen még az 1980-as években is komoly retorzióval járt a rendszerkritikai gondolkodás, főleg akkor, ha a kutató a nyilvánossággal is meg akarta osztani felfedezéseit. A társadalomtudomány ebből a szempontból különösen érzékeny terület volt, hiszen eredményei – amennyiben a kutató nem akarta meghamisítani az igazságot – alapvetően ellentmondtak a dogmatikus kommunista világképének és a marxista-leninista legitimációs ideológiának, amelyet ekkorra meghaladt az idő. Szalai Erzsébet a *Beszélő* köréhez tartozott, amelynek szerzője és terjesztője is volt. Részt vett a Szabad Kezde-

ményezések Hálózatának megalapításában, amelyből később kialakult az SZDSZ. Szalai Erzsébet azon kevés szociológusok egyike, aki már a rendszerváltás idején kiábrándult a liberalizmusból, és – ahogyan a kötetben megjelent egyik interjújában fogalmaz – radikális baloldalinak vallja magát. Eszmei-ideológiai nézeteivel lehet vitatkozni, az azonban egyértelmű: elkötelezettsége mindig a vesztesek oldalára állítja, hiszen a rendszerváltás vitathatatlanul rengeteg vesztest produkált. Szalai Erzsébetnél – ahogyan ez kiderül a kötetben foglalt interjúkból és publicisztikai írásokból – a baloldali elkötelezettség mélyen átélt személyes sorsot (is) jelent, ami sokszor követelt a szerzőtől nagy áldozatot: politikai meggyőződése nemcsak liberális barátaitól távolította el, hanem akkor is kiállt elvei mellett, amikor ezzel az elvhűséggel állását kockáztatta (az új rendszerben is). Az interjúkból kibontakozó személyes élettörténetet mindenképpen ajánlom azok figyelmébe, akik kíváncsiak egy rendszerváltó értelmiségi sok szempontból „szabálytalan”, de erkölcsileg mindenkor támadhatatlan életútjára.

Az interjúkból azonban nemcsak a személyes életsors bontakozik ki, hanem Szalai Erzsébet társadalmi-politikai állásfoglalása is, amely mintegy keretet ad a kötet első részébe beválogatott tanulmányoknak az elmúlt tíz év terméséből. A tanulmányok felrajzolják a rendszerváltás utáni Magyarország hatalmi- és elitstruktúráját, és igen pesszimista képet festenek a hazai munka-tőke viszonyról egy meggyőződéses baloldali számára: „Az alacsony keresetek és a túlhajszoltság mellett a munkásság nagy részének foglalkoztatási helyzetét a teljes kiszolgáltatottság jellemzi. Az egészségügyi ellátást, nyugdíjat és rendszeres szabadidőt nem biztosító szürke- és feketemunka Liskó Ilona kutatásai szerint [*Pályakezdő szakmunkások követéses vizsgálata*. Kutatási zárótanulmány (kézirat), Budapest, Oktatáskutató Intézet. 1999] jóval kiterjedtebb, mint az előző rendszer idején volt (az e szférában ledolgozott munkaórák száma legalábbis megduplázódik). És míg korábban csupán kiegészítette a szocialista nagyüzemekben kapott béreket, most a legális munka mellett és helyett egyaránt végzik. A kizárólag szürke- és feketemunkát végzők aránya az összes foglalkoztatottakon belül csaknem harminc százalék (Ádám Sándor és Kutas János számításai alapján). Ráadásul ezen tevékenység piaci értéke – a túlkínálat következtében – az előző rendszerben kialakult színvonalhoz képest jelentősen csökkent (Ékes Ildikó: *A gazdaság árnyéka, avagy a rejtett gazdaság*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2003).” (Szalai 2012, 54) A teljes kiszolgáltatottság dimenziói azonban tovább sorolhatók: a munkajogi szabályok képlékenysége, megalázó állásinterjúk, a feketemunkával együttjáró állandó bizonytalanság. Miközben ma szokás „leleplezni” a Kádár-korszak munkásszállóit mint inszéges tömegszállásokat, Szalai jó érzékkel rámutat, hogy a szállás hiánya is sokszor gátja a foglalkoztatásnak (ez Ladányi Jánosnál is hangsúlyosan szerepel – a mélyszegénységben élőknek esélyük sincs olyan helyre költözni, ahol kaphatnának munkát). Szalai ugyanakkor tisztában van

azzal, hogy az új munkásságnak a kiszolgáltatottságon túl nem sok köze van a régihez. A fiatalokról szóló könyvében a munkásokat úgy definiálja, mint „azokat, akik munkaerejük áruba bocsátásából élnek, és (de) ezen belül sem »irányítástechnikai«, sem más szellemi szempontból nem töltenek be csúcsvezetői pozíciót. Ez a meghatározás tehát kéttényezős: egyfelől a tőke–munka viszonyt, másfelől a munkamegosztásban elfoglalt helyet tekinti az adott társadalmi réteg (rétegek) megkülönböztetése alapjának.” (Szalai Erzsébet: *Koordinátákon kívül: Fiatal felnőttek a mai Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2011, 80) A szerző egyik fontos megállapítása, hogy a munkamegosztásban elfoglalt hely továbbra is döntő szerepet játszik a társadalmi rétegződésben; mint ahogyan (nem véletlenül) a munkanélküliek állnak a hierarchia legalján, és közülük sorolták be a legtöbben magukat az alsó középosztályba vagy a munkanélküliek „lúzer” táborába. A munkásságon belül Szalai Erzsébet megkülönbözteti a stabil munkaerő-piaci pozíciójú diplomásokat, az instabil munkaerő-piaci pozíciójú diplomásokat, a stabil munkaerő-piaci pozíciójú diplománélkülieket, és az instabil munkaerő-piaci pozíciójú diplománélkülieket. (2011, 81) Fontos itt megjegyezni, hogy a diploma csak belépőül szolgál a „jobb” munkahelyek világába; garanciát nem jelent, viszont nélküle a „lúzerek” csak a csodában vagy az elvándorlásban reménykedhetnek, ha javítani akarnak helyzetükön. Szalai Erzsébet emellett – korábbi munkáskutatásaira támaszkodva (Szalai Erzsébet: *Tulajdonviszonyok, társadalm szerkezet és munkásság. Kritika*, 33. évfolyam, 9. szám, 2004) – megkülönbözteti a multinacionális szektor munkásait a hazai ipar „buheráló”, rosszabb helyzetben levő, kizsákmányoltabb munkásságától. Felosztása és következtetései egybecsengenek Ferge Zsuzsa megállapításával, aki szintén fragmentálnak nevezte a hazai munkástudatot.

Fontosnak tartom még kiemelni a definícióból a munkavállalók kéttős helyzetét. Szalai Erzsébet azt írja, hogy a multiknál alkalmazott munkások – miközben jobban keresnek a hazai átlagnál – természetesen ki vannak zsákmányolva, hiszen jóval olcsóbbak, mint a külföldi munkaerő. Ugyanilyen kéttős helyzet jellemzi az új kisvállalkozókat, akik egyfelől speciális kizsákmányolók, másfelől azonban a hatalmi elithez tartozó gazdasági szereplőkhöz való viszonyukban speciális kizsákmányoltak. (Szalai 2012, 72) Miközben ezt a kéttős strukturáltságot a szerző fontos felismerésének tartom, itt szeretnék rámutatni arra, amit egyébként a szerző is kiemel: hogy a multik még így is jobb feltételeket biztosítanak alkalmazottaiknak, mint a hazai vállalkozók, arról nem is beszélve, hogy az új középrétegek előtt sokszor megnyitnak egy nemzetközi karriert... Szalai Erzsébet kísérletét a munka–tőke viszonyának megragadására perspektivikusnak látom. Kritikaként említeném a külföldi munkavállalás és általában az EU-csatlakozással megnyíló új lehetőségek aluldimenzionálását – a globális tőkének itt lehet pozitív társadalmi helyzet- és tudatformáló szerepe.

A kötet több tanulmányban is körbejárja a magyar kapitalizmus válságát, a globális válságot és a lehetséges forgatókönyveket. Hogy ezeket értelmezzük, vázoljuk fel a szerző gondolatmenetét! Szalai az 1970-es évek közepétől induló korszakot nevezi újkapitalizmusnak, amikor a profitráta általános süllyedését a globális tőke a neoliberalizmussal kívánja orvosolni. Ebbe a folyamatba illeszkedik a kelet-európai államszocializmus bukása, és a régió bekebelezése a kapitalista világgazdasági rendszerbe. Szalai alapvetően elhibázottnak tartja a magyar integrációt, a külföldi tőke kiemelkedő szerepe és az egyoldalú, elsősorban a német exportra irányuló multinacionális termelőstruktúra miatt. Tézise, hogy Medgyessy – szemben a közhittel – nem „osztogatott”, hanem az átmeneti növekedésből származó jövedelemtöbblet egy részét átcsoportosította a tőkétől a munkához. A gazdasági elit azonban nyílt támadásba ment át, és lényegében azóta – kormányzattól függetlenül – folytatódik a forráskivonás a közsférából és nő a munkaerő kiszolgáltatottsága. A globális válság felgyorsította ezt a folyamatot: a centrum a profitráta csökkenése ellen a periféria fokozódó kizsákmányolásával próbál védekezni, ami még tovább rontja a periféria helyzetét. Szalai megkockáztatja azt a feltevést, hogy a további forráselvonás a periférián csak nyílt politikai diktatúrával lesz lehetséges.

Ez a korántsem pozitív scenárió lényegében nem más, mint a logikus és következetes végigvitele annak a gondolatnak, hogy Magyarország perifériaként integrálódott a kapitalista világgazdasági rendszerbe, és társadalmát, politikai rendszerét tekintve is egyre inkább Latin-Amerikához idomul. Ezt a végkifejletet három esetben lehetne megelőzni, amelyeket a szerző részletesen tárgyal: 1. fordulat következik be a centrumkapitalizmusban; itt a szerző kitért a globalizációkritikai mozgalmakra, az *Occupy* mozgalomra és a zöld szervezetekre, amelyek antikapitalista programmal lépnek fel; 2. kelet-európai összefogással; a periféria országai együtt nagyobb nyomást tudnak kifejteni; 3. a belső rendszerkritikai mozgalmak megerősödésével; bár ennek csak akkor lenne reális esélye a sikerre, ha 1. is bekövetkezne. Egyelőre ezek egyike sem látszik teljesülni; a kelet-európai összefogásnak különösen kevés esélye van. Fontosnak tartom Szalai azon megállapítását, hogy Magyarországon máig erős a rendiség hagyománya; ha ehhez hozzávesszük, hogy „a magántulajdonos egyre láthatatlanabbá válásával és az egyéni informális és bürokratikus alkumechanizmusok előtérbe kerülésével” (2012, 123) globálisan is zajlik a társadalmi viszonyok refeudalizációja, akkor a kilátások éppen nem a nagyobb, hanem a kisebb szabadság irányába mutatnak. „Magyarország beszorított, félperifériás helyzetre-»ítéltsége« országmentő vezérek felemelkedését hívja elő” – írja Szalai (2012, 133). Egyet kell értenünk Szalai ezen megállapításával, noha érdemes hozzátenni: a félperifériás helyzetre-»ítélés” nem jelent determinációt. Ha tudatában is vagyunk annak, hogy az ország lehetőségei és perspektívái korlátozottak, mindenkinek jogában

áll eldönteni, hogy a nagyobb vagy a kisebb szabadságot választja-e. A rendiség továbbélését sem lehet csak a hagyományra, a feudális múltra, a Kádár-korszakra vagy akár a rendszerváltásra fogni. Szalai Erzsébet élettörténete is azt példázza: az egyénnek mindig vannak választásai. A Kádár-korszak létbiztonságát – még ha ezt a rendszer diktatúrával és szűkös perspektívákkal párosította is – a globális kapitalizmus korszakában semmilyen országmentő vezér nem tudja visszahozni. Ez éppolyan illúzió, mint a rendszerváltás azon ígérete, hogy a magyar kapitalizmus hasonlóan fog működni, mint az osztrák vagy a nyugatnémet, és hasonló életszínvonalat kínál majd az embereknek. Ebben az értelemben az országmentő vezér mítosza nem más, mint nacionalista mezben ugyanaz az illúzió. Az persze nagyon jó kérdés, hogy az emberek meddig hisznek el egy illúziót.

Szeretném még kiemelni az „Egy humanista vívódásaihoz” c. tanulmányt. A szerző itt azt fejtegeti, hogy mi is marad a társadalmiságból, amikor a modern világban a társadalmi szerepek többsége anonimá válik, deperszonalizálódik, a hálózatoknak pedig többnyire csak munkaerőként, fogyasztóként és ma már egyre inkább felhasználóként van szüksége az atomizálódott egyedekre. Emellett végbemegy a társadalmi szintű racionális és irracionális összezavarodása is. Szalai ennek pusztító jeleit és következményeit látja a mostani világ-gazdasági válságban: a piaci mechanizmus eszköz helyett öncéllá válik, tökéletesen elfoglalja a társadalmi felettes ént, és a társadalmi tudattalanba szorítja onnan az eszméket és értékeket. (2012, 141) Hozzátehetjük: ebbe a folyamatba illeszkedik a humán tudományok, azon belül a szociológia globális leértékelése (hiszen a bölcsészkarok visszaszorítása, a felsőoktatás piacosítása mind globális fejlemény). Az irracionális győzelme számtalan veszélyforrást rejt magában: a környezet pusztításától, az erőforrások felelőtlen pazarlásától és felélésétől kezdve a perifériára sodródott munkanélküli tömegekig (akik közül sokan már nem tudnak visszailleszkedni a társadalomba), és a kontinensek, országok, emberek között folyó, egyre kíméletlenebb gazdasági versenyig. Szalai szerint, ha a nyugati típusú kapitalizmus alulmarad ebben a versenyben, jelentős baloldali erők híján fennáll a fasizálódás veszélye is.

Szalai érvei mutatják, hogyan gondolkodik egy ízig-vérig humanista társadalomtudós, aki felelősséget érez nemcsak a diákjaiért, hanem az országért és tágabb értelemben a világ történéseiért is. Miközben elgondolkodtatónak tartom a szerző érveit, jómagam nem mennék ennyire messze a negatív scenárióban. A globális válság nem rázta meg alapjaiban a világkapitalizmust, és egyelőre a globalizációkritikai mozgalmak sem szerveződtek jelentős erővé. A szerző is beszél a munkásság strukturális átalakulásáról; a nagyipari munkásság jelentős része eltűnt, és jelentékeny társadalmi erő híján mire is támaszkodjon az új baloldal? A '68-as fejlemények jól mutatták a fiatalságra és a

diákokra építő lázadás korlátait; ezért én szkeptikus volnék a csak fiatalokra építő mozgalmak hosszú távú sikere kapcsán. A Szalai Erzsébet által felvetett kérdéseket azonban nagyon fontosnak tartom; ezért is idéztem ilyen hosszán e tanulmányból. Ha vitatkozunk is olykor a válaszokkal, mi más lehet egy humanista dolga, mint rákérdezni a világ egészére? Tanulmányaiban ezt teszi Szalai Erzsébet példamutató szellemi és erkölcsi bátorsággal, következetesen távol tartva magát bármilyen hatalomtól.

Ferge Zsuzsa életművét nem kell bemutatni azok számára, akik valamelyest is figyelemmel kísérik a hazai szociológiát. A tanulmánykötet elsősorban az elmúlt tíz év írásait tartalmazza, de egy 1962-es tanulmányt is a nők, a család és a munkavállalás témájában, hogy jelezze a szerző tartós érdeklődését azon kérdés iránt, amelyet rendkívül innovatív, hosszú és termékeny munkásságában különböző oldalakról vizsgált: hogy miért olyan igazságtalan a társadalom, amilyen. A társadalmi igazságosság keresése adja meg a kötet egyik fő gondolati szálát – jelzi a szerző a bevezetőben, és ez fűzi össze a tanulmányokat, amelyek igen széles tematikát ölelnek fel, kezdve a magyar társadalomban vallott értékektől az új egyenlőtlenségek jellegéig, a posztmodern szegénységtől a hazai szociálpolitika útkereséséig és útvesztőig, a gyermekszegénységtől az egészségügy reformjáig; de az „igazságosság tűnékeny ideáljának kergetését” az olyan mozaikok is segítenek kiegészíteni, mint a szülők iskolázottsága és a gyerekek iskolai eredménye közötti összefüggés, a nők munkába állásának hatása a gyerekek iskolai eredményeire, a humántudományok társadalmi hasznossága, illetve bepillantás abba, hogyan is működött a statisztika a politikai diktatúra legsötétebb időszakában. A szerző a globális eredmények között említi, hogy a Világgazdasági Fórum figyelme is ráirányult a nagy egyenlőtlenségekre, és éves jelentésébe is belevette a világot fenyegető kockázatok közé a súlyos jövedelmi egyensúlyhiányokat (*imbalance*) és a strukturális munkanélküliséget. A szabadság és egyenlőség konfliktusát a második világháború után a jóléti államok kiépülésével kívánták korrigálni a fejlett nyugati államok; a neoliberalizmussal és a globalizációval azonban ismét kiéleződött ez a konfliktus. A biztonság iránti vágy sok esetben a szabadság korlátozásával párosul – ahogyan azt már a fenti fejtegetésben is láthattuk. A világ véleményformálói – úgy tűnik – tudatában vannak ennek a veszélynek; Magyarország azonban mintha – történelmében nem először – ezúttal is szembemenne ezzel a világgal. Természetesen nem lehetséges bemutatni a kötet valamennyi tanulmányát; itt inkább arra teszek kísérletet, hogy kiemeljek bizonyos érveket, amelyek nemcsak a „társadalmi igazságosság kergetésének” építőkövei, hanem összefüggésükben is jól jellemzik a magyar társadalompolitika rendszerváltás utáni vágányait és vakvágányait.

Igen fontosnak tartom kiemelni Ferge Zsuzsa kutatásait az újkapitalizmus egyenlőtlenségeiről. A szerző a bevezetőben hangsúlyozza, hogy a villámgyors privatizációval Magyarországon elveszett több mint 1 millió munkahely, amelyet máig nem sikerült pótolni. Ezt az adatot mindenképpen érdemes fejben tartani akkor, amikor „munkaalapú társadalomról” beszélünk. Ferge hangsúlyozottan bizonytalan becslése szerint 45-50% lehet a vesztesek aránya, 30-35% helyzete nem javult, de nem is romlott az elmúlt húsz év folyamán, és végül a nyertesek aránya 20-25%. Ami nagyon elgondolkasztató, az a szegénység „tartóssága”: egy 3000 fős panelvizsgálat alapján azok, akik 1992-ben szegények voltak, többségükben (60%) azok is maradtak tizenöt év után, és csak 7%-nak sikerült jobb módba kerülnie. Ezek nagyon elszomorító adatok, és megerősítik azokat a feltételezéseket, amelyek szerint a magyar társadalom egyre jobban bezáródik. Ha ez így van, akkor mindinkább érthetővé válik a Kádár-korszak ambivalens megítélése (az erős állam, a rend és a tekintélyelvű kormányzás iránti vágyakozás összeolvad a nagyobb egyenlőség víziójával). Érdemes ehhez hozzátenni azt az empirikus kutatást, amiből kiderül, hogy a magyarok 2000-ben két vonatkozásban érzékelték rendkívül nagy biztosítottsági hiányt: a közbiztonság és a jövedelmek esetében. (Ferge 2012, 34) Hasonlóan érdekesek az összefüggések a nem, az iskolázottság, a jövedelmi helyzet és a biztonságvágy között: a nők és a kevésbé iskolázottak biztonságpártibbak; és nagyon markáns a szegények és nem-szegények közötti különbség: a nem-szegények között a túlzott biztonságpártiak aránya 12 százalék, a szegények között 45 százalék. (Ferge 2012, 37) Magyarországon az egyetlen csoport, amelyben a szabadság értékelése kiemelkedő, és a nagy biztonságigény alacsony, azokból áll, akik szerint az új rendszer sokkal jobb, mint az előző volt, és akik többségükben maguk is a rendszerváltás jelentős nyertesei.

Ferge Zsuzsa sorra veszi a „száraz” tényeket és adatokat: lakáshelyzetet, jövedelmi helyzetet, iskolázottságot, csecsemőhalandóságot, várható élettartamot stb. Mindezek fényében megdől az az álláspont, hogy ha a gazdaság nő, eredményei előbb-utóbb „lecsorognak” a szegényekhez (vagyis nincs is szükség szociálpolitikára). Ez nem igaz, a magyar egyenlőtlenségek a rendszerváltás óta jelentősen nőttek. Arra a kérdésre, hogy miért olyan nagyok a magyar egyenlőtlenségek, Ferge ad egy történeti választ (a zsákutcás magyar fejlődést, amely ma a nemzet politikai megosztásában ölt testet), illetve külön is megjelöli az önkormányzatok túl nagy önállóságát, amelyet egyébként Ladányi János is igen élesen bírál és a többszörös depriváció kialakulása egyik okának tekint. A történeti fejtegetésből fontosnak tartom kiemelni Ferge azon megállapítását, hogy a „nemzeteszmét ki- vagy felhasználó jobboldal most is, mint a harmincas évek második felében, »olyan társadalmi réteghez fordul, mely elhelyezkedése és érzése szerint jobboldali, de olyan tartalmi követelésekkel,

melyek jórészt baloldaliak«. ¹ A baloldali követelések ebben az esetben általában a jólét növelésére irányulnak, alkalmasint gazdagellenes, vagy épp egyenlősítő retorikával, de *a jobboldali bázis nem teszi lehetővé e követelések univerzális, mindenkit átfogó tartalmát*. Ez már csak az érzelmi töltésű, kirekesztő jellegű osztályozási elv miatt sem lehetséges.” (Ferge 2012, 55; kiemelés az eredetiben) Érdeemes ezt összekapcsolni a szabadság és biztonság értékeinek fontosságát mérő empirikus kutatással, amelyből kiderül, hogy a leszakadó középrétegek mennyire fontosnak tartják a biztonságot (akár a szabadság korlátozása árán is). Ez mindenesetre magyarázza a politikai jobboldal biztonságot és rendet, valamint „munkaalapú társadalmat” ígérő retorikájának társadalmi sikerét.

Ferge Zsuzsa azonban szigorúan tartja magát szakmája elveihez és következetes módszertanához: soha nem fogalmaz meg olyan hipotéziseket, nagy ívű elméleteket, amelyeket nem bizonyít. A közgazdász logikus és ténykedvelő gondolkodása a kötet minden tanulmányára rányomja a bélyegét. De ugyanez igaz szakmai és emberi elkötelezettségére a szegények és a kirekesztettek iránt, amely a tanulmánykötet egészén végigvonul. Egy nagy elméleti ívű tanulmányban meghatározza, hogy mi is tulajdonképpen a szegénység, mit jelent a depriváltság és a tartós szegénység, melyek mérésének módszerei, és egyúttal felvázolja, merre is tart ma az európai szociálpolitika. Itt említem meg a kötet feltétlen erényei között a pontos fogalomhasználatot, a módszer és a forrásbázis mindenkor következetes tisztázását, amelyet követ a bizonyítás szigorú és csak a tényekből kiinduló folyamata. Hozzáteszem, hogy Magyarországon nehéz mérni a tartós szegénységet, hiszen nincsen olyan adatfelvétel-sorozat, amely az időben nyomon követné egyének-családok-csoportok sorsát. Ferge ad egy újabb, hangsúlyozottan bizonytalan becslést: ha a társadalom legkisebb jövedelmű 25%-át tekintjük szegénynek (nyugdíjasok nélkül), talán egyharmaduk, a (nem-nyugdíjas) népesség mintegy 7-8 százaléka lehet többgenerációs szegény. Ez mintegy 5-600 ezer embert jelent. A többiek helyzete később romlott (emlékezzünk rá, Ferge 45-50%-ra becsülte a vesztesek arányát). Ferge összességében megállapítja, hogy a szegénység nem illékony: igaz, a használt ruha jobb, mintha nincs ruha, de ez még nem segít a családoknak és a gyerekeknek kitörni a tartós szegénységből. A szegénység csak egy tartós, több kormányon átívelő, határozott irányú szociálpolitikával lehet valóban „illékony”.

Ahogy a kötet tanulmányaiból kiderül, éppen ez az, ami hiányzik Magyarországon. Ferge Zsuzsa konkrétan és több tanulmányában rámutat a hazai szegényellenességre, és arra a tényre, hogy Magyarországon érdekellentét áll fenn a középosztály és a szegények között, mivel

1 A kiemelés forrása Kecskeméti György 1937-ben írt tanulmánya, a „Mai magyar szellem”, amely az akkori magyar harmadikutas ideológiát elemezte. (Kecskeméti György: *Philippos és Demosthenes*, Budapest, Ulpius-Ház, 2002)

az előbbi is igényt tart az állami szociális juttatásokra – amelyek az államszocialista időszakban bérkiegészítő juttatásként is működtek, és tekintve a hazai bérek nyomottságát, sokan bizony ma is rá vannak szorulva valamilyen bérkiegészítésre. Ebben a közhangulatban különösen kontraproduktív lehet bevezetni az „igazolt szegénység” intézményét. Ferge idézi, hogy sok helyen az is növeli a roma- és szegényellenességet, ha az egyik gyerek az iskolában ingyen kapja az ebédet, mert a család „igazoltan” szegény, a másik meg nem, mert a család nem tud, vagy nem akar anyagi helyzetéről hivatalos papírt beszerezni. Pedig a magyar szociálpolitika, Ferge elemzése szerint, éppen a szegénység további stigmatizálása, büntetése és kirekesztése irányába halad. A statisztikák alapján világosan kirajzolódik, hogy a válság éveiben sem lanyhult a jóléti kiadások lefaragására irányuló igyekezet, minden ellenkező irányú kormányretorika ellenére.

De – visszaulva Szalai kötetére – a hazai gazdasági elit már jóval korábban világossá tette, hogy nem óhajtja finanszírozni a jóléti államot. Hoznék egy tanulságos példát: Ferge megállapítja, hogy az országok Európa-szerte felkészültek a válságra, és ha nem is jelentősen, de növelték a szociális kiadásokat. Ez két országban nem következett be: Magyarországon és Lengyelországban. Fontos idézni azt is, hogy 2009-re kikristályosodott a Kelet és Nyugat közti jóléti szakadék: a keleti országok egyértelműen lemaradnak (a GDP 17-23%-át fordítják jóléti kiadásokra), miközben a nyugati országokban 30-33% ez az arány. Látjuk tehát, hogy nem igaz az a neoliberais közgazdászok által gyakran hangoztatott kritika, hogy Magyarországot a túlzottan nagylelkű szociális politika teszi tönkre; a GDP 23%-ával Magyarország igaz, hogy élenjár a keleti blokkban, de korántsem költ annyit szociális kiadásokra, mint a fejlett nyugati államok. Érdemes ehhez hozzátenni a nyugati és keleti országok GDP-je közti különbséget, valamint azt, hogy a keleti országokban a bérek sokszor a megélhetést is csak szűkösen fedezik. Ennek fényében is érdemes végiggondolni, hogy miért éri úgy a középosztály, hogy neki „járnak” azok a szociális juttatások, amelyek a szegényeken hivatottak segíteni? Ferge számításai megadják a magyarázatot, noha természetesen nem mentik fel azt a középosztályt, ahol eleve erős a szegényellenesség (amibe a romaellenes érzelmek is belejátszanak, noha a szegénység egyáltalán nem csak „romakérdés”): „1990 óta összesen 3-4 év volt, amikor a bérnövekedés akkora, vagy kicsit nagyobb volt, mint a GDP növekedése. A nyugdíjaknál ez a csoda a 20 év alatt 1993-94 körül fordult elő. Azóta növekedése mindig alacsonyabb, mint a GDP-é. 2009 óta zuhanórepülésben van, reálértéke visszaérkezett a 20 évvel korábbi szintre, miközben a GDP nem szárnyalt ugyan, de 25 százalékkal azért emelkedett.” (Ferge 2012, 163; kiemelés az eredetiben.) Ugyanakkor a 2000-es években a béreken belül jelentősen megnőtt a szóródás, a különbség minimum tízszeres lett: a képzetlenek lemaradtak, a képzetek, vezetők szárnyalnak. Megint látjuk tehát, hogy nem kell ahhoz

munkanélkülinek lenni, hogy valaki a mai Magyarországon rászoruljon az állami szociálpolitikára.

De a hipotézisek előtt megint csak vizsgáljuk meg a tényeket! 2006-ban Gyurcsány meghirdette a második Bokros-csomagnak is nevezett Új Egyensúly Programot, amely a választási ígéretekkel szemben nem az állami szociálpolitika kiterjesztését, hanem az állami kiadások szigorú lefaragását irányozta elő. Miközben elterjedt volt az a vélekedés, hogy a csomag terheit 30 százalékban az állam, 20 százalékban a tőke és 50 százalékban a munka viseli, Ferge Zsuzsa kritikaként felveti, hogy az „állam” ebben az összefüggésben értelmezhetetlen, a „munkát” jelenthetik a csúcsmenedzserek és a szakképzetlen munkások is, továbbá jelentős számú csoportok élnek Magyarországon, akiknek se munkájuk, se tőkájük. Ezért társadalmi hatásvizsgálat szempontjából ő négy csoportot különböztet meg az életvitel és jövedelem alapján: a szegények, a bizonytalan helyzetű alsó középrétegek, a felső középrétegek és a gazdagok csoportját. Ferge 1990 és 2010 között vizsgálja a szociálpolitikai tartalmú jogszabályok hatását, és arra a következtetésre jut, hogy egyik ciklusból sem olvasható ki egyértelmű szociálpolitikai irány. Az első, kereszténydemokrata-konzervatív kormány leginkább a kihívásokra „reaktívan” működött (példa erre a kordedvezményes nyugdíj, hogy csökkentsen a gyárbezárások miatt kialakuló magas munkanélküliséget), a magukat baloldalinak nevező kormányok ide-oda csapongtak (amely kritika igen elgondolkodtató, ha belegondolunk, hogy a hagyományosan baloldali szavazókat éppen egy új szociális programmal lehetne hitelesen megszólítani), a hatodik kormányról pedig azt írja Ferge, hogy „nem illik rá rosszul a jobboldali-neokonzervatív címke, erős populista töltéssel”, és „balszerencsénkre neki van a legkoherensebb programja a társadalom átalakítására, ez azonban sajnos ellentmond mindannak, amit eddig európai szociális modellek hívtak”. (Ferge 2012, 182)

Ez a kordiagnózis éppúgy nem ígér fényes perspektívákat a magyar társadalomnak, mint ahogyan Szalai tanulmányai és publicisztikai írásai is inkább a negatív scenáriót valószínűsítik. Ha a számok nem hazudnak, akkor bizony nem kecsegtethetjük magunkat valami ragyogó jövővel. Ez azonban semmiben nem kisebbíti a kötet érdemeit, amit ajánlok mindazoknak, akik el kívánnak mélyülni a hazai egyenlőtlenségek alakulásának okaiban, a szociálpolitika útvesztőiben és a szegénység vitás kérdéseiben. A két, eddig bemutatott kötet nézetem szerint jól kiegészíti egymást: Ferge Zsuzsa statisztikai adatokkal és számításokkal alátámasztott munkáit az érdeklődőknek érdemes összevetni Szalai nagy ívű elemzéseivel és esszéisztikusabb formában megírt politikológiai tanulmányaival. Ferge Zsuzsa régebbi írásaiból két gondolatot szerettem volna még kiemelni. 1962-es elemzése azt mutatja, hogy nem áll fenn szoros összefüggés az édesanya munkába állása és a gyerekek iskolai eredményei között, viszont a szülők foglalkozása és iskolai végzettsége igen nagymértékben meghatározza a gyerekek tanulmányi sikereit és

továbbtanulását. Ezek az adatok arra vallanak, hogy a magyar társadalomban bizonyos „rendiség” továbbélt a Kádár-korszakban is. A másik, amit szeretnék kiemelni, az a szerző „iskolája”. Ferge Zsuzsa olyan időszakban kezdte pályáját, ami jóval kevésbé kedvezett a szókimondásnak, mint a Kádár-korszak „gulyáskommunizmusa”. A kötet utolsó tanulmányában ennek ellenére méltatja első munkahelyét, a KSH-t, és főnökét, Péter Györgyöt, és megmutatja, hogy a Rákosi-korszakban is lehetett tisztességes statisztikát csinálni – igaz, a jelentések csak a legfelsőbb pártvezetők számára voltak hozzáférhetőek. A Rákosi-évek legnehezebb időszakában a Hivatal például megállapította, hogy hiába nőttek a bérek (55,1%-kal), az árak 85,5%-os növekedése miatt az 1952. évi reálbérek színvonala 16,4%-kal volt alacsonyabb, mint az 1949. évi. Gerő Ernő a jelentést olvasván kifakadt: „Maguk, ott a Hivatalban, nyomorpolitikát csinálnak!”. A részletes számításokból pedig azt is megtudjuk, hogy 1954-ben az átlagjövedelmek olyan nyomottak voltak, hogy a családfő tízévenként vehetett magának egy 1000 Ft-os télikabátot, a feleség 3 évenként szerezhetett be egy 400 Ft-os szövetruhát, a gyerekek pedig félévenként jutott egy 90 Ft-os cipő... Ezek az adatok éppen nem a rendszer nagyszerűségét hirdették. Ferge Zsuzsa emberi tartását mutatja, hogy egykori főnöke munkásságának emlékéért (aki később részt vett az új gazdasági mechanizmus kidolgozásában, és tisztázatlan körülmények között halt meg 1969-ben) megörökítette egy 2010-es tanulmányban, olyan időszakban, amikor a „kommunizmusról” általában csak rosszat illik mondani.

Ladányi János könyve nemcsak abból a szempontból kapcsolódik az eddig ismertetett két kötethez, hogy rendszerkritikai szemléletű, hanem célkitűzését tekintve is. Ahogyan a szerző írja, több mint húsz évvel a rendszerváltás után már nincs értelme a kialakult struktúra átmeneti jellegéről beszélni, hanem hozzá kell fogni a régi szerkezet helyét elfoglaló új formáció megértéséhez és magyarázatához. Ladányi János – Ferge Zsuzsához és Szalai Erzsébethez hasonlóan – kordiagnózt állít fel, csak ő nem a struktúra egészére koncentrálna (igaz, a magyarázathoz felhasználja a társadalompolitika kontextusát és tágabb értelemben a hazai gazdasági-társadalmi viszonyokat), hanem arra a kérdésre keresi a választ, hogyan halmozódnak a deprivációk a mélyszegénységben élő csoportoknál, és miért mond le a társadalom olyan jelentős rétegekről, amelyekre helyzetüket tekintve nagyon ráillik az *underclass* kifejezés? Hogyan zajlik a többszörös kirekesztés folyamata, és hogyan jelenik meg – tévesen – a szegénység mint romakérdés, miközben mindkét jellemzőt egyre inkább stigmatizálni igyekszik a többségi társadalom? Miért nem történtek lépések az inklúzióra, vagyis a kirekesztett csoportok társadalmi integrációjára, és miért nincs igény a nagyobb társadalmi szolidaritásra a többségi társadalomban? Ladányi János könyve sok szempontból párbeszédet folytat Ferge Zsuzsa tanulmányaival, amelyekben az inklúzió köz-

ponti kérdés. Igen szomorú képet kapunk a magyar társadalom jelenlegi állapotáról, ha figyelembe vesszük, hogy a szegénységben, sőt mélyszegénységben élő csoportok integrációja vagy a sokat emlegetett inklúzió helyett éppen ellenkező irányú folyamatok zajlanak a társadalomban: vagyis folyik a szegénység kirekesztése, stigmatizációja, és általában a hátrányos helyzetűek fegyelmezése és további büntetése – ami éppen nem a társadalmi szolidaritás magas fokára mutat. Pedig, ha figyelembe vesszük, hogy a szolidaritás is adhat társadalmi biztonság- sőt komfortérzetet, ezek az eljárások és attitűdök nemcsak a szegénységben élőket viszik „még lejjebb”, hanem a kirekesztettek és a többségi társadalom közti szakadék mélyítésével rontják az ösztársadalmi közérzetet is.

A mélyszegénység természetesen nem új keletű probléma. A szerző egész munkásságában – Ferge Zsuzsához hasonlóan – nagy szerepet játszott a kialakult egyenlőtlenségek tanulmányozása, a szegénység vitás kérdései és a településszerkezet (amely igen gyakran tükrözi a társadalmi helyzetet). Az államszocializmusban a szegénység, ha nem is volt tabutéma, legalábbis a politikailag kényes kérdések közé tartozott, hiszen a szocialista társadalomban a hivatalos marxista-leninista ideológia értelmében a szegénység mint olyan, nem létezett (érdemes ezt összevetni a KSH már idézett, 1953-as életszínvonal-adataival!). Ladányi János ilyen irányú kutatásai semmiképpen nem a rendszer legitimációját erősítették, ő is azon szociológusok közé tartozott, akiknek sok okuk volt arra, hogy a rendszer bukását kívánják. A rendszerváltás után létrejött újkapitalizmus kritikája Ladányi János munkáiban sehol nem párosul a Kádár-rendszer utólagos megszépítésével; életművében és a fennálló egyenlőtlenségek bírálatában mindenkor következetes.

Szegénység és „szociális gettók” voltak tehát az államszocializmusban is, jöllehet a rendszer tapintatosan nem emlegette a szociális problémákat a széles nyilvánosság előtt. Ami a rendszerváltással döntően megváltozott, az a hátrányos helyzet halmozódása: a munkahelyvesztés különösen súlyosan érintette a segédmunkás-réteget, akik többnyire nem tudtak újra elhelyezkedni. A szerző szemléletesen mutatja be, hogyan szorították ki a roma népességet lakóhely-rehabilitáció címén a budapesti belső kerületekből, és hogyan számolták fel a szociális lakások rendszerét, ami azzal járt, hogy a romák olyan településeken koncentrálódtak, ahol olcsó volt a lakhatás. Ezek pedig általában olyan hátrányos helyzetű kistelepülések, ahol nincs munkalehetőség, nincs tömegközlekedés, nincs hasznosítható tudást vagy képzettséget adó iskola, nincs továbbképzés vagy szociális foglalkoztatás, nincs egészségügyi ellátás és általában hiányzik az az infrastruktúra, ami megteremthetné a „normális” élet kereteit – vagyis családok ítéltetnek arra, hogy a lét minimumát is alig-alig (vagy egyáltalán nem) biztosító feltételek között vegetáljanak, és gyermekeikre is továbbörökötsék halmozottan hátrányos helyzetüket. Idézném a kutató fontos következtetéseit, aki egész életében kutatta a települések egyenlőtlenségeit és a szegénységet: „A lakóhelyi

szegregáció, a szegények, s mindenekelőtt a romák szegregációja nagyon erősen megnövekedett a rendszerváltás után. Ha megnézi az ember Magyarország térképén, hogy hol laknak a legnagyobb arányban munkanélküliek, hol laknak a legnagyobb arányban iskolázatlanok, hol laknak a legnagyobb arányban romák, akkor könnyen össze lehetne cserélni ezeket a térképeket, mert olyan mértékig összefüggnek ezek a folyamatok, hogy jóformán ugyanazt a tendenciát mutatják. Azt, hogy az országnak az északkeleti, keleti, déli, délnyugati peremén leszakadó, aprófalvas területek alakultak ki, ahol nagyon erősen koncentrálódik a legkiszolgáltatottabb, legkirekesztettebb helyzetben lévő, nagyon magas arányban roma népesség.” (Ladányi 2012, 175)

A könyv ezt a lényegi állítást módszertanilag igen megalapozottan bizonyítja, az egész országot felölelő népességi adatok, survey-adatok és a saját számításai alapján. Miközben Ferge Zsuzsánál kiemeltem a szigorúan a tényekhez ragaszkodó írás- és érvelésmódot, a mindig lelkiismeretesen tisztázott, következetes fogalom- és forráshasználatot, addig Ladányi János könyvének érdemei között hasonlóképpen meg kell említeni a rendkívül nagy forrásbázist, a népszámlálási adatok innovatív felhasználását, a szerző saját számításait és a kreatív kutatómunkát. A szerző kiemeli, hogy már a definíció is felvet bizonyos problémákat, mert ha az önbesorolást vesszük alapul annak meghatározásánál, hogy ki a roma, akkor igen nagy az ingadozás. Mivel feltehetjük, hogy a jobb helyzetben lévő, a többségi társadalomba beilleszkedett romák közül kevesebben vallják magukat romának, ezért ha az önbesorolást vesszük alapul, akkor jelentősen alábecsülhetjük a jobb helyzetű romák arányát. A szerző Szelényivel közösen végzett felmérésében igen nagy aránytalanságokat talált az önbesorolás és például a kérdezőbiztos véleménye között. Ennek alapján jutnak arra a következtetésre, hogy az etnikai klasszifikációt döntően nem biológiai tényezők, hanem társadalmilag determinált mechanizmusok határozzák meg. Itt érdemes megemlíteni, hogy egyes házasságok esetében sokszor valóban a „környék” (a településtípus) dönt arról, hogy a pár minek vallja magát.

Ladányi János említi, hogy a lakóhelyi szegregációt volt a legnehezebb operacionalizálni. Szelényivel úgy jártak el, hogy lakókörzeteket alakítottak ki, „cigány háztartásnak” tekintették azt, ahol a 2001-es népszámlálás során legalább egy személy volt, aki a nemzetiségre, hagyományokra, kulturális értékekre vagy nyelvre vonatkozó kérdések legalább egyikére a „cigány” választ adta, majd besorolták a lakókörzeteket az alacsony iskolázottságú, a munkanélküli vagy a cigány népesség szerint, és végül az számított szegregált lakóhelyen élőknek, aki olyan lakókörzetben élt, ami az alacsony iskolázottságú, a munkanélküli vagy a cigány népesség által legmagasabb aránnyal jellemezhető decilisek közül legalább egy szempont szerint a legfelső decilisebe tartozott. Ezen számítás alapján Ladányi János azt az eredményt kapta, hogy a magyarországi népesség csaknem egyötöde (17,8 százalék) él szegregált körülmények között.

Megerősítést nyert az is, hogy míg az előregedő falvak problémája inkább csak az ötszáz főnél alacsonyabb népességszámú településtípusban tekinthető számottevőnek, gettósodó településeket mindegyik településkategóriában, de legmagasabb arányban szintén az ötszáz főnél alacsonyabb népességszámú aprófalvak csoportjában találhatunk. (Ladányi 2012, 107)

Ez a kordiagnózis – és az az adat, hogy az ország népességének egyötöde szegregált körülmények között él – Ferge Zsuzsa könyvéhez hasonlóan szomorú képet ad korunk Magyarországról. Ladányi János élesen bírálja a cigány önkormányzatokat, amelyek nem tudják megjeleníteni a roma mélyszegénység érdekeit, sőt, sokszor a roma érdekeket sem. Emellett kárhoztatja a körzetesítést, ami lehetőséget ad a nem-roma lakosságnak arra, hogy effektíve szegregált iskolákat hozzon létre és megszabaduljon a problémásnak tekintett cigány gyerekektől. Az iskolai szegregáció pedig újratermeli a halmozottan hátrányos helyzeteket, hiszen a „speciális” iskolákba utalt roma gyerekek semmiféle húzópéldát nem látnak maguk előtt, csak az állandó kirekesztést tapasztalják. Nem csoda hát, hogy sokan az általános iskolát sem végzik el, ami eleve „parkolópályára” állítja őket a munkaerőpiacon.

A három könyv egymást kiegészítve pontos és nagyon fájdalmas diagnózist ad a mai magyar társadalomról és a közeljövő perspektíváiról. Elmondható, hogy a magyar politikai baloldal azt az esélyt is eltékozolta, amivel, ha nem is tudta volna visszafordítani a növekvő egyenlőtlenségek tendenciáját, legalábbis felmutatott volna egy életképes, az európai normákkal összhangban levő, valóban szociális társadalmopolitikát, és több jelét adhatta volna általában is a baloldaliságnak. Ahogyan láttuk, a roma- és szegényellenességnek sajnos mélyen megvannak a történelmi gyökerei a közép- és kelet-európai országokban. Fel lehetett volna azonban mutatni egy működő szociális programot és felvillantani az inklúzió lehetőségét a kirekesztés helyett. Ahogyan a bemutatott könyvekből világosan kiderül: illúzió volt abban reménykedni, hogy Magyarországon létrejön egy nyugati típusú kapitalizmus és demokrácia. Azt nem tudni, meddig lesz uralkodó helyzetben az az illúzió, hogy a nacionalizmus téríti majd vissza a „helyes” vágányra az országot; de hát, mint a szerzők történelmi fejtegetéseiből is láthatjuk, nem ez lesz az első eset, amikor a magyar politika holtvágányra fut. Az persze kérdéses – hogy visszautaljak a Ladányi János könyvének borítóján levő felszedett vasúti sínre, amely vélhetően nemcsak a világtól elzárt aprófalvak sorsát szemlélteti –, hogy honnan és hova mozdul majd el ez a holtvágány.

A tanulmány megírását a Bolyai Kutatói Ösztöndíj támogatta.

Globális tőkerendszer – nemzeti válaszok?

Frédéric Lordon: *A pénz markában. Válogatott cikkek.*
Budapest, Le Monde diplomatique – magyar kiadás, 2012

Ma, a globális kapitalizmus válsága közepette ismét felerősödik a rendszer bírálóinak hangja. E hangok közé tartozik Frédéric Lordon francia közgazdász. Lordon abba a vonulatba tartozik, amely most Európában politikai síkon is emelgeti fejét: az új francia elnök, François Hollande, a Görögországban egyre népszerűbb, választási sikereket is besöprő Alekszisz Ciprasz, a baloldali radikális erőket is integráló Szüriza szövetség vezetője egyaránt szemben áll az eddig alkalmazott neoliberais és a társadalom többségét negatívan érintő gazdaságpolitikával. Olyan Európát szeretnének, amelyben a politika a nemzeti igényekhez igazodik, a globális termelő- és pénztőke érdekeivel szemben nagyobb súlyt kap a bérből élő osztály érdeke, és amelyet jelen esetben a költségvetési szigor enyhítésével, a foglalkoztatást biztosító gazdasági növekedés támogatásával vélnek elérhetőnek.

Lordon kiváló a neoliberális globális kapitalizmus jelenségeinek szórakoztató, sőt éles nyelvű leírásában. Az euróválságról szólva megállapítja, hogy a különböző erejű nemzetgazdaságok számára az euró különbözőképpen hat, egyesek – mint például Németország – hasznot húznak belőle, míg mások – így például Görögország, Spanyolország, Portugália stb. – hátrányt szenvednek tőle. Lerántja a leplet az Euró Plusz paktumról, kihámozva annak körmönfont „újbeszél” fogalmazásából a lényegét. Tudja, hogy a tőke globális rendszerében, és magában az európaktumban is a legfontosabb elem „a munkaerő költsége, vagyis a munkabér” („Euróapaktum: hanyatlás minden téren”). Lordon rámutat a pénzügyi befektetőkön keresztül a külföldi hitelezőktől való függés hátrányaira, a belföldi megtakarításokra támaszkodó költségvetés-finanszírozás előnyeire („Az államadósság újraállamosításáról, avagy fordítsuk vissza a pénzügyi globalizációt!”), a globalizáció nemzeti szuverenitást elnyomó természetére („A deglobalizáció és ellenségei”). Lordon látja az országok közötti szabadkereskedelem álságos (mert az erőseknek kedvező) jellegét („»Protektionista veszély« – az értelmetlen teória”), bérlenyomó és piacromboló hatását, és azt is, hogy a tőzsde hogyan szakadt el eredeti funkciójától (a kis tőkék összegyűjtése a beruházások finanszírozása érdekében) és vált a gyors meggazdagodást ígérő spekuláció terepévé. („Zárjuk be a tőzsdéket!”) Pellengérré állítja a nyereszke-

désvágy következtében történő bérlészorítást, ami éppen a közelmúltban is keresletcsökkenést okozott és fellendítette a hitelezést. Kimondja, hogy a válságot kezelni hivatott megszorító politikákkal az állam teljes leépítésének programjáról van szó, a jóléti állam elszegényítéséről, „hogy ezután a magánosítási megoldások mintegy maguktól kínálkozzanak”. Rávilágít, hogy a válságkezelés csak a válságig vezető út folytatása, és a költségvetési szigor csak tovább mélyíti a krízist. („Sokk és ellensokk”)

Ezenközben azonban időnként némiképpen elragadtatja magát, elfeledkezik a közgazdásztól elvárható pontos tényleírás követelményéről. Amikor például kijelenti, hogy „Egyedül a tőzsde volt képes a társadalom szemléletmódjában, mentalitásában vagy legalábbis nagyon széles körben a villámgyors meggazdagodás vízióját gerjeszteni” („Zárjuk be a tőzsdéket!”) – holott rabló-hódító háborúk az első tőzsde megnyitása (1531, Antwerpen) előtt is léteztek, és nem kevésbé keltették, sőt bizonyították a villámgyors meggazdagodás lehetőségét. Vagy amikor azt állítja, „Nagyon is lehetséges, hogy épp a protekcionizmus gyorsítaná fel a bérnövekedést azáltal, hogy nem helyezné mindenek elé az exportot, hanem az adott ország a saját fejlődését erősítené meg, amely a stabil bérijövedelmek kiterjesztésére alapulna.” („A deglobalizáció és ellenségei”) Csakhogy mára a termelőerők mesze kinőtték a nemzeti kereteket. Vajon mit kezdene egy olyan kis ország, mint Írország a nemzetközi kereskedelem nélkül? Miből fedeznék az energiahordozókban, termőföldben, vagy akár fejlett technológiákban szegény országok belső szükségleteiket? Az importhoz pedig ellentétként exportra van szükség... Továbbá, a béremelkedést éppen az exportoffenzíva tette, teszi lehetővé sok országban, elég, ha csak Kínára gondolunk. Többek között erről szól a Béla Balassa és Paul Samuelson nevével fémjelzett hatás: a felzárkózó országokban az exportszektor termelékenysége jobban nő, mint a belföldre termelőké, ezért az exportszektorban a béremelkedés üteme nagyobb, ami viszont átgűrűzik a belföldi szektorokba. Ez egyébként inflációs hatással jár.

London szerint az export és az adott ország fejlődése ellentmondásban van, a béreket az országok közötti szabadkereskedelem nyomja le. Valóban megfigyelhető a bérek kiegyenlítődésének tendenciája, de ez a magasabb bérű országokban lefelé, az alacsony bérűek esetében felfelé haladó trendet takar. Továbbá: csak az országok közötti kereskedelem nyomja le a béreket, a belföldi kereskedelem nem? Vajon hogyan alakulnak a bérek egy zárt gazdaságban, ha nő a munkanélküliség, válság, vagy fejlettebb technológiák bevezetése okán? Ha London következetes lenne, megtiltaná az országon *belüli* szabadkereskedelmet is, tehát egyáltalán a piacot, vele a termelőeszközök magántulajdonlását. Ilyen messze azonban nem megy, belföldön csak a tőzsdét záratná be, hogy végre mindenki megtanulja, „pénzt csak munkával lehet keresni”. Vagyis a „pénz” az pénz, akár profit akár bér formáját ölti. Mindkettő munkából származik. Kivéve, ha a profit túl nagy, mert akkor nem. „Az egy dolog,

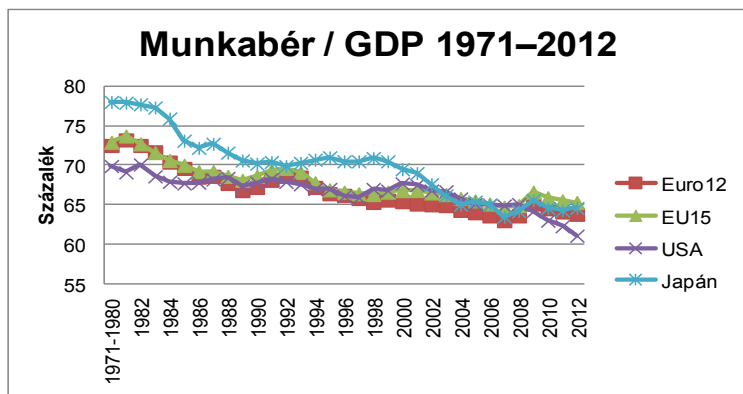
ha a vállalat alapításból meg akarunk gazdagodni, de az már megint más tészta, ha csak akkor adjuk erre a fejünket, ha aránytalanul nagymértékben gazdagodunk meg” („Zárjuk be a tőzsdéket!”).

Nem csoda ezek után, ha Lordon szerint az egész globalizációs probléma magjában hibásan keressük az „elvont” osztályellentéteket, hiszen „a rendszer működése szétrombolja a közös érdekeket és antagonisztikus viszonyokat alakít ki a különböző csoportok [pl. a kínai és a francia munkások – A. A.] között. Ezért át kell alakítani a rendszer működését (megszüntetni a tőzsdei finanszírozást, felerősíteni az újraelosztást), hogy megteremtjük a szétszakított egység újjáépítésének feltételeit, és *azután* lehet majd más alapvető érdekellentétek megoldási javaslatait felvetni.” („A deglobalizáció és ellenségei”) Felmerül a kérdés, hogyan maradhat meg bármiféle érdekellentét az „egység” megteremtése után? Mi bontotta meg ezt az „egységet” (ha volt), és egyáltalán miben áll ez az „egység”? Ha az első kettőre nem is, az utolsó kérdésre megadja a választ: az „egység” a nemzeti vagy (ennek szinonimájaként) népi szuverenitás, a nemzeti lét. A nemzeti létek között pedig kibékíthetetlen ellentmondások feszülnek. Lordon a globalizáció lényegét annak nemzeti piacokat és nemzeti politikát maga alá rendelő hatásában leli meg: „végeredményben a globalizáció nem más, mint a mindent felölelő piacosítás révén a szuverenitás bomlasztása. Ennek fényében pedig az antiglobalizáció nem más, mint a politika visszatérése, a döntések újbóli átpolitizálása”. („Az államadósság újraállamosításáról...”) A nemzeti sajátosságok örökkévalók, „a termelés társadalmi keretei leküzdhetetlenül különbözőek” – állítja Lordon. Valóban, a történelmi-kulturális hagyományok mély nyomokat hagynak egy-egy ország életén, de vajon nem éppen a sokat bírált neoliberalizmus volt-e, ami megmutatta, hogy milyen könnyen lehet uniformizálni a termelés társadalmi kereteinek jó részét? És ha egy részüket lehet, akkor lehet a többit is, ha nem is uniformizálni, de megszűntetve-megőrizni, vagyis a kooperációt gátló szerepüket kiküszöbölni. Ennél több nem is kell. Ami ezen felül marad, az csupa érdekesség, folklór, inspiráló különbség, közös kincs.

Lordon szerint a globalizációra a nemzeti piacok feletti ellenőrzés visszaszerzése a válasz, vagyis a nemzet (amely, ne feledjük, nemzeti tőkéből és nemzeti munkából áll) érdek közösségének újjáépítése. Kérdés az, mikor volt közös érdeke a nemzeti tőkének és a nemzeti munkának, ha egyszer – mint azt Lordon is tudja – a kulcsproblémát a bérek jelentik?

Egészen pontosan, a számok tükrében arról van szó, hogy a munkakompensáció (röviden bér) aránya a létrehozott új értékből, (a GDP-ből) már a hetvenes évek óta folyamatosan csökken.

Az USA, Japán és a legfejlettebb 15 európai ország esetében 1971 és 1980 között a bér/GDP arány átlagosan 70–78% között volt, napjainkban azonban már csak 60–65% között. Ennek magyarázata az, hogy a piacon (bármilyen, akár nemzetközi, akár nemzeti piacon) a tőkés vállalat megmaradásának alfája az egységköltség, különösen a bérarány

leszorítása. Amelyik vállalat ebben alulmarad versenytársaival szemben, az kihullik. Ezzel együtt jár az új érték profitrésének felhalmozódása a tőketulajdonosok kezében, amit Marx a tőkefelhalmozás törvényszerűségének nevezett.

Hogyan lehet ezt meggátolni? Lordon merész javaslatai a *túlzott* felhalmozódás megakadályozására vonatkoznak. Ilyen például a tőzsde bezárása, vagy a hitelező és a hitelfelvevő profiton való osztozása a hitelkamat helyett (ami nagyon hasonlít a kamat nélküli iszlám bankokban alkalmazott megoldásokra). „Merthogy nem kell sok képzelőtehetség ahhoz, hogy olyan kamatlábat képzeljünk el, amely immáron nem fix, hanem a *profit bizonyos százalékában* kerül meghatározásra, időnként pedig (felfelé) felülvizsgálható a vállalat életciklusának első szakaszában.” („Zárjuk be a tőzsdéket!”) Nem általában kell tehát megakadályozni a társadalmilag előállított termelőeszközöknek a tulajdonos osztály kezében való koncentrálódását, hanem csak lassítani, korlátozni kell ezt a folyamatot, hogy a *túlzott* kapzsiság ne kapjon teret.

E gondolati körben maradvá érhető, hogy Lordon szerint az osztályellentétek nem mindig meghatározók. „Nem szabad [...] kizárólag kedvenc ellentétünkre [az osztályellentétre – A. A.] összpontosítanunk. Ha azt szeretnénk megtudni, létezik-e olyan ellentét, amelynek elsőbbsége van a többihez képest, azt kell mondanunk, hogy erre a kérdésre nincs általánosan érvényes válasz, hiszen a mindenkori kapitalizmus sajátos struktúrája a meghatározó.” („A deglobalizáció és ellenségei”). Ugyanakkor mégiscsak van meghatározó ellentét Lordon szerint: Például a francia és a kínai dolgozók között „objektív érdekellentét feszül”. „Csak ha megszabadítjuk egy ország dolgozóinak érdekeit az egyenlőtlen szabadkereskedelem által okozott érdekellentétek viszonyai közül, fejlődhet ki a nemzetek közötti átfogó horizontális szolidaritás, amelyben az osztályérdekek érvényesülését a nemzeti érdekek elé lehet helyezni.”

(„A deglobalizáció és ellenségei”). Ezért hát Lordon több helyütt érvel a nemzeti szuverenitás visszaszerzését, mint az osztályellentétek megoldásánál is sürgősebb feladatot teljesíteni hivatott protekcionizmus mellett.

A kereskedelem és a politika nemzeti keretekbe történő visszavételén túl a deficitfinanszírozás „visszaglobalizálása” („újraállamosítása”) mellett is érvel, a köztudottan magas (a GDP 200 százalékaival felérő), de a belföldi megtakarításokból finanszírozott japán államadósságra hivatkozva („Az államadósság újraállamosításáról...”). Így lehet kiküszöbölni az adóssal szemben feltételt állító nemzetközi pénzügyi közvetítő intézményeknek való kiszolgáltatottságot. Lordon meglepő módon nem írja le, de nyilván az IMF-re és az Európai Központi Bankra, esetleg a hitelező országokat tömörítő Párizsi Klubra, és a magánhitelezők, kereskedelmi bankok Londoni Klubjára gondol. Lordon maga is elismeri azonban, hogy ez a megoldás csak ott lehetséges, ahol a belföldi megtakarítások nagyok, mint például Franciaországban. Az adósságkrízis általános megoldásához viszont ez nem visz minket közelebb.

Frédéric Lordon tehát a következő receptet javasolja a globalizáció problémáira: nemzeti egység, szuverén nemzeti politika, protekcionista piacvédelem, belföldi adósságfinanszírozás megtakarításokból és/vagy inflációval (pénzteremtéssel), a tőzsdék bezárása, a profit korlátozása, illetve „terítése” az osztalékplafon és hitelkamat profithoz kötése révén. Végző soron tehát – a túlzott vagyonok elleni némi felhanggal együtt – semmi rendkívülit nem mond, mint azt, hogy a globalizációra az orvosság a globalizáció előtti korba való visszatérés.

Frédéric Lordonból sugárzik a hazaszeretetet, a nagy belföldi piacú, emberi és anyagi erőforrásokban gazdag, impozáns történelemmel és saját kultúrával rendelkező Franciaország szeretete. Ez a szeretet itatja át közgazdasági alapállását is, óhatatlanul mindent egy ilyen tulajdonságokkal rendelkező ország szemszögéből néz. Ahol elég nagy a belső piac és elég fejlett a technológia, hogy a protekcionizmus (legalábbis elvileg) működhessen, ahol a belföldi megtakarítások elegendőek a költségvetési hiány finanszírozásához, ahol a jóléti állam igen fejlett és az ellene irányuló támadások igen fájdalmasak, ahol a nemzeti kulturális értékeket menteni kell a globalizáció uniformizáló hatásától stb. Bár tud a „szabadverseny” egyenlőtlenítő mechanizmusairól általában, ezekkel csak mint francia törődik, meg sem említve a francia múlt és jelen más, gyengébb országokra gyakorolt fejlődésgátló, jövedelemelszívó hatását. E tekintetben szimptomatikusak következő sorai: „Egyáltalán nem igaz [...] hogy a jól beállított és szerződésekkel szabályozott protekcionizmus ártana a fejlődő országok dolgozói érdekének – csak megjegyezzük, hogy ezekben a vitákban a saját nemzetünk alkalmazottainak érdekeit sosem említik meg, mintha az nem is számítana.” („A deglobalizáció és ellenségei”).

Talán ezért is nem emeli be elemzésébe a kérdést, ugyan mi lenne a francia gazdaság erejét adó nagyvállalatokkal (és így azok alkalmazot-

taival), ha nemzetközi tevékenységüket és profittermelő képességüket az állam gátolná, és mi lenne az állammal, ha ezt tenné velük.

A nyugati globalizációkritika fő árama a fejlett, magas életszínvonalat biztosító jóléti államok polgárainak, a világ munkásarisztokráciájának világképét tükrözi. Azokét, akik a globálissá vált kapitalizmus centrum–periféria viszonyait nem értik, de ha igen, akkor sem akarják orvosolni. Akik azt hiszik, a kizsákmányolásnak a tőkefelhalmozással járó fokozódása őket nem érintheti, akik számára a jóléti állam elkerülhetetlen lebontása nem szükségszerű, akik féloldalas tapasztalataik és hiányos tudásuk alapján hisznek a „jó kapitalizmusban” (és abban, hogy ez mindig jár nekik).

Ez a romantikus antiglobalizmus azonban légvárakat épít. Rabja a maga közvetlen tapasztalati világának, amely nem engedi meg számára, hogy bizonyos általános összefüggésekre ráébredjen. Például arra, hogy a tőke nem megzabolázható. Csak annyi kell hozzá, hogy felismerjük: a dolgoknak megvan a maguk természete. Ez az eszmélés egyáltalán nem lehetetlen. Nincs olyan nép, amelynek fiai ne lennének képesek rá, mert ez a képesség a történelmi gyakorlat jóvoltából átível minden kulturális különbségen, hogy ne mondjuk, minden „nemzeti” kultúra része. Elsőként a francia kulturális örökségből hozva egy példát: Antoine de Saint-Exupéry híres Kis Hercege minden reggel kigyomlálja (nem hagyja nőni, és nem derékban levágja, hanem kigyomlálja) bolygóján a majomkenyérfa-hajtásokat, mert tudja, ha megnőnek szétroppantják a bolygót. A magyar történelemben pedig, még előbb, a költő-forradalmár, Petőfi Sándor, kora osztálytársadalmának igazságtalanságait a következő logika mentén vélte megoldhatónak:

„Kaszálhatod a fűt világvégeig,
Holnap kinő az, ha ma lenyesik.
Tördelheted le a fa lombjait,
Idő jártával újra kivirít;
Tövestül kell kitépni azokat –
Akasszátok fel a királyokat!”

Hivatkozások

F. Lordon cikkei:

„»Protekcionista veszély« – az értelmetlen teória.” <http://magyardiplo.hu/kezdlap/786-protekcionista-veszely-az-ertelmetlen-teoria>

„A deglobalizáció és ellenségei.” <http://www.magyardiplo.hu/component/content/?view=article&id=576>

„Az államadósság újraállamosításáról, avagy fordítsuk vissza a pénzügyi globalizációt!” <http://magyardiplo.hu/2010-augusztus/232-az-allamadosag-ujraallamositasarol-avagy-forditsuk-vissza-a-penzuegyi-globalizaciot>

„Európaktum: hanyatlás minden téren.” <http://magyardiplo.hu/kezdlap/492-europaktum-hanyatlan-minden-teren>

„Sokk és ellensokk.” <http://magyardiplo.hu/component/content/?view=article&id=187>

„Zárjuk be a tőzsdéket! – Ha bezár a börze...” <http://magyardiplo.hu/2010-aprilis/190-zarjuk-be-a-tzsdek-et-ha-bezar-a-boerze->

Hálójavítás, Constitución, 1972

Pontatlan olvasatok, avagy hogyan konstruáljuk meg a vitapartner

Kitüntetett figyelmével Krausz Tamás, midőn vitába szállt nézeteim némelyikével. Ezúttal valamivel engedékenyebbnek mutatkozott irányomban, mint korábban. Azért kezdeményez most vitát velem –írja –, mert „az új korszak [a jelen] mainstream akadémiai historikusai között [...] a legszínvonalasabb *elméleti* vizsgálódásokkal, jelentős elméleti publicisztikájával ő [mármint Gyáni] hívta fel magára a figyelmet” és ezért „feltétlenül érdemes vitapartner”. (Krausz 2012, 186, 187) Nem túl régen még azt tartotta felőlem, hogy „éppen a bizonyítási folyamatban hagyja el végképpen szakember pozícióját, és helyette az ideológus, a politikus [sic!] Gyáni beszél”. (Krausz 2005, 2) Ezúttal már nincs szó politikusi énemről, jöllehet továbbra is megmaradtam ideológusnak, igaz: „Gyáni Gábor nem tartozik a rendszer tucatideológusai közé”. (Krausz 2012, 190) Nagyot léptem tehát előre a ranglétrán.

Mi végett tehát a vita? Minden bizonnyal Krausz (talán megrendült?) saját identitását megerősítendő, hiszen előzetesen kijelenti: „A magam részéről természetesen [miért természetes ez vajon?] sem Gyáni Gábort, sem senki mást nem kívánok semmiről, még kevésbé a marxizmus szemléleti előnyeiről vagy történetelméletéről, világlátásának helyességéről meggyőzni”. (Krausz 2012, 190) Ha nem valaki más meggyőzése motiválja a vitakozót, akkor biztos gondolhatjuk, hogy a saját hitében vagy az önnön krédójában való újbóli megbizonyosodás vágya munkál kimondatlanul is a polemizálási szándék mögött. Innentől felesleges is mímelni a vitát; sajátmagát kell a polemizálóknak meggyőznie a saját igazza vélt helyénvalóságáról.

Ebből a faramuci helyzetből következik, hogy nincs, elvileg sem lehetséges tényleges dialógus Krausz és az általa imigyen megszólítottak között. S valóban, nincs is Krausznak kivel vagy mivel vitatkoznia, hiszen minden, amit másoknál kifogásol, ami ellen felsorakoztatja érveit, nem létezik a valóságban. Olyan felfogások, nézetek ellen mozgósítja szellemi energiáit a cáfolat érdekében, amelyek teljes egészében az *ő saját szellemi teremtményei*. Ő maga hozza létre ilyenformán magát a vitapartner is azáltal, hogy olyan nézeteket kölcsönöz neki, amelyeneket az sohasem vallott. Krausz találja ki ugyanis a megcáfolandókat mások szövegeinek enyhén szólva gondatlan olvasása révén, a bennük rejlő gondolatok

részbeni vagy teljes félreértelmezésével, és annak következtében, hogy egész egyszerűen nem érti, amit olvas. Ezért azzal foglalkozom csupán a következőkben, hogy tényszerűen (a szövegek egymás mellé helyezésével) kimutatom, milyen önkényesen olvassa (értelmezi) Krausz megbírált szövegeimet, olyan gondolatokat találva bennük, amiknek ott nyoma sincs, vagy amelyek értelme, könnyen belátható módon, egészen más, mint amit kihüvelyezni vél belőlük.

1. Krauszt idézem: „Gyáni Gábor természetesen nem tartozik a rendszer tucatideológusai közé,¹ bár egyik, Ránki György pályájával foglalkozó írásában [...] a marxizmust még ő is úgyszólván »ideológiai kötöttségként« tekinti csupán; elfelejti felidézni még egy-két oldallal odébb leírt gondolatait [?],² melyek szerint a marxizmus éppenséggel valami egészen mást (is) jelentett (az ellenzéki gondolkodást).³ A régi rendszer Ránki akadémikussal szembeni »engedékenysége« valóban és nyilvánvalóan ragyogó tehetségének is szólt, valamint hatalmas munkásságával magyarázható – írja nagyon helyesen Gyáni. Ezt azonban úgy interpretálja [sic!], hogy a professzor élete vége felé egyre inkább »megszabadult« az ideológiai kötöttségektől. Nem hangsúlyozza, hogy miközben Ránki megszabadult az *ideológiai* kötöttségtől, valójában sohasem adta fel a marxista elemzési módszert és kritikai szemléletet. [...] Ugyanakkor Gyáni korrekten leírja (2009), hogy a marxista Ránki György egy egész korszak újító historikusa volt, mindig úttörőnek, egész generációk számára szellemi kezdeményezőnek számított.” (Krausz 2012, 190–191)

Lássuk, megfelel-e vajon a nekem tulajdonított álláspont annak, amit a „Történetíró a diktatúra korában. Ránki György élete és munkássága” című írásomban kifejtettem (Gyáni 2009). Bátran állíthatom, nem. Soha nem írtam le a szóban forgó tanulmányban, hogy Ránki György netán marxista volt, még ha valóban (sokáig) annak tartották is őt, és maga szintén ekként identifikálta magát (ki tudja, meddig). Többször is megemlítem viszont a Ránki munkásságára végig jellemző pozitivistá történetírói módszertan nagy jelentőségét (és ezen pozitívizmus funkcióját az egyes, általa túlideologizáltak vélt történeti felfogások elleni fellépésében); az utóbbi viszont párosulhat is, meg nem is marxista szemléleti beállítottsággal. Nem írtam le továbbá a cikkben az „ideológiai kötöttség” kifejezést sem, és nem is sugalmaztam annak ilyen vagy olyan szerepét a tudósi életpályában. Ha előfordul egyáltalán valami ehhez hasonló a szövegben, az egy Berend T. Iván önvallomásából vett idézet, amit azonban még csak nem is kommentálok.⁴

Arra vállalkoztam ebben a pályaképben, hogy megvizsgáljam: „miként alakult Ránki György életében az államszocializmus politikai-ideológiai arconcsába zárt társadalomtudományos és szellemi beállítódás, milyen »termékeny« feszültség jött vagy jöhetett létre a külső körülmények, valamint az intellektuális önállósodás, a szellemi emancipálódás belső igénye között”. (Gyáni 2009, 540) Amikor azt taglalom, hogy mi módon és

miért „önállósította” magát Ránki a hetvenes-nyolcvanas években a külső (és olykor persze belsővé is tett) szorító körülményektől, akkor sem „az ideológiai kötöttségektől való megszabadulásra”, hanem a következőkre utalok: „Ennek [mármint önállósodásának] egyik előfeltétele volt, hogy a reformpolitizálásban elmerülő Berend T. Ivántól eltérően Ránki távol tartotta magát a közvetlen politikai ténykedéstől; a másik pedig az, hogy 1980-tól az Egyesült Államokban vállalt tartós oktatói munkát.” (Gyáni 2009, 548–549) Ennek nyomán „Ránki a maga útját kezdte járni.” (Gyáni 2009, 549) A helyzetet érzékeltetendő röviden áttekintem, hogy milyen témák foglalkoztatták őt ez időben (az ideológiai kötöttségekről azonban, ha voltak is neki ilyenek korábban, ezúttal sem esik szó). Joggal merül fel tehát a kérdés: honnan veszi Krausz mindazt, amit Ránki kapcsán nekem tulajdonít? Egész egyszerűen az ujjából szopja, hiszen *nincs semmilyen idézhető szöveges bizonyítéka ezt illetően*.

2. Komoly kifogásai támadnak vitapartneremnek azzal kapcsolatban is, amit Szűcs Jenőről állítok a róla szóló pályaképben, akit, mint igaz és rendíthetetlen marxistát – szól Krausz korholóan – Gyáni a „maga liberális zászlaja alá igyekszik »átmenteni«”. Mindezt egyetlen tőlem idézett mondattal támasztja alá, amely így hangzik: a Bibó Emlékkönyv szervezői „közt találjuk Szűcs Jenőt is, aki a korábban és hosszú időn át az őt szintén magával ragadó marxista szemléletet fokozatosan legyűrve ez időben jutott el Bibó elfogadásáig”. (Krausz 2012, 191)⁵ Nem érintem ugyan ebben a rövid gondolatmenetben, hogy mi maradt meg Szűcsben korábbi marxizmusából (amire Krausz ugyanakkor hangsúlyosan utal, de amit én sem itt, sem máshol nem tárgyalok), ennek ellenére ma is bátran állítom: ha valaki Bibó „fejtegetéseinek a vonzaskörében” kíván és igyekszik mozogni, annak bizony némileg el kell távolodnia a marxizmustól; ha ugyanis megmaradna marxistának, nem tehetné meg ezt a lépést. Márpedig Szűcs Jenő éppen erre törekedett nevezetes esszéjében, amiről ő maga így vallott: „Ha ez a tanulmány az 1979-ben meghalt Bibó István nevével kezdődik, több ponton az ő fejtegetéseinek vonzaskörében mozog, s befejezésül is az ő gondolataihoz tér vissza”. (Szűcs 1983, 127) Ennyit érdemes elmondani Szűcsnek a Bibóhoz vezető, nem kifejezetten marxista gondolati útjáról.

3. Kifogással él Krausz ama meglátásom ellen is, amely a „nacionalista történetírások felemelkedését” állítólag „a jobb- és baloldali totalitarizmusok destruktív szellemi hatásával” kívánja magyarázni. Botlásom szövegszerű bizonyítékeként egyetlen írásom egyetlen helyére utal, holott a kérdésről ennél jóval bővebben és más összefüggésekre is kitékintve, több alkalommal értekeztem már. De hagyjuk ezt, és nézzük magát a dolgot: jól érti vajon vitapartnerem az általa ismert szövegemben olvasottakat?

Úgy tűnik, most sem érti Krausz, amit olvas, hiszen azzal egészíti ki a rólam szóló bírálatot, hogy rámutat: „Gyáni adós maradt a nacionalizmus *újboldi* [kiemelés tőlem] felemelkedése okainak tisztázásával, hiszen már

több mint húsz éve nem létezik »a baloldali diktatúrák nemzetellenessége és imperialista internacionalizmusa«, a nacionalizmus azonban még mindig virágzik az egész régióban [...]». (Krausz 2012, 199, 26. sz. jegyzet) Az itt a bökkenő, ami persze nem is csekély, hogy idézett szövegemben *nem* a nacionalizmusok *újból* felvirágzását (vagyis napjainkban észlelhető helyenkénti reneszánszát), hanem történetesen az ellentétét, a nemzeti történeti paradigma megrendülését kapcsoltam össze a különféle diktatúrák ideológiai utóhatásával. Egész pontosan így szól gondolatmenetem: „A nemzeti történeti paradigma bomlásának okai különösen sokrétűek. A második világháború már említett történelmi tapasztalatában rejlik a jelenség egyik forrása, s ettől némileg függetlenül a jobb- és baloldali totalitarizmusok destruktív szellemi hatása járult hozzá döntő mértékben. Az agresszív hatalmi politikák 20. századi féktelen tombolása, a baloldali diktatúrák deklarált nemzetellenessége, s nemkülönben imperialista internacionalizmusának megannyi elrettentő megnyilvánulása folytán egy időre diszkreditálódott a (szélsőséges) nacionalizmus.” Gyáni 2010a, 20) És így tovább. Magyarán: nem a mai nacionalista fellendülés, hanem a denacionalizálódás történetiszemléleti kiváltó okait hoztam összefüggésbe (*más egyebek mellett*) a mondott államfejlődési tendenciák utóhatásaival.

Hogyan érthette ennyire félre Krausz ezt a viszonylag egyszerű fejtegetést? Számomra ez valóban talány. Ehhez képest másodrendű kérdés, hogy talán tényleg adós maradtam ezúttal az újból jelentkező nacionalizmusok történetiszemléleti megnyilvánulásainak a magyarázatával. Mentségemre szolgál (legalábbis remélem), hogy máshol viszont tettem szerény kísérletet a felderítésükre, bár lehet, hogy nem túl sok sikerrel jártam (akkor sem). Ezt a vállalkozást akkor lehet majd igazán megítélni, ha vitapartnerem megismerkedik végre a kérdéses szövegekkel. Van tehát még mit tanulmányozni (és megbírálni).⁶

4. Különösen sokat bibelődik Krausz a régióvitát érintő felfogásom bírálatával, ám ehhez képest felettebb hiányosak az ismeretei a kérdést tárgyaló szövegeim tekintetében. Ha kézbe vette volna *Történetiszdiskurzusok* című munkámat (Gyáni 2002a, 231–261, 285–295), egyetlen helyen mind megtalálta volna a témáról szóló írásaimat és akkor nem csupán két korai cikkemet tette volna kritika tárgyává. A Közép-Európa koncepció propagandistájaként állít be Krausz, mint olyasvalakit tehát, aki e fogalomváltással kívánt hozzájárulni a jövőhöz a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején. Hiszen, Gyáнинak ez az elgondolása „már a rendszerváltás ideológiikumához tartozott” (sic!). (Krausz 2012, 207, 38. sz. jegyzet)

Bármily megtisztelő is számomra idézett minősítése – végtére is egy diktatúra „ideológiikumát” látszottam felcserélni egy demokrácia „ideológiikumával” –, nehezen értelmezhető számomra maga a kijelentés, hiszen tisztán historiográfiai áttekintésnek szánt írásomban *nem a saját* felfogásomat, hanem mások nézeteit adtam közre. Nem hiányoznak per-

sze írásomból az *implicit* értéktételezések sem (honnan hiányozhatnak azok), viszont semmilyen nyílt, deklaratív állásfoglalás nem olvasható az általam még csak nem is sejtett majdani rendszerváltás *előtt* írt és publikált szövegben. Pró és kontra bemutatom a főbb történeti koncepciókat úgy, hogy szembeállítom őket egymással (mert konfrontatív módon ténylegesen szemben is álltak akkor egymással); leíró módon ismertetem tehát a Kelet-Európa (na jó, a Kelet-Közép-Európa) és a Közép-Európa koncepció híveinek felfogását, majd a következő módon zárom a rekonstrukciót. „Milyen tanulságok vonhatók le a bemutatott történészdiskurzusból? A számos megfogalmazható konklúzióból egyetlen momentumra, nevezetesen a mindenkori jelennek a történetírói előfeltevések közti, rendszerint nem kellően tudatosított, túlzottan nagy befolyására utalnék csupán ezúttal.” (Gyáni 2002b, 239) S ez a tanulság a két, egymással rivalizáló régiófelfogásra egyaránt vonatkozik! Valamivel később vált még világosabbá számomra (is), hogy idézett kijelentésem teljes joggal vonatkoztatható a Közép-Európa koncepció referencialitására is. (Gyáni 2002b, 249–261)

Ehhez képest Krausz szerint a Közép-Európa koncepció lelkes és feltétlen híveként lépek fel, aki úgymond visszatérést javasol a Közép-Európa fogalomhoz és őszinte meggyőződéssel kívánja bizonyítani, hogy „Szűcs Jenő álláspontja egy új Közép-Európa-koncepció elméleti és történeti kiindulópontja lehet”. Ez az utóbbi sugalmazás ugyanakkor nyíltan ideologikus szándékot sejtet, hiszen „a rendszerváltást követő új ideológiai kurzusnak [ez] nyilvánvaló [sic!] jobban megfelelt”. (Krausz 2012, 212, 214) Rám nézve talán még hízelgő is Krausz utóbbi megállapítása, hiszen ezek szerint már 1988-ban tudtam, mi felel majd meg *nyilvánvaló módon* a csupán évekkel később bekövetkező rendszerváltásnak; de talán hagyjuk is ezt. Ami ennél jóval fontosabb, nem látom a nyomát annak a szöveghelynek, ahol ilyen vagy ehhez hasonló kijelentésre ragadtattam volna magam. Ezzel szemben Krausz maga is idézi (2012: 213) azt a megállapításomat, mely szerint: „A most bemutatott vita nyomán úgy gondolom, [...] hogy Közép-Európának inkább múltja van, mint jelene.” Hogyan szolgáltam vajon – jó előre – a rendszerváltás eszmei-gondolati igényeit, ha már az időben sem tulajdonítottam túlzottan nagy politikai és jelenbeli aktualitást Közép-Európa történeti fogalmának? A nekem tulajdonított mondanivaló feltételezése tökéletes gondolati kuszaság megnyilvánulása vitapartnerem oldalán.

Vagy talán a Pach Zsigmond Pállal folytatott vitám szolgálhatna erre nézve evidenciával? Aligha. A vele folytatott és a történeti diskurzusban már jó ideje esedékes vita közvetlenül arról szólt, hogy létezik-e kellő számú és súlyú empirikus történeti bizonyíték az elkanyarodás-elméletként kanonizált – marxista! – felfogás alátámasztására. Nota bene: ez volt az a történeti koncepció, ami hosszú időn át elvárt hivatkozási pontnak számított a Kelet-Európa történeti fogalom iránt elkötelezett magyar historikusok számára. Akkori megítélésem szerint nem mutatható

ki ilyen empirikus bizonyosság, az elkanyarodás-elmélet kidolgozója és annak hatalmi erővel való érvényesíttetője,⁷ Pach szerint viszont igen. Ez tehát a köztünk (valamint a Pach és Hanák között!) lefolyt vita igazi tétje, és nem az, hogy mi felel meg vajon a rendszerváltás vélt vagy valós historizálási igényeinek. Mindaz pedig, amit Krausz erről feltételez, az ő fejében létezik csupán; ám az ügyben közelről érintett szaktörténészek ez esetben (is) ténylegesen a múlttal és nem az éppen aktuális jelennek a múlttal kapcsolatos vágyképeivel voltak (vannak) elfoglalva, amikor mérlegre teszik (tették) az elkanyarodás-elmélet empirikus teherbíró képességét, ami már jó ideje, kimondatlanul is roppant könnyűnek találtatott.

5. Gyáni, aki Krausz szerint (2012, 190) – emlékezhetünk – korántsem tartozik a rendszer tucatideológusai közé, menthetetlenül az általa forrón szeretett jelennek, a liberális kapitalizmusnak a foglya. Ennek adja ékes tanújelét akkor is, amikor történetesen az 1956-os felkelés társadalomtörténeti összefüggésein, ötvenhat társadalmi bázisán gondolkodik, hiszen „a történelmi alternatívák számbavételekor csak a saját ideológiai premisszáiba illő tendenciákat veszi számba, a többieket kívül rekeszti a »realitásokon«”. (Krausz 2012, 221)⁸ Történetesen „azt a hipotézisét kívánta [Gyáni] megalapozni [ezúttal...], hogy a munkástanácsok szerepe jelentéktelen, lényegében felülről szervezett intézmények voltak, sőt, nem is igazán tartoztak a munkásmozgalom tradicionális irányzatai közé.” Mindezen „meglepő elméleti és szakmai tévedések” oda vezetnek, hogy Gyáni „1956-tal kapcsolatban a viszonylag »egységes forradalmi tábor«” koncepcióját tételezi. S mindezt pedig azért teszi, hogy „választott ideológiai célkitűzéseinek” megfelelően megteremtse „a mai rendszer »előfutárát« [...] a polgári demokrácia »korszerű« elvárásai alapján”. (Krausz 2012, 221)

Vitális kérdés, ténylegesen azt állítom-e, hogy ötvenhat „viszonylag egységes forradalmi tábor” volt akkoriban az egyedül cselekvőképes társadalmi erő? Nézzük tehát a szövegemet, amiből idézem a konklúziót. „Arra az eredményre jutottam tehát, hogy a magyar forradalom társadalomtörténeti specifikuma társadalmi támogatottságának a pluralitásában és fragmentált voltában rejlik. Egyetlen olyan átfogó társadalmi csoport sem akadt ugyanis, melynek ne ragadta volna magával egyik vagy másik szegmensét a forradalom ellenállhatatlan heve, s amely több-kevesebb szerepet ne vállalt volna az események kiobbantásában vagy továbbvitelében. Ez a társadalmi sokszínűség és heterogenitás az, ami láthatóan megkülönbözteti 1956-ot az addig ismert forradalmaktól, vagy csak a velük kapcsolatban előadni szokott történeti narratíváktól.” (Gyáni 2007b, 102–103)

Felfoghatatlan, hogy miért nem értette meg Krausz – az idézett konklúziót is ismerve (remélhetően végigolvasta a rövid írást) – a tanulmányban előadottakat. Fejtegetéseiből ugyanakkor nyilvánvalóan kitűnik, hogy éppen ő hajlik leginkább a nekem tulajdonított premissza elfogadására,

felmelengetve és tovább forszírozva a nagy múltú ötvenhatos munkástanácsi mitológiát.

Mi a baj ezzel a felfogással? Főként az, hogy a munkástanácsok (1) lényegében olyan szervezeti formák voltak 1956-ban, amelyek nem köthetők kizárólagos módon egy adott és konkrét társadalmi csoporthoz, mindenekeelőtt a nagyipari munkássághoz; jóllehet bizonyos hányaduk valóban az üzemekben szerveződött meg, viszont akkor sem egyedül csak a fizikai dolgozókat tömörítették, hanem minden ott dolgozót egyaránt, a menedzsment egyes szegmenseit (a technikusokat, a mérnököket, az irodistákat) is magukba foglalták tehát. Márpedig Krausz láthatóan azt az elképzelést vallja (2012, 224–225), miszerint a munkástanács egyenlő az ipari munkásokkal, esetleg az ipari dolgozókkal. Továbbá, (2) amint azt Standeisky Éva megkerülhetetlen monográfiájából – amit Krausz nyilvánvalóan nem ismer (különben hivatkozna rá) – ma már jól tudjuk, a munkástanács (meg a nemzeti, a forradalmi stb. tanács) mind olyan alkalmi terminus volt, amely a lakó- és munkahelyeken ezerszámra létrehozott, *grass-root* jellegű hatalmi szervezetek szokványos elnevezéséül szolgált ötvenhat során. S mint ilyen, hol tisztviselőket, hol értelmiségieket, hol pedig ipari és nem ipari fizikai dolgozókat tömörített külön-külön vagy akár együttesen is. (Standeisky 2010, 68–132, 205–228) Persze még ha ismerné is Krausz mindeme történetírói eredményeket, akkor sem hinne nekik, hiszen azok szerzője, mint ahogyan egy helyen megjegyzi, „a ma már liberálissá »szelídült« történész” (Krausz 2012, 224, 60. sz. jegyzet), aki Gyánihoz hasonlóan, feltételezhetően, „csak a saját ideológiai premisszáiba illő tendenciákat veszi számba”, megteremtve ezáltal a mai rendszer előfutárát.

Valójában azonban éppen a munkástanácsi ötvenhat-imázs kizárólagossága mellett kardoskodó Krausz tesz meg mindent a „viszonylag egységes forradalmi tábor” fogalmának elfogadtatásáért, amivel engem vádol. Mi egyéb ez, mint a szinekdochikus történeti ábrázolás példaszzerű esete. Krausz lelke rajta.

6. S ha már 1956-ábrázolatom szintén a mai rendszer legitimációs ideológiai szükségleteit hivatott kielégíteni, miért lenne akkor másképp az 1968-cal kapcsolatban kifejtett argumentumokkal. „Gyáni Gábor 1968 »világforradalmával« kapcsolatos narratívája lényegében folytatja az 1956-os tematika [sic!] során már megfigyelt történészi és teoretikusi teljesítményt. Az az őszinte törekvés hatja át elméleti vizsgálódásait e tárgyban is, hogy beillesse, integrálja az eseményeket a polgári társadalom, egy romantikusan felfogott piacgazdaság [?] fejlődésének apológiájába, és kizárja a polgári »realitásokkal« [ugyan miért újra az idézőjel] szembeni fejlődési utakat, útkereséseket.” (Krausz 2012, 226) Előrebocsátom: cikkemben sehol sem neveztem 1968-at világforradalomnak, 1968 illetően meghatározása magától Krausztól ered; én konzekvensen 1968 (keleti és nyugati) eseményeiről, eseménysoráról szóltam csupán, ami némileg mást jelent, mint a világforradalom terminusa.

Miért különösen fontos ez az utóbbi mozzanat? Főként azért, mert Krausz viszont világforradalomként tudatosítja magában 1968 legalábbis nyugati eseményeit (a keleti eseményeket – a prágai tavasz leverését – bajosan lehetne ugyanis ekként címkézni). Így nyeri el valódi értelmét a nekem felrőtt vétek, hogy ti. a kapitalista rendszer apológiáját űzöm – ezúttal is. Ha ugyanis 1968 cselekvői, mármint a párizsi, berlini, amerikai stb. egyetemisták hús-vér forradalmárok voltak (amit én persze soha sem állítottam), akkor az illetők későbbi megszelídülése – Krausz szerint – a kapitalizmus integrációs képességének szolgál dicséretül. Más kérdés, hogy mindennek mint pusztá ténynek a regisztrálása ténylegesen kimeríti vajon az apológia fogalmát, vagy olyan valaminek a tudomásulvétele csupán, amely akár még lázadásra is készíthet egyeseket a fennálló valóság ellen. Ezt az apró (persze mérhetetlenül nagy) különbséget Krausz nem érzékeli, nem téve különbséget a csak implicit értéktételezésen nyugvó elemi egzisztenciális kijelentések és a kijelentéseknek magát az explicit ítéletet is megfogalmazó fajtája között. Az utóbbi kategóriába sorolható mondatokra azonban egyetlen példa sem akad hivatkozott írásomban, így Krausz is csak a következő megállapításomat idézheti vádjá igazolására. „A valamikori lázadók, miközben fokozatosan maguk váltak szellemi establishmentté, úgy éltették tovább hatvannyolc eredeti gondolati anyagát, hogy kanonikus közbeszéd lett később belőle.” (Gyáni 2008b, 33) Kétségtelen, nem esik szó ezúttal az 1968-as rendszerellenes marxista és anarchista diskurzusról, mivel ennek az utóbbinak a képviselői nem, vagy periférikusan tartoztak csupán az 1968 utáni szellemi (politikai) establishmenthez; következésképpen kanonikus közbeszéd sem lett az ő külön 1968-asságukból.

Úgy tűnik, az egyébként könnyen érthető szöveg újfent megemészthetetlennek bizonyult vitapartnerem számára. Őszintén sajnálom a dolgot.

7. A kapitalizmus mint társadalmi rend (Krausz szóhasználatában: társadalmi formáció) újabb apológiájával szolgálók szerinte a társadalmi igazságosság fogalmáról medítálva, amikor a kapitalizmust, állítólag, természetes rendként határozom meg. Az ez alkalommal kifejtett „rendszerapológia” nyilvánvaló bizonyítéka szerinte az a kijelentésem, miszerint „a természetes rend [...] csak a polgári társadalom történetében éri el »normalitását«, mert az érvelés szerint a szocializmus XX. századi világában az egyenlőség a szabadság fogalmával szemben határozódott meg.” (Krausz 2012, 236) Túl azon, hogy *nem* szerepel a cikkemben ilyen mondat vagy akárcsak ezt sugalló fejtegetés, ráadásul gondolatmenetnek ez a fajta rekonstrukciója még csak távolról sem emlékeztet az írásban előadottakra. Mert miről esik ott szó valójában?

Elsőként Barrington Moore-nak az igazságos és igazságtalan rend *történeti* fogalmáról szóló definícióját ismertetem, amely tehát *nem* a kapitalista, és *nem* a szocialista, hanem a *bármikori* társadalmi rend (a tartósan működőképes együttműködés, a társadalmi béke stb.) formális jegyeit részletezi. A társadalmilag igazságos rendet egyetemes

történeti mivoltában tekintve jutok el végül oda, hogy a vázolt feltételek mellett kialakuló és viszonylag tartósan rögzülő (noha nem örök) rend teheti mindenki, vagyis a gazdag és a szegény, a hatalommal bíró és a hatalomnak alávetett számára egyaránt elfogadottá az egyébként mélyen igazságtalan életviszonyokat; ez maga az *akkor* igazságosnak számító rend, „amely garantálja a jogok és a kötelességek *természetesen* egyenlőtlen, történetileg ugyanakkor legitim megoszlását a társadalom különféle csoportjai között”. (Gyáni 1992a, 264)

Rejtély, hogy miként lesz ebből Krausznál az a nekem tulajdonított álláspont, mely szerint „a *természetes* rend [...] csak a polgári társadalom történetében éri el »normalitását«”. Hozzáteszem: a normalitás szó semmilyen nyelvi kontextusban sem szerepel a szövegemben. Fölfoghatatlan továbbá, hogy miért tulajdonítja nekem Krausz azt az álláspontot, amely fölébe kívánna helyezni a jogi, a formális egyenlőség elvét a szociális egyenlőség eszményének és gyakorlati követelményének. Írásom egész gondolatmenete valójában éppen arra irányul, hogy kettőjük folytonos szembenállásának a dinamikájából vezessem le a kapitalizmus belső átalakulásának a konkrét történeti folyamatát, amely a jóléti állam fejleményét készítette elő. Igaz, nem felejtkeztem el eközben az újonnan keletkező ellentmondások, a politikai (formális) és a szociális igazságosságok összeegyeztetéséhez, egymással való újmódi párosításához vezető folyamatok által keltette feszültségekről sem, amelyek igazságtalanságot sejtető társadalmi tapasztalatokat szültek. Idézem: „Midőn a szociális jogok kiterjesztése, az emberi jogok tartalmi és szociológiai univerzalizálása vált a szocialista mozgalom által is pártolt kifejezett céllá, akkor az egyéni szabadságjogok ebből eredő korlátozása kezdte magába sűríteni az igazságtalanság miatt érzett sérelmeket.” A jóléti állam mint történetileg új hatalmi szervezet működése révén keletkező igazságtalanság-tapasztalatokról beszélek tehát, és nem arról, hogy „a szocializmus XX. századi világában az egyenlőség a szabadság fogalmával szemben határozódott meg”. (Krausz 2012, 236) Így folytatódik ugyanis a szövegem: „Tény [...], hogy amikor az állam újraelosztó funkcióra tesz szert, az egyéni szabadság klasszikus liberalizmusban tételezett érintetlensége megszűnik. Igaz, ennek fejében a tűrhetetlennek tartott szociális igazságtalanságok jelentősen mérsékelhetők, de legalábbis elviselhető mértékűre csökkenthetők. De ez már nem magától értetődő, mert az egyéni szabadság bármilyen sérelme, mint alapvető igazságtalanság tudatosul.” (Gyáni 1992a, 267) (Mármint az ebben a világban élők fejében, és nem a Krauszhoz hasonló kritikus marxista tollforgatókéban.) A gondolatmenetem köszönő viszonyban sincs tehát azzal, amit Krausz olvas ki belőle, nevezetesen hogy „a *természetes* rend [...] csak a polgári társadalom történetében [sic!] nyeri el »normalitását«, mert [...] a szocializmus XX. századi világában az egyenlőség a szabadság fogalmával szemben határozódott meg”. (Krausz 2012, 236)⁹

Nehéz ennél is jobban félreérteni ezt a nem túl körmönfont fejtegetést, ami akkor lehetséges csupán, ha olyan látószög kezeskedik olvasói befogadásáról, amely nem a másik megértését (a hermeneutikai értelemben vett dialógushelyzetbe való belehelyezkedést), hanem a szüntelen és kíméletlen bírálatát irányozza elő egyedüli opcióként.

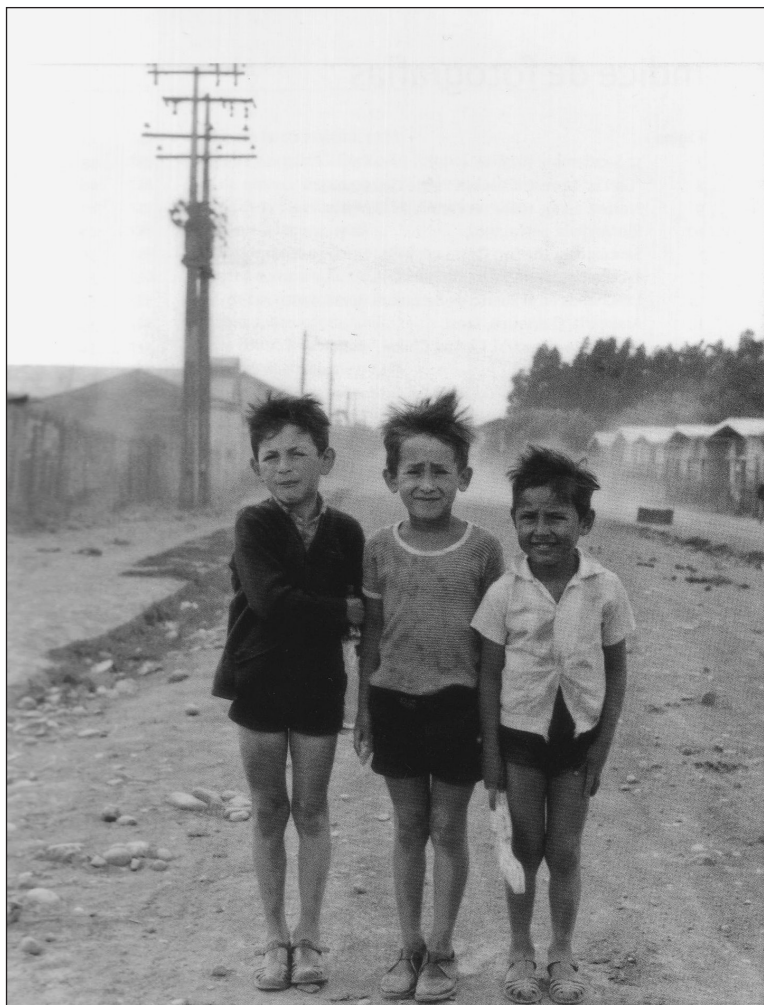
A magát úton-útfélen lelkes marxistaként beállító Krausz azt tekinti saját világ- és történet szemlélete fő attribútumának, hogy telítve van „rendszerkritikai” potenciállal. Eddigi életpasztaim szerint ez a kritikai véna jobbra a másik, az idegen (pl. az ún. polgári rendszer) könyörtelen bírálatoként nyilvánult meg; a gyakorlatban oly hosszú időn át éppen a marxizmus (marxizmus–leninizmus) által legitimált politikai rendszer kritikájaként azonban nem, vagy alig tett le valamit az asztalra. Megjegyzem: Krausz maga sem különösebben hasznosította 1989 előtt az *akkor* uralkodó rendszer feletti kritika ezen állítólagos marxista szemléleti potenciálját.

Legalább ilyen fontos, és ez mostani hozzászólásom fő vagy szinte egyedüli mondandója, hogy helyénvaló szövegértés- és értelmezés hiányában nem is gyakorolhat valaki érdemi kritikát bármivel szemben, lett légyen az illető marxista vagy bármilyen más világnézetnek és történet szemléletnek a híve. Szóval előbb a megértés, csupán utána jöhet majd a vita.

Jegyzetek

- ¹ Ennek igazán örülhetek, bár nem tudtam eddig, hogy bármely rendszernek az ideológusa lennék; történelemkutatóként identifikáltam ugyanis magam, de lehet, hogy revíziót kell ezután tartanom önazonosságom ügyében.
- ² Nem szól róla jegyzet, így nem tudom, hogy hol írtam le időközben elfelejtett gondolataimat.
- ³ Vajon mikor, és egyáltalán: mi köze mindennek Ránkihoz, aki nem igazán vé-tette észre magát ellenzéki gondolatok megfogalmazásával. Hogyan is lehet egy szaktudós ellenzéki, hacsak nem ideológus is egyúttal (vagy főként az); márpedig Ránki talán szintén nem volt (tucat)ideológus.
- ⁴ Egyik korai könyvüknek, írja az idős Berend, „az elméleti vonatkozásai a vulgármarxista leegyszerűsítéseket tükrözik” (idézi Gyáni 2009: 542).
- ⁵ Az eredeti forráshely: (Gyáni 2008a).
- ⁶ Íme egy rövid lista a vonatkozó szövegekről: (Gyáni 1992b; 1999; 2001; 2003, 60–123; 2007a, 89–110, 124–135; 2010a, 85–133, 237–265; 2012).
- ⁷ Erről a tényről a Pach munkájánál kétségkívül időtállóbbnak bizonyult, rejtetten polemikus mű szerzőjének a szerzőhöz intézett levelében esik szó minden kertelés nélkül; a levél tartalmát röviden ismertetem: (Gyáni 2002d, 248).
- ⁸ Megfejtethetlen számomra, hogy miért került itt a realitás szó idézőjelek közé.
- ⁹ A szocialista rendszer, ha Krausz az 1917 utáni kommunista rendszerekre gondol, valójában szóba sem kerül az írásban!

- Gyáni Gábor 1992a: A társadalmi igazság történelmi fogalma. *Világosság*, 1992/4.
- Gyáni Gábor 1992b: A hagyomány mint politikai kultusz. *2000*, 1992/7. 3–7.
- Gyáni Gábor 1999: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. *2000*, 1999/3. 12–17.
- Gyáni Gábor 2001: Kanonizálható-e ma a hagyomány. *Heti Válasz*, 2001. december 1. 78–80.
- Gyáni Gábor 2002a: *Történésszdiskurzusok*. Budapest, L'Harmattan Kiadó
- Gyáni Gábor 2002b (1988): Történésszviták hazánk Európán belüli hovatarozásáról. In: Gyáni 2002a
- Gyáni Gábor 2002c (1999): Hol tart ma a történészek régió-vitája? In: Gyáni 2002a
- Gyáni Gábor 2002d (1991): Érvék az elkanyarodás-elmélet ellen. In: Gyáni 2002a
- Gyáni Gábor 2003: *Posztmodern kánon*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó
- Gyáni Gábor 2007a: *Relatív történelem*. Budapest, Typotex
- Gyáni Gábor 2007b: A forradalom társadalomtörténeti paradoxonjai. In: Gyáni Gábor – Rainer M. János (szerk.): *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok*. Budapest, 1956-os Intézet
- Gyáni Gábor 2008a: Szűcs Jenő, a magányos történetíró. *Forrás*, 2008/6.
- Gyáni Gábor 2008b: Keleti és nyugati hatványolc: különbözőség és egység. *Mozgó Világ*, 2008/8.
- Gyáni Gábor 2009: Történetíró a diktatúra korában. Ránki György élete és munkássága. In: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.) 2009: *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Budapest, Századvég
- Gyáni Gábor 2010a: *Az elveszithető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest, Nyitott Könyvműhely
- Gyáni Gábor 2010b: A történetírás újragondolása. In: Gyáni 2010a
- Gyáni Gábor 2012: Trianon versus holokauszt. *Élet és Irodalom*, 2012. augusztus 10.
- Krausz Tamás 2005: Történelem, politika és a „két tábor”. *Élet és Irodalom*, 2005. november 25.
- Krausz Tamás 2012: A magyar történetírás és a marxizmus. Megjegyzések a „kelet-európaiság” problémájához. *Eszmélet* 94 (2012. nyár), Melléklet
- Standeisky Éva 2010: *Népuralom ötvenhatban*. Pozsony – Budapest, Kalligram – 1956-os Intézet
- Szűcs Jenő 1983: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest, Magvető Kiadó

Fiúk, Temuco, 1972

A meg nem értett Gyáni Gábor

Hazudnék, ha azt mondanám, hogy örültem Gyáni Gábor „Pontatlan olvasatok, avagy hogyan konstruáljuk meg a vitapartneret” című reflexiójának, noha eredetileg úgy gondoltam, hogy a jó magyar szokásnak megfelelően Gyáni Gábor negligálni fogja „A magyar történetírás és a marxizmus” című tanulmányomat. Ez az írásom ugyanis bírálat alá vette azokat a szellemi állapotokat, amelyek között – némileg leegyszerűsítve – hovatovább csak az új rendszert fenntartó, szinte kizárólag apologetikus („modern polgári-nyugatos” vagy konzervatív nacionalista-neohorthysta) elgondolásoknak, szellemi orientációknak van helye. Gyáni Gábor tulajdonképpen jó taktikát választott: formailag reagál terjedelmes szövegem néhány – gondolatait bíráló – aspektusára, míg tartalmilag minden fontos vitakérdést megkerül vagy eleve elutasít, ám azért állást is foglal az őt érdeklő témákban. Gyáninak, persze, valójában egy pillanatra sem ment el a kedve a vitától, csak a vita „cool” formáját folytatja. Egyrészt, azonnal denunciózza és hitelteleníti a vitapartneret, mondván, hogy az nem érti, félreérti, félreolvassa valójában tényleg nem túl bonyolult szövegeit, másrészt, ezzel mindjárt felmentést is ad magának, hogy megismételt téziseit különösebb érvelés nélkül adja elő. Erre szokták mondani: ügyes. Közben azért finoman megforgatja a hatalom pallosát is: úgy érvel, mintha egy egész csapat nevében beszélne, bár nem derül ki, hogy megbízásból cselekszik-e, vagy csak csapatára (netán híveire?) gondol, esetleg egyszerűen a hivatalos, általa is képviselt főáramra.

Ha valaki ki akar térni a vita elől, s el akarja kerülni a fáradságos polémiát, érdemes Gyáni receptjét követni: mindenekelőtt primadonna módjára sértődj meg, denunciózd a vitapartneret, tulajdoníts neki hátsó szándékokat, és bizonyítsd be, hogy nem épelméjű, de legalábbis, hogy nem képes megérteni a vitatott mondatokat, gondolatokat. Ám a jó taktikát is túl lehet hajtani, ha az ember saját magán kívül mindenki más „hülyére” vesz, aki tanulmányát nem pusztá hamisításként olvasta. Miközben Gyáni maga írja le, hogy már a korábbi években is tettem egy-egy vonatkozásban kritikai megjegyzéseket nézeteivel kapcsolatban, most mégis arra a következtetésre jut, hogy valaki vagy valakik irányítják tollamat... Abszurdabb feltételezés legfeljebb az összeesküvés-elméletben gondolkodók körében dívik. Nagy kár, hogy az általam megbecsült szerző nem vállalkozott korrekt eszmecserére. Hogy ehhez az intellektuális arzenál kevés, vagy inkább csak a „ne legitimáljunk a »hivatalostól« idegen szempontrend-

szert” hagyománya vezeti, netán a személyes hiúság vagy ezek mind együtt, nehéz eldönteni. Pedig Gyáni nagy kritikus hírében áll a szakmán belül. Ám gyakran tapasztaljuk, hogy a legnagyobb kritikusok viselik a legnehezebben a kritikát. Még azt is felrója nekem, hogy nem akarom meggyőzni őt és az olvasókat... Igaz, más helyen kíméletlen vitázónak tekint. Persze, hogy nem meggyőzni akarom az olvasókat, hanem csupán elgondolkodtatni igyekszem őket a magyar történeti látásmód mai állása felől általában, néhány fontos történeti és szemléleti kérdéssel kapcsolatban. Gyáni Gábor nagystílűségét demonstrálja, hogy mindjárt identitásom megroppanására következtet, miközben egész tanulmányom – Gyáni ezt pontosan tudja – éppen az ellenkezőjét bizonyítja. De ha egy írás célja a személyeskedés, a képviselt álláspont pusztá lejárátása, az ilyen inkorrekt megjegyzéseknek már nincs is komoly jelentőségük. Mégis, az olvasók kedvéért, „pedagógiai okokból” illik válaszolni, mert még valaki azt hihetné, Gyáni „vitacikkében” vannak bizonyított elemek.

Gyáni Gábor a reális vitakérdések és kritikai szempontok helyett jobbra csak személyes minősítéssel foglalkozik, de azért eközben is az új „demokrácia” és „piacgazdaság” (hogy az ő fogalmait használjam) történész-ideológusaként, intellektuális menedzsereként tűnik fel. Ez nem feltétlenül kritikai megjegyzés, csupán egy funkció ellátására utal. Miután Gyáni nagy hangon kioktatott, hogy írásait félreolvasom, félreértem, elfeledkezik arról, hogy legalább *pro forma* megismerkedjen a „másik paradigmával”, amelynek sokféle és számos terméke jelent meg éppen az *Eszmélet* folyóiratban. Ő többször is megdorgál engem, mint jó tanító bácsi, hogy keveset olvastam tőle. Ezt a beállítódást akár tréfának is vehetném. Ám Gyáni tényleg nem fogja fel, hogy itt nem róla van csupán szó, hanem azokról is, akik nem hódolnak be kritikátlanul a mainstream történetírói paradigmának, és vele ellentétben esetleg nyitottak másféle elképzelésekre is. Ám, mint az elfogulatlan olvasó látni fogja, Gyáni – úgy mond, pontosítási kísérletei során – minduntalan ugyanazokra a végkövetkeztetésekre jut, amelyeket tanulmányomban bíráltam, s amelyeket úgy fogtam fel, mint egy adott korszak uralkodó elméleti-ideológiai alapvetésének egyik irányzatát a történettudományon belül.

Gyáni Gábor hét pontban foglalta össze „téves olvasataimat”, amelyeken – legyen bármily unalmas is – végig kell mennünk legalább fő vonalakban, hogy lássuk, semmilyen „pontosítás” nem módosította az általam rekonstruált és bírált nézeteket.

A marxista történész-hagyomány tagadása

Gyáni Gábor 1. pontja közös tanárunk, Ránki György akadémikus marxista mivoltának megítélésére vonatkozik. Én azt állítom, többek között, eredeti tanulmányomban – nem az alábbi kategorikussággal –, hogy Gyáni Gábor a magyar történetírás marxista hagyományát, korszakát

szándékosan „legyengíti”, néhány fő alkotóját ebből az irányzatból kiemeli és „demarxizálja”, tulajdonképpen igyekszik a marxista történetírás pusztalétezését is kétségbe vonni, eljelentékteleníteni, és zavaros módon a marxizmust összekeverni a rendszer legitimációs ideológiájával, a marxizmus–leninizmussal. Azt írtam, hogy miközben Ránki megszabadult az *ideológiai* kötöttségtől, valójában sohasem adta fel a marxista elemzési módszert és kritikai szemléletet. Ez valamely, de azért kitalálható okból kritikusat kihozza a sodrából. Gyáni önmaga idézgetésébe feledkezve arra jutott: én „értettem félre” az ő álláspontját. De mi is itt a félreértés? Gyáni nagy szellemi csinn-bumm cirkusza végén az én következtetésemet még tovább radikalizálja, vagyis nemhogy nem cáfolja álláspontomat, épp ellenkezőleg, alátámasztja azt: Gyáni odáig megy, hogy Ránkival szemben is tagadja annak marxista szellemi elkötelezettségét. Hogy szerintem mi végre teszi ezt Gyáni, azt tanulmányomban elég bőségesen elmeséltem. Arról meg nincs mit mondani, hogy ha egy szerző megszabadul egy rendszer politikai kötöttségeitől és „ideológiai abroncsaitól”, akkor az „ideológiai kötöttségek” kifejezés semmiféle torzítást nem tartalmaz, amin a látszat szerint engem Gyáni rajtakapott. Ezt írtam: [Gyáni] „Nem hangsúlyozza, hogy miközben Ránki megszabadult az *ideológiai* kötöttségtől, valójában sohasem adta fel a marxista elemzési módszert és kritikai szemléletet.” Gyáni ezt opponálja mint „félreolvasást”, mondván, ő Ránkit sohasem tartotta marxistának. Lelke rajta. De ezt is csak most mondja ki. Én finoman fogalmaztam meg azt, hogy Gyáni Ránki esetében elhallgatja marxista voltát, nem is gondolván, hogy Gyáni képes abszolút evidenciákat nyilvánosan is tagadni, magával Ránki Györggyel szemben is. Gyáni minden érvelés, minden bizonyíték nélkül jelenti ki, hogy Ránki egyáltalán nem volt marxista.¹ Ez módszertani és szakmai zsákutca, s merem állítani, tudományerkölcszi szempontból sem korrekt eljárás. Hogyan is nézne ki, ha egy olyan történész, mint Gyáni Gábor egy marxista elődöt „istenít”? Pedig ez történik... Mint tudjuk, egy nagy örökség sok mindenre alkalmas. Ennyit Gyáni 1. pontjáról.

Sajnos, Gyáni 2. pontja is hasonlóan gyenge lábakon áll, legfeljebb meglepő kistílúsége mutatkozik meg még durvább vonásokban. Gyáni egész koncepciójából fakad, hogy nem tud mit kezdeni Szűcs Jenő szintén *evidens* marxista elkötelezettségével.² Hiszen még hevenyészett válaszában is azt állítja: ha Szűcs közeledett Bibóhoz, akkor fel kellett adnia marxista nézeteit vagy elemzési módszerét...(?) Így néz ki nálunk egy korrekt szillogizmus... Ez természetesen egyáltalán nem érv, ez szómágia; sem elméleti, sem szakmai bizonyítékok, sem semmi egyéb nem támasztja alá. Mit mondjak, nem szép. Hiába vettem a fáradságot, hogy bemutassam Szűcs marxista hivatkozásait és koncepciójának marxista gyökereit, Gyáni ez esetben is csak kinyilatkoztat, *poeta dixit*. Még szerencse, hogy nem került elő Juhász Gyula, Lackó Miklós, Berend T. Iván, hogy a nagy marxista generáció más korifeusait most ne emlegessem.

Gyáni 3. pontja sem tartalmasabb, itt is egyetlen cél vezet: elkerülni a valóságos vitát, eltakarni valóságos ideológiai nézeteit. Gyáni mint történész és mint teoretikus nem érti a liberalizmus és a nacionalizmus gazdasági, társadalmi és politikai összekapcsoltságát, nem érti, hogy a két történelmi jelenség, mint ugyanannak az éremnek két oldala jelenik meg a történelemben és a jelenben is. Nem is kívánja bizonyítani, hogy érti, csupán szokásos módján megjegyzi, hogy ő mindazt, amiről én beszélek, másutt már jól megírta. Kitér minden reális vita elől, ismét csak azzal a kamuflázssal, hogy nem jól értem, amit ő ír. *Poeta dixit*.

„Egész pontosan így szól gondolatmenetem:” – idézi önmagát szerzőnk: – „A nemzeti történelmi paradigma bomlásának okai különösen sokrétűek. A második világháború már említett történelmi tapasztalatában rejlik a jelenség egyik forrása, s ettől némileg függetlenül a jobb- és baloldali totalitarizmusok destruktív szellemi hatása járult hozzá döntő mértékben. Az agresszív hatalmi politikák 20. századi féktelen tombolása, a baloldali diktatúrák deklarált nemzetellenessége, s nemkülönben imperialista internacionalizmusának megannyi elrettentő megnyilvánulása folytán egy időre diszkreditálódott a (szélsőséges) nacionalizmus [...]” (Gyáni 2010, 20)

Ez az egész állítás úgy téves, ahogy van, tartalmában, nyelvileg és fogalomhasználatában egyaránt, de ez utóbbi kettőtől most tekintsünk el. Az államszocializmus egész korszakát a nemzeti paradigma bomlásának tekinteni („baloldali totalitarizmus”?) szerfölött bizonyítatlan állítás. Gyáni készpénznek veszi a marxista–leninista jelszavakat, nem a valóságos történelmi folyamatból indul ki. Éppen az ellenkezője igaz annak, amit állít, különben nem is lenne érthető, hogy e rendszerek bukása után hogyan tud egy pillanat alatt szárba szökni a legvadabb etnonacionalista reneszánsz. Nem látni, hogy a Szovjetunió a nemzetek inkubátorának bizonyult, több mint baki. Súlyos tévedés. Éppen a Szovjetunió felbomlása adta meg a lökést a régióban az etnonacionalizmus megerősödéséhez. A Szovjetunió felbomlásának egyik alapvető mozzanata viszont a neoliberais világgazdasági trendnek való alárendelődés volt.³ A nacionalizmus felvirágzásának egyik kiinduló oka és megnyilvánulása, amely magának – Gyáni avitt fogalomhasználatával – a „totalitárius rendszerek” felbomlásának is fontos eleme: a tőkés világrendszer neoliberális uralmi szisztémájának, illetve gazdasági rendjének mély válsága. Az etnonacionalizmus felvirágzása – az államszocializmus összeomlása, az egész nemzetközi baloldal legyengülése mellett – e világválságra, „a tőke strukturális válságára” (Mészáros István) adott világméretű torz válasz. Gyáni megadott cikkeiben, a *Heti Választól az Élet és Irodalomig* hiába keresné az olvasó e problémakör akár világosabb megfogalmazását is; mert ha az ember nem magának a világrendszernek a működéséből indul ki, feladja a valóságos okok keresését, hiszen nem magyar vagy kelet-európai specifikumról van

szó, hanem „világjelenségről”. Ugyanis Gyáni nem érti, hogy a (neo)liberalizmus kudarca e válságban fejeződik ki a legeklatánsabban. Nem érti, hogy a kapitalizmus liberális menedzselésének összeomlása a mi régióinkban (is) a rendszer nacionalista menedzselését hívta életre, kiszorítva a baloldal antikapitalista (és tulajdonképpen minden más) formaváltozatait. A liberalizmus és a nacionalizmus ebben az elméleti valamint egyszerre történeti-gazdasági és szellemi térben két veszekedő testvér, sőt szíami iker. Ezt a gondolatot hiányoltam Gyáni okfejtéséből, amin azonban sem most, sem máskor nem gondolkodott el. Inkább sértett hangon idézgeti saját magát, érvelés helyett megint páváskodik, miközben mellékesen elismeri, hogy ez a problematika a nemzeti paradigma újra-megerősödésének alapvető tárgyköre. Hál’ istennek! Mégiscsak könnyebb a vitából kibújni, mint önállóan megfontolni egy-egy gondolati felvetés jogosságát.

A régióvita

Gyáni 4. pontjában is ragaszkodik ahhoz, hogy e tekintetben is munkáságának egészét tekintsem át, negligálva azt, hogy feladatom pusztán az elméleti publicisztikájában felbukkanó vitatható elméleti konstrukciók bemutatása volt. A kioktatás helyett itt elsüthette volna bölcsességeit, hiszen tanulmányom nagyobb része éppen e kérdés körül forog. De nem tette. Még ha fel is mondanám a leckét, amelyet tőlem Gyáni követel, akkor sem látná okát komoly vitának, hiszen számára felvetett kérdéseim, illetve a mai, neomarxista gondolkör teljesen idegen, tudomást sem akar róla venni, zárt rendszerben gondolkodik (noha nagy vesződéssel rekonstruálja a posztmodern és más divatos irányzatok fogalmi szerkezetét). Valahogy úgy tesz, mint az ismert viccben a paraszt bácsi, aki először jár az állatkertben, és a zsiráfra rettentően rácsodálkozik, aztán megjegyzi: „Mán pedig ilyen állat nincsen.” De hagyjuk is most a marxizmust, amikor az alapvető probléma az marad, mutatva a vitapartner horizontját, hogy vajon érti-e Gyáni saját magát. Hisz’ még azt a megjegyzésemet sem értette meg – jelen cikkét jellemző személyeszubjektív gondolkodásmódja következtében –, hogy a „közép-európai” gondolat mennyiben tartozott a rendszerváltás ideologikumához. Pedig hosszan és részletesen érveltem, a szakmai viták során sem kifogásolta senki, sőt éppen ellenkezőleg. Ám neki itt csak az volt a fontos, hogy én szerencsétlen, kvázi feltételeztem, hogy ő előre látta a rendszerváltást. Itt egyetértek Gyánival, természetesen nem látta előre... Ám 1988 körül már nem kellett nagy bölcsesség ahhoz, hogy az ember feltételezze legalább magában, miszerint nagyobb átalakulások várhatók. De hisz nem is ez a vitapont, túl azon, hogy nem is állítok ilyesmit. Gyáni gondolati kuszaságomra következett a sajátjából. Bármily képtelenségnek is tűnik, szerzőnk nem veszi észre, hogy a közép-európaiság problémája az ő gondolkodásában a „közép-európai” magyar kapitalizmus kelet-

kezésének összefüggésében merül föl, amit Pach Zsigmond Pállal való vitájában is demonstrált. De hát nem mondom fel még egyszer a tanulmányomat, hiszen az olvasó meggyőződhet arról, hogy az én belső gondolati ellentmondásaimról vagy Gyániéről van-e szó. Gyáni egyébként túlságosan is könnyű kézzel intézi el Pachot, anélkül, hogy e téren bármilyen komoly szaktudományos kutatása lenne, de ez legyen az ő személyes ügye. Ám az már nem személyes ügy, hogy ideológiai konstrukciója egy adott periódusban milyen gondolati tendenciákat támogat. Nem világos számára, hogy egy történész akarától függetlenül készíthet elő vagy erősíthet fel gondolati irányzatokat, fejleményeket. Nem érti, hogy a Közép-Európa-fogalom körüli vita hozzátartozott a rendszerváltás ideologikumához, függetlenül attól, hogy Gyáni Gábornak akkoriban milyen elképzelései voltak a történelmi perspektívákról. Hát ki olvas félre itt kit? Keressünk a kákán is csomót, csak hogy ne kelljen a fontos kérdésekről polemizálni. A hatalmi-személyes aspektus megint fontosabb minden elméleti vitánál.

1956 – 1968

Gyáni 5. pontjában bizonyul a legelesettebbnek, amikor 1956 kapcsán kifejtett kritikámhoz érdemben egyetlen szót nem tud hozzáfűzni. Itt már nem bíbelődik különféle idézetekkel sem, hogy szövegértésem korlátait és gyengeelméjűségemet bizonygassa. Csupán 1956 „társadalomtörténetével” foglalkozó – általam alaposan megbírált – cikkének zárógondolatát idézi, mintha a részemről kifogásolt gondolati konstrukciót és kritikámat ezzel *ad acta* tenné. Gyáni saját megfogalmazásától elragadtatva nem veszi észre (nem akarja észrevenni!), hogy egész '56-os koncepciója szemben áll a tények sorával, nem érti, hogy a felkelés két hetének eseményei alapján társadalomtörténeti végkonklúzióinak levonása módszertani zsákutcába kergeti. Még a munkástanácsok keletkezésének eseménytörténetét is összezavarja. A tulajdonos parasztság forradalmi potenciáljáról szőtt álmódosításai pedig nélkülözik a történeti megalapozottság minimumát is, vagy esetleg olyan forradalomkoncepcióval rendelkeznek, amely ismeretlen a komoly elméleti irodalomban. Gyáni ezt a végső gondolatot fogalmazza meg e témakörben: „Valójában azonban éppen a munkástanácsok ötvenhat-imázs kizárólagossága mellett kardoskodó Krausz tesz meg mindent a »viszonylag egységes forradalmi tábor« fogalmának elfogadtatásáért, amivel engem vádol. Mi egyéb ez, mint a szinekdochikus történeti ábrázolás példaszzerű esete. Krausz lelke rajta.” Ez a klasszikus csúsztatás, amin Derrida fogalomhasználatára sem segít. Legalább hatféle irányzatot különböztetek meg olyan cikkemben is, amelyet Gyáni Gábor egy ízben figyelemre méltatott (gondolom, el is olvasta). Az '56-os felkelés társadalmi és politikai irányzatainak sokfélesége egy kérdés (a munkástanácsoktól a demokratikus kommunistákon

át Mindszentyig, a Köztársaság téri gyilkosokig stb.), és hogy kit tartunk ebből forradalminak, kit nem, egy másik. Az '56-os munkástanácsok szerepe, jellege pedig egy harmadik problémakör. Gyáni a három témakör összecsúsztatásával próbálja álláspontomat diszkreditálni, de inkább saját tudományos tekintélyét ássa alá, semmint az én álláspontomat. Sem Standeisky Éva, sem senki más nem segít Gyáninak abban, hogy bebizonyítsa: a munkástanácsok összetételét én csupán a nagyipari, a kétkezi munkások gyűjtőhelyeként fogom fel. A mérnökök, gazdasági szakemberek, mindenki, aki bérből és fizetésből élt, köztük nagyon sok kommunista párttag, jelen voltak a munkástanácsokban, ami több évtizede ismert tény. (Más kérdés az, hogy a munkástanácsok az adott történelmi feltételek között életben maradhattak volna-e mint önigazgató szervezetek?) Gyáni megint álvitát gerjeszt, hogy a valóságos vitapontokat elkerülhesse, hogy ne kelljen szembesülnie a tulajdonviszonyok, általában a közösségi tulajdon és a hatalom összefüggéseinek alapkérdéseivel, a munkástanácsok létrejöttével. Igen, ebben az összefüggésben is kimutattam Gyáni prezentista, a rendszerváltás ideologikumát erősítő történelmi-elméleti fejtegetéseinek irányát, az osztályszemlélet bármely fajtájával szembeni zsigeri megvetését, ami társadalomtörténelési szempontból, ha a mai nyugati trendeket vesszük, bizony furcsa, provinciális benyomást kelt.⁴ Persze, megint nem Gyáni ízlése szerint interpretáltam nézeteit, de hát ezt részben megteszik mások helyettem, másfelől pedig tanulmányom célja nem Gyáni nézeteinek igazolása vagy elbeszélő rekonstrukciója volt.

Gyáni a 6. pontban – helyesen – így ír: „S ha már 1956-ábrázolatom szintén a mai rendszer legitimációs ideológiai szükségleteit hivatott kielégíteni, miért lenne akkor másképp az 1968-cal kapcsolatban kifejtett argumentumokkal.” Nem ismétlem meg hát Gyáni által is felidézett pontos értékelésemet, bár megjegyzem, az általa idézett szövegből sem az derül ki, hogy 1968 „világforradalmát” mint fogalmat neki tulajdonítom. Megint apró csúsztatás; meg egyébként is, hogy jutna ilyesmi eszembe, hiszen éppen azt bizonygatom, hogy 1968 valóban forradalmi tendenciáit, potenciálját elhallgatja. A „világforradalom” fogalmát pedig 1968-cal kapcsolatban az alábbi szerzők használják (én distanciálva magamat ettől a meghatározástól, idézőjelben használom, ha már a pontos „olvasatokról” van szó!), a felsorolás nem teljes, bár nem ártana, ha Gyáni közülük néhányat kézbe venne: Robert V. Daniels, Immanuel Wallerstein, Samir Amin, Alan Woods és sokan mások...

Sajnos, Gyáni ebben az összefüggésben is megsértődik. Különösen azt fájlalja, hogy 1968-ról szóló interpretációját egyoldalúnak ítélem, mert 1968 forradalmi tendenciáit negligálta, az amerikai imperializmus vietnami vérfürdőjét említés nélkül hagyta stb. (ami pedig 1968 egyik alapvető oka volt). Én egész érveléséből a fennálló világrend apológiáját olvastam ki. Hermeneutika ide vagy oda, mintha Gyáni sosem hallott volna a tények csoportosításának elméleti-ideológiai jelentőségéről és jelentéséről.

Ebbe a témakörbe tartozik Gyáni 7. pontja is, amelyben azt nehezményezi, hogy egyik írásából a társadalmi igazság(osság)nak egy, a magántulajdonos rend iránti apologetikus elkötelezettségét mutattam ki. Mellékesen mondom, e pontnál Gyáni súlyos intellektuális botrányba keveredik, midőn a kapitalizmus társadalmi formációként való meghatározását az „én szóhasználatomnak” tekinti. Az a körülmény, hogy Marxot nem olvassa, mellékes az ő esetében, de hogy Eric Hobsbawm, a Gyáni által is tisztelt, uram bocsá' marxista történész idevágó munkáját sem ismeri, mély megdöbbenéssel tölt el, nem is szólva Tőkei Ferencről vagy más, a témakör munkáimban elég jól adatolt szerzőiről. Gyáni arra hivatkozik, hogy ő csak leírta az általa idézett szerzők nézeteit, ami nem jelenti azt, hogy azonosult volna velük. Megint csak rosszul olvasnám a magántulajdonra épülő piacgazdaság iránti apologetikus megközelítését? Tanulmányomban kritikailag szóvá teszem Romsics Ignác egyes fejtegetéseit, fogalomhasználatát akadémiai székfoglalóját illetően, s pozitíve éppen Gyánira hivatkozom,⁵ aki Romsicsot ebben az összefüggésben, bár régebbi írásai kapcsán, a tények „alulinterpretáltságában” marasztalja el. Most Gyáni követi el ugyanezt a módszertani hibát („nem veszi észre saját szemében a gerendát”), noha elméleti premisszái, nézetem szerint – még ha emiatt Gyáni ismét meg is sértődik –, az „én terminológiámban” nem lépnek túl a polgári apologetika liberális keretein. De ez részemről egyáltalán nem szitokszó, pusztán a gondolatok, irányzatok specifikus szétválasztásának jelölése, leírása. Az emberiség történetének „természetes rendje” az „én paradigmámban” a közösségi tulajdon, s a modern társadalom története bizonyos értelemben nem más, mint a környezet, a munka, a tulajdon magán-kisajátításának története. Ezért a társadalmi igazságosság fogalma, mint tanulmányomban is igyekeztem kibontani, magában rejtja ezt az összefüggést. Ismét leszögezem: az igazságosság, a demokrácia fogalmai vagy kiterjednek a politikai szféra mellett a gazdasági és szociális területekre is, vagy nem jelentenek semmit a polgári társadalom apológiáján és szemfényvesztésen kívül. Gyáni vitacikkében ismételtelen gondolatait rekonstruálja, megint saját magát nem érti, mikor ezt írja: „Tény [...], hogy amikor az állam újraelosztó funkcióra tesz szert, az egyéni szabadság klasszikus liberalizmusban tételezett érintetlensége megszűnik. Igaz, ennek fejében a túrhetetlennek tartott szociális igazságtalanságok jelentősen mérsékelhetők, de legalábbis elviselhető mértékűre csökkenthetők.” Tehát „marxista tollforgatónak” kell ahhoz lenni, hogy valaki evidens módon felismerje Gyáni hibás tételét. Nem szólva itt arról, hogy a jóléti állam kibontakozásának egész folyamatát nagyon leegyszerűsítve elemzi, nem látja annak a világrendszer egészében elfoglalt helyét, noha éppen Ránki professzor igen nagy híve volt a „régioelméletnek”. Az viszont súlyos félreértés, hogy csak a jóléti állam beköszöntével szűnik meg „az egyéni szabadság klasszikus liberalizmusban tételezett érintetlensége”. Ennyit ért Gyáni a klasszikus kapitalizmus történetéből? Az „én paradigmámból” az következik, hogy

az ideológiai természetű jelenségek, az ideológiák „anyagi-gazdasági gyökereit”, keletkezési okait, létrejöttük szociális eredetét, az ideológiákat létrehozó társadalmi és osztályérdekeket komoly elemzőnek illik felmutatni, márpedig e mozzanatok hiányoznak írásaiból, amely mozzanatoknak – engedélye nélkül – én komoly jelentőséget tulajdonítottam. Gyáni önmagát idézve így nyilatkozik: „Midőn a szociális jogok kiterjesztése, az emberi jogok tartalmi és szociológiai univerzalizálása vált a szocialista mozgalom által is pártolt kifejezett céllá, akkor az egyéni szabadságjogok ebből eredő korlátozása kezdte magába sűríteni az igazságtalanság miatt érzett sérelmeket.” Hogy ennek a mondatnak egyáltalán van-e világos értelme akár nyelvi, akár elméleti tekintetben, az önmagában is erősen kérdéses, de az bizonyos, hogy maga a tőkés magántulajdon a szociális kirekesztés oka. Gyáni nem fogta föl a valóban egyszerű igazságot, hogy az állami tulajdon társadalmosítása vezet ki ebből a dichotómiából, ez az eredeti kiindulópontja a szocialista mozgalomnak Marxtól kezdve.⁶ Gyánival ellentétben a történelemben sok munkás (Gyáni kedvéért: bérből-fizetésből élők) megértette ezt a világ igen különböző régióiban. Az „egyéni szabadságjogok” korlátozása a Gyáni-féle felfogásban a tőkés magántulajdon korlátozását (is) jelenti; a másik, a (neo)marxista paradigmában, a „munkástanácsok egyetemes paradigmájában” a magántulajdon korlátozása éppenséggel a szabadságjogok kiterjesztésének gyakorlati feltétele. Ez az, amit Gyáni nem képes/akar felfogni – ’56 esetében sem. Egyszerűen észre sem veszi, vagy figyelmen kívül hagyja a liberalizmus születésétől kezdve létező belső ellentmondásait.

Ő a pártatlan történész szerepében igyekszik tetszelegni, mint a végső igazságok kimondója, irányzatok felett álló tudományos tényező. De ez az értékítélet-mentes történetírás vagy elméleti vizsgálódás valójában sohasem létezett, nemhogy a XXI. század elején, amikor az egységes történettudomány felbomlása mind a kérdésfelvetések, mind a tudomány funkciója tekintetében már szerte a világon evidenciának számít. Van olyan történetírás, amely a hatalom szolgálatában, annak ígézetében létezik, „megdolgozik eltartásáért”, van olyan is, amely funkcióját a hatalom ellenében határozza meg, s minden bizonnyal van olyan is, amely mindkét funkcióban otthon érzi magát. De bárhogyan legyen is, a nyelvi zavarosság, a fogalmi szabadosság vagy a meghatározatlan sokértelműség – hogy mondandómat összegezzem – nem erősíti az elméleti tisztánlátást. Az absztrakt szembeállítások, fogalmi pongyolaságok gyengítik el Gyáni okfejtéseit, nem pedig az én „félreolvasásaim”. Nála csupán a fogalmak mozognak, nincsen mögöttük valóságos történelmi tartalom, konkrét orientáció, az ideológiák szabadon lebegnek, nincsenek történetileg levezetve, noha a történetírás oknyomozó tudomány; mert ha nem az volna, semmiféle tudományos értelme nem lenne. Most sem látom semmi okát annak, hogy értékelésemet módosítsam.

De döntse el az olvasó, hogy az én szövegértelmezési képességemmel van-e baj, vagy Gyáni Gábor elméleti „üzeneteivel”. Gyáni jelen esetben

alábecsüli olvasóit, amikor számításon kívül hagyja, hogy egy még oly „értékmentes” írás is tartalmaz nem idézhető tartalmakat, valamely problémák mellőzését, a tények speciális csoportosítását; és ne feledjük, maga az írás módszere sem „kijegyzetelhető” minőség,⁷ mindebből együtt is adódnak elméleti és módszertani következtetések. Egy dolog kétségtelen: „olvasatom” nem az ő paradigmáján belül áll, a „másik” szempontrendszer alkalmazása esetén a vele szemben megfogalmazott kritikám érvényes, a filológiai mezben felbukkanó csűrés-csavarás és az erre ráépített kritika kártyavárként omlik össze. Ismétlem, szövegei egész koncepcióm lényegét, konkrét állításait egyetlen esetben sem cáfolják. Gyáni Gábor azt gondolja, hogy ha az elméleti pozícióit sikerül filológiai térre átcúsztatni, elkerülheti a komoly bírálatot. A dolgok nem így állnak. Aki nemcsak történész, hanem ideológus is, annak szembe kell néznie számára szokatlan kritikai megfontolásokkal. A magyar történetírás talán többet nyert volna azzal, ha az egyik vezető mainstream történész, Gyáni Gábor komolyan veszi ideológusi funkcióját és érdemben reflektál a kritikára. Minimális tapasztalatként megfogalmazom írásom végén: Gyáni Gábornak is illene elfogadnia, hogy nem bírálhatatlan személy, és a neomarxista irányzat létezéséhez ideje lenne már hozzászoknia, s tudomásul vennie, hogy a világ sok országa mellett Magyarországon is megszilárdulóban van, mint intellektuális-szellemi irányzat.

Jegyzetek

- 1 Gyáni „természetesen” figyelmen kívül hagyta tanulmányomban azt a helyet, ahol egy példával illusztráltam Ránki és a marxista történetírás eltérő pozícióját a nem marxista történetíráshoz képest, mégpedig a Horthy-rendszer jellegének megítélésében. Ránki és a marxista történészek e rendszert, „a 3 millió koldus Magyarországot”, „konzervatív-tekinélyuralmi ellenforradalmi rendszerként” határozták meg; velük szemben Romsics Ignác – a holokauszttal terhelt rendszert mentegetve – „korlátozott parlamentarizmusról” beszél, amit legutóbbi írásaiban és előadásaiban is megismétel, lásd pl. (*Népszabadság*, 2012. szeptember 1.), negligálva a rendszer valóságos politikai és osztálytermészetét.
- 2 A marxista, marxizmus fogalmak meghatározása külön tanulmány feladata lehetne. De vitatott tanulmányom e vonatkozásban is tartalmaz olyan elemeket, amelyek kiindulópontként szolgálhatnak a probléma felvetéséhez.
- 3 A Szovjetunió felbomlásának okaival részletesebben foglalkoztam pl. (Krausz 2008).
- 4 Főleg egy olyan történész esetében furcsa az osztályszemlélet negligálása, aki fél életét a cselédsors kutatásának szentelte.
- 5 Mellékesen megjegyzem, nem helytálló az az állítása sem, hogy „kíméletlen” debatterként a vitapartner „szüntelen és kíméletlen bírálatát” irányzom elő „egyedüli opcióként”. Nem egy ponton fejeztem ki vele egyetértésemet, amelyre Gyáni vagy nem reflektált, vagy nem vette komolyan, mint békülékeny, empátiás vitázó.
- 6 Ez volt az én '89 előtti „ellenzéki ségem” elméleti alapja, amelyet ritkán sikerült nyilvános folyóiratokban is megjeleníteni – ahogyan Gyáni fogalmaz – a diktatú-

ra idején. Máskor nem sikerült, sőt... Ez persze nem az az ellenzékiség, amely Gyáni szimpátiáját kiváltotta, de ettől még létezett, mint szellemi és társadalmi-politikai mozgalom. Gyáni, ha komolyan érdeklődik e kérdéskör iránt, sokféle anyagot talál ehhez is az *Eszmélet* folyóiratban.

- ⁷ Természetesen Gyáni Gábor ezt pontosan tudja, vagyis érti, hogy „részrehajlás” nélkül sohasem írtak történelmet. Legutóbb 2012. augusztus 17-én deklarálta az alábbiakat: „minden krónikairás óhatatlanul szelekcióval jár, áll mögötte egy kimondott vagy kimondatlan értékrend, világkép, ideológia – fejtette ki a történeész”. (Gyáni Gábor akadémikus... 2012) Ám Gyáni úgy forgatja a dolgokat, ahogyan az neki kedvező. Ez alkalomból a konferencián éppen a „kijegyzetelhetetlen” mozzanatok szerepét hangsúlyozta a történetírásban, ám ha ezt én konkrétan megvalósítom, eltorzítom őt.

Hivatkozások

Gyáni Gábor 2010: A történetírás újragondolása. In: Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest, Nyitott Könyvműhely

Gyáni Gábor akadémikus a történelmi bűnbakképzésről. (2012) *Bűnbakok az európai és magyar történetírásban*. Történészkonferencia, Zánka, 2012. augusztus 17. <http://www.stop.hu/tudomany/gyani-gabor-akademikus-a-tortenelmi-bunbakkepzesrol/1075102>

Krausz Tamás 2008: *A Szovjetunió története*. Budapest, Kossuth Kiadó
Népszabadság, 2012. szeptember 1. http://nol.hu/belfold/20120901-huszaradi_szaszadi_traumaink

Nguillatun, a négynapos mapuche indián szakrális ünnepség nyitó eseménye, Capitán Pastene, 1967

Az előfizetési címen, 650 Ft-os egységáron visszamenőleg is megrendelhetők az Eszmélet korábbi számai közül az alábbiak:

1: Beköszöntő. Peresztrojka, adósságválság; **4:** Kapitalizmus, szocializmus, sztálinizmus, anarchizmus; **5:** Kelet-Európa fordulatai, nacionalizmus, alternatívák; **6:** Nemzetek, etnikumok, kisebbségi politika; **7:** Erőszak a társadalomban, terrorizmus, pedagógia; **21-22:** Szociálpolitika. Gyermekevédelem, Jugoszlávia; **23:** Demokrácia, harmadik világ, iszlám, felzárkózás; **24:** Privatizáció, gazdaságelmélet, futball és piac; **25:** Az államszocializmus története, gyarmati demokrácia; **27:** Információs társadalom, média, alapítványok; **28:** A munka világa – szakszervezetek, munkanélküliség; **29:** NATO. A demokrácia mint uralom; **30:** Államháztartási reform. Nyelv és politikum. Eutanázia; **31:** Ökológia, Kína, alkotmányozás; **32:** Osztályok, nemek, etnikumok; **35:** Szappanoperák. Európai Unió. Agrárválság; **36:** Gazdaságpolitikai alternatívák. A politikai elit. Baloldal Erdélyben; **37:** A Kommunista Kiáltvány. Forradalmak: 1789, 1848, 1917; **38:** Forradalmak a XX. században. A liberális gazdaságpolitika; **39:** Szakértők. Ökológia. A Világbank és Magyarország; **40:** Emberi jogok. A szabadkereskedelem mítosza; **42:** Szex és politika. Sport és társadalom. Háború Jugoszláviában; **44:** A felzárkózás délibábjá. Háború – határok nélkül; **45:** Auschwitz különössége. Jelentés a GULAG-ról. Klónozott jövő; **46:** Clinton, a háborús bűnös? Marx a toplista élén; **47:** A monopoltőke az ezredfordulón. Labdarúgás alulnézetből; **49:** Gyermekek nyomora, NATO-bűnök Európában; **50:** Az új baloldal ezredfordulója, EU: csatlakozás – csatlakozás? **51:** Gazdasági válság Amerikában. Az antiglobalizációs ellenállásról; **52:** A magyar privatizáció. Történelemhamisítás. Terrorválság; **53:** A „harmadik út”. Egészségügy. Nyugdíjrendszer; **54:** Glo-bal. Kik csinálják a cigánykérdést? **56:** Civil társadalom, Izrael, Oroszország, EU; **57:** A sztálinizmus a historiográfiában. Ökológiai egyensúly; **58:** Az államszocializmus hagyatéka. Hidegháború és kultúra; **59:** Új világrend? Államszocializmus-vita; **60:** India. József Attila. Lukács-tanítványok; **61:** Holokauszt. A „harmadik út” kudarcai. Új jobboldal; **62:** Munkásság. Migráció. Latin-Amerika; **64:** EU-alkotmányozás. Bűnözés, hatalom és jog; **65:** József Attila. II. világháború; **66:** József Attila-év. Zsukov. Xenorasszizmus; **67:** Gunder Frank. Amerikai birodalom. Magyar vidék a mezőgazdaság „után”; **68:** Ifjúság. Latin-Amerika. Az 1905-ös orosz forradalom; **69:** „Világrendszer-nézőben”. Forradalom és szervezet; **70:** Spanyol népfront. Baloldal és „szervezeti kérdés”; **71:** Civil mozgalmak. Kína; **72:** 1956 másként. A lengyel szükségállapot; **73:** Gender mainstreaming. A magyar film. Puskás; **74:** Miért beteg a baloldal? Galbraith, Keynes, Polányi; **75:** Információs társadalom és a közoktatás, közjavak. TGM vs. Krausz. Kuba; **76:** A nemzetközi marxista reneszánsz fő irányai; **77:** Munkásosztály. Jóléti állam. Roma nemzetépítés?; **78:** Globalizáció, kapitalizmus, Afrika, Tibet; **79:** Élelmiszerválság, választói osztályhelyezet; **80:** Pénzügyi válság, olaj, balpártok, 1968; **81:** Kommunizmus újratöltve. Zöld pénz; **82:** Háború Gázában. Osztály és nemzet; **83:** Politikai iszlám. Bolivari forradalom; **84:** G. Arrighi- és P. Gowan-életinterjú. Melléklet: Žižek; **85:** Korrupció. Eurokommunizmus. Félperiféria-vita. **86:** Szocialista autógyártás. Ökomarxizmus. Latin-Amerikai regionalizmus; **87:** Változatok a félperifériára: Kína, Kirgízia, India, Brazília; **88:** Rendszerváltás. Klíma és kapitalizmus. Bulgakov; **89:** Erőszak és kapitalizmus. Ökológikus civilizáció. Szintetikus biológia; **90:** Új alkotmány. Mexikó. Neozapatizmus; **91:** Wallerstein világrendszer-elmélete. Munkásosztály; **92:** Wallerstein világrendszer-elmélete II. Beatles-apokrif; **93:** A „fülkeforradalom” államrendje. Occupy; **94:** Mészáros Brazíliában. Melléklet: Krausz: Történetírás és marxizmus.

Kérjük, hogy megrendelését az előfizetési csekkszámamra fizesse be, a kért példányok sorszámaának megjelölésével.

Associations

Teréz Terbe: **“Socios” and “Ecos”**. Dilemmas of Community Economy

According to the author, the alternatives of the present day Hungary seem to come from two directions: there are those who act because they are forced the so-called ‘socios’ and those who act voluntarily the so-called ‘ecos’. Both groups are trying to implement postcapitalist ways of living, which could show ways out of the ever deepening and generalized crises we all face. Their potential and connections will determine the results of the community initiatives. Is another Hungary possible? 5

From fact to fact

 Ádám Fülöp: **Cradles of a Different Europe**. The history of *Longo Maï* cooperatives in Europe 1968-2012

In December 1972 a group of young people from over 10 European countries hold a meeting in Basel with the aim of “creating experimental zones as expressions of a Europe in solidarity, communities of peace and democracy, which are self-sustaining due to agriculture, handicraft and manufactured products derived from the communities.” This essay – based mainly on the book written by Beatriz Graf in 2006 and on an interview made with Heike Schiebeck in the summer of 2012 – tries to give an overall picture about the rich story of the Longo Maï Cooperatives..... 27

Lexicon

Ádám Fülöp: **Via Campesina**. “Globalise Fight! Globalise Hope!”..... 38

Analysis

 Don Kalb: **The Deep Play of Finance, Demos and Ethnos in the New Old Europe**

The comprehensive study applies a new analytical framework inspired by globalisation, unifying the ‘anthropology of global systems’ with the traditional Marxist class analysis on examining the historical role of the capital dynamics. It sets a parallel between the supremacy of Dutch capital over England at the end of the 17th century followed by an anti-oligarch rebel in the Netherlands and the present neoliberal globalisation followed by neo-national rebels after 1989, especially looking into the similarities between the structurally different Netherlands and Hungary 41

Periscope

Ágnes Judit Szilágyi: **The Situation of Women, Politics and Feminism in Latin-America Over the Past Two Decades**

Women were prominently present in anti-dictatorship movements in Latin-America, and the aim of gender equality was naturally connected to the fight for human rights. The past two decades brought relevant changes in the situation for women, which can be attributed to the leftist political turn on the continent. Nevertheless, the improvement is scattered: the advance is substantial concerning economic areas and education but the improvement is slow on the violence against women, and reactionary tendencies also can be found concerning reproductive rights even in countries under leftist governments..... 78

Faces

Klára Szarka: **Patricio Guzmán Campos the Recorder of the Life in Chile**.... 95

Culture

Sergei Solovyov: **The Unavoidable Solitude**. Varlam Shalamov and the Theoretical Heritage

The shadow of Solzhenitsyn, who is well known or even a star in the West, still hides the oeuvre of Varlam Shalamov, the representative of Gulag literature overgrowing him. The importance of him can be compared of Gogol, Platonov and Bely. Shalamov, until the end of his life, insisted on the ethos of the Trotskyist opposition of the 1920s and the revolutionary message of the Russian intelligentsia on the "unity of words and act" – not matching anti-Stalinism with anti-Soviet theories 98

Mark Goloviznin: **The "Liberation Theology" of Varlam Shalamov**

The theoretical roots of the oeuvre of Shalamov go back to the some kind of "liberation theology" of the renewal movement in the Orthodox Church developed after 1917 under the leadership of Metropolitan Vvedensky, which movement was ardently supported by his father Tikhon Sahalamov. The "Living Church" movement accepted the moral justice of the October Revolution, which it would like to actively introduce in actual life by the church. According to its adherents "communism is identical to the Gospel but was written in atheistic letters". In the 1930s the Stalinist State, after its Thermidorian turn, rather collaborated with the black-hundredist clergymen, which accepted its dictatorship..... 114

Document

Sergei Solovyov: **Shalamov and Solzhenitsyn**..... 128

Flipside – a different view

László Tütő: **Resignation, "Better not to Know", Being Busy Bees**. Variations on Withdrawal

It is understandable if someone does what causes her pleasure. Nevertheless, our pleasures and gratifications, on a shorter or longer term, might threaten our existence. This analysis tries to examine this conflict from many angles..... 136

Eszter Bartha: **System-Changing Sociology**. Critical Diagnoses.

On the books of Erzsébet Szalai: *Globális válság, magyar válság, alternatívák* [Global Crisis, Hungarian Crisis, Alternatives]; Zsuzsa Ferge: *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában* [Tracks and Sidetracks in Social Policy]; János Ladányi: *Leselejtezettek. A kirekesztett népesség társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének átalakulása Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában* [On the Waste Heap. The Social and Geographical Transformation of the Outcast Society During Market Transition]. All published by L'Harmattan Kiadó, Budapest 2012. 151

Annamária Artner: **Global Capital System – National Responses?**

On the book of Frédéric Lordon: *A pénz markában. Válogatott cikkek*. [Squeezed by Money. Selected Essays] Budapest, Le Monde diplomatique – Hungarian version, 2012..... 166

Trump

Gábor Gyáni: **Untrue Readings or How to Construct a Disputant**

The author, member of the Hungarian Academy of Sciences, reacts to the study of Tamás Krausz published as a supplement of the previous issue of our journal on the links between Hungarian historiography and Marxism. The author considers Krausz not understanding or misinterpreting his writings thus 'at the moment' rejects the possibility of a serious debate..... 173

Tamás Krausz: **Gábor Gyáni Who Has Not Been Understand**

"Hungarian historiography ... could have gained a lot if one of the main-stream historian, Gábor Gyáni would take up his function as an ideologist and would have reacted to the criticism seriously," writes the author in his response and adds that "... also Gábor Gyáni should accept that he is not exempted from being criticised, and also should recognise the fact that the neo-Marxist current exists, furthermore, it is time for him, to realise that this intellectual-theoretical current is getting established also in Hungary, similarly to many other countries in the world." 185

Illustrations: Photos of Patricio Guzmán Campos

Cover image: Varlam Shalamov. Painting of Ian Krizhevsky

Szerkesztőbizottság: Andor László, Bartha Eszter, Bózsó Péter, Fülöp Ádám, Kálai R. Gábor, Koltai Mihály Bence, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző (felelős szerkesztő), Matheika Zoltán, Mitrovits Miklós, Nagy Éva, Szarka Klára, Szigeti Péter

Tanácsadók: Agárdi Péter, Balogh András, Bayer József, Bihari Péter, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Konok Péter, Sipos Péter, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Vigvári András, Wiener György, Zágoni Miklós, Z. Karvalics László

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Elmar Altvater, Samir Amin, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Mészáros István, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levitt, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós, Immanuel Wallerstein

Olvasószerkesztő: Márkus Péter

A szerkesztőség levelezési címe:

Eszmélet – Kossuth Klub, 1088 Budapest, Múzeum u. 7.

Telefon: +36 (1) 338 4295, e-mail: eszmelet@eszmelet.hu

Borítóterv: Verebes György

Nyomdai előkészítés: **indigoline**, Budapest

Nyomás: Robinco Kft., felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Felelős kiadó: Andor László (elnök)

Adminisztrációs, terjesztési és előfizetési ügyek:

Nagy Éva, Eszmélet – Kossuth Klub, 1088 Budapest, Múzeum u. 7.,

tel.: +36 (30) 567 6815; e-mail: eszmelet@eszmelet.hu

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: 311-2819

Előfizetés külföldről: 25 euró (postaköltséggel)

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051 Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj: 2600,— Ft (ami a postaköltséget is magában foglalja).

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Nagy Éva fenti címén vagy telefonszámán.

Csekk számlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000